

КРАЄЗНАВСТВО

Запорізьке

науково-популярний
електронний часопис

3' 2017

zpkrai.jimdo.com

zpkrai@ukr.net

050-034-36-41

095-230-29-27

067-613-49-80

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Запорізька Обласна Організація

КРАЄЗНАВСТВО

Запорозжжя

Науково-популярний електронний часопис

Заснований 2016 року
Запорізькою обласною організацією
Національної спілки краєзнавців України

3 ' 2017

З М І С Т

Від головного редактора	3
ЧАСИ КОЗАЦЬКІ – СІЧІ ЗАПОРОЗЬКІ	
Петрашина П. Д. Залізообробне та гончарне ремесло Кам'янської Січі	4
Сурченко С. В. Відновлення «Гроту Огаркова» на Кам'янській Січі (дорожні нотатки «реставратора»)	23
ЗАПОРІЖЖЯ – ТИСЯЧОЛІТНЄ МІСТО ЗА ПОРОГАМИ	
Сичева М. В. Острів Хортиця як сільськогосподарський осередок	33
Будникова А. А. Освоєння о. Хортиця наприкінці 20-х – п. 30-х рр. та виникнення Хортицької дослідної станції електрифікації сільського господарства	40
ДЖЕЛОЗНАВСТВО	
Борисенко О. Є. Спогади О. М. Артеменка про будівництво мостів через р.Дніпро в районі міста Запоріжжя	50
ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО	
Моїсеєнко С. П. Шевченкові шляхи Запорозьким краєм.	55
ПРИРОДНИЧЕ КРАЄЗНАВСТВО	
Савельєв О. Г. Географічний центр Запорізької області	62
Петроченко В. І. Риби і міноги Запорізької області	67
ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО	
Шелегеда О. Р. , Нестеренко В. М., Нестеренко М. В. Калофака волзька – рідкісна рослина флори Запорізької області	90
САКРАЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО	
Пашник С. Д. Дана – Прадавня Богиня Води	100

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКІ СТУДІЇ

Борисенко О. Є. Портрет Т. Г. Шевченка з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця»	106
Нагорна Г. М. Володимир Юрезанський – літописець Дніпробуду	114
Наші автори	118
Вимоги щодо оформлення статей	119

Засновники:

Запорізька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

zoonsku.jimdo.comzoonsku@ukr.net

Головний редактор:

Сурченко Сергій Володимирович

Редакційна колегія:

Денисенко Олена Володимирівна, заступник Головного редактора

Лисенко Тетяна Миколаївна, член редакційної колегії

Петроченко Віктор Іванович, член редакційної колегії

Вагеннік Ольга Миколаївна (коректор)

Карасенко Богдан (логотип, обкладинка)

Адреса редакції:

69000, м. Запоріжжя, бул. Центральний, 3,

«МУЗЕЙ МІСТА ЗА ПОРОГАМИ» Національного заповідника «Хортиця»

т/ф (0612) 36-05-57

Електронна скриня:

zpkrai@ukr.net

Виходить щомісячно

Електронна версія: zpkrai.jimdo.com

На першій сторінці обкладинки:

Фото запорізького фотохудожника Сергія Лаврова

ВІД ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Шановане товариство!

Третій номер часопису Запорозьких краєзнавців «КРАЄЗНАВСТВО ЗАПОРОЖЖЯ» став нашою першою весняною ластівкою, яка віщує початок нових проектів і втілення нових ідей і пошуків!

Так, з березня 2017 року почала працювати комісія Співки з охорони нематеріальної спадщини Запорозького краю, яка у співпраці з Методичним центром культури і мистецтва Запорізької обласної ради та Запорізьким обласним осередком Національної спілки майстрів народного мистецтва України буде проводити роботу з виявлення, ідентифікації та документування елементів нематеріальної культурної спадщини нашого регіону, а також їх презентації та популяризації. Тож запрошуємо наших дописувачів та читачів активно долучатись до нового проекту краєзнавців «ЗАПОРОЗЬКИЙ СПАДОК» і розміщувати матеріали своїх досліджень на сторінках часопису.

28 травня творча спільнота України буде вперше святкувати започаткований Національною спілкою краєзнавців України День краєзнавця. До цієї визначної події Запорізька обласна організація Співки вперше за роки свого існування відзначить нагородами кращих краєзнавців-дослідників Запорозького краю та всіх, хто підтримує своїми діями краєзнавчий рух нашого регіону. Звання «Почесний краєзнавець Запорозького краю», краєзнавча премія імені Якова Новицького за розвиток краєзнавства, збереження культурної спадщини Запорозького краю були започатковані запорізькими краєзнавцями минулоріч і символічно саме в цей день гідно відзначать найкращих. Тож запрошуємо наших читачів приєднуватись до лав краєзнавчої спільноти дослідників рідної землі та підтримати цей творчий рух небайдужих та невгамовних!

І як завжди, в номері – статті наших авторів, написані з великою любов'ю, які занурять Вас у неповторній і дивовижній світ історії, природи, культури та традицій нашої землі – Запорозжя!

З повагою, Головний редактор

Сергій Сурченко

ЧАСИ КОЗАЦЬКІ – СІЧІ ЗАПОРІЗЬКІ

Петрашина П. Д. (м. Запоріжжя)

Залізообробне та гончарне ремесло Кам'янської Січі

Унікальний речовий матеріал металургійного виробництва, ливарного, ковальського, гончарного ремесла у дослідженні виробничого передмістя Кам'янської Січі – останнього з вцілілих центрів козацтва

Історія дослідження Кам'янської Січі, як одного з останніх осередків запорізького козацтва, налічує близько ста років. Розвідувальні археологічні роботи тут проводились на межі XIX та XX ст. Д. Яворницьким та В. Гошкевичем. Вони першими визначили культурну цінність пам'ятки та її значення для реконструкції військово-політичної та побутової історії запорізького козацтва [4, 3].

Напередодні Першої світової війни в районі сучасного села Республіканець В. Гошкевичем були закладені розвідувальні розкопи, якими були виявлені залишки Кам'янської Січі. Всі матеріали перших досліджень потрапили до Херсонського міського музею старожитностей.

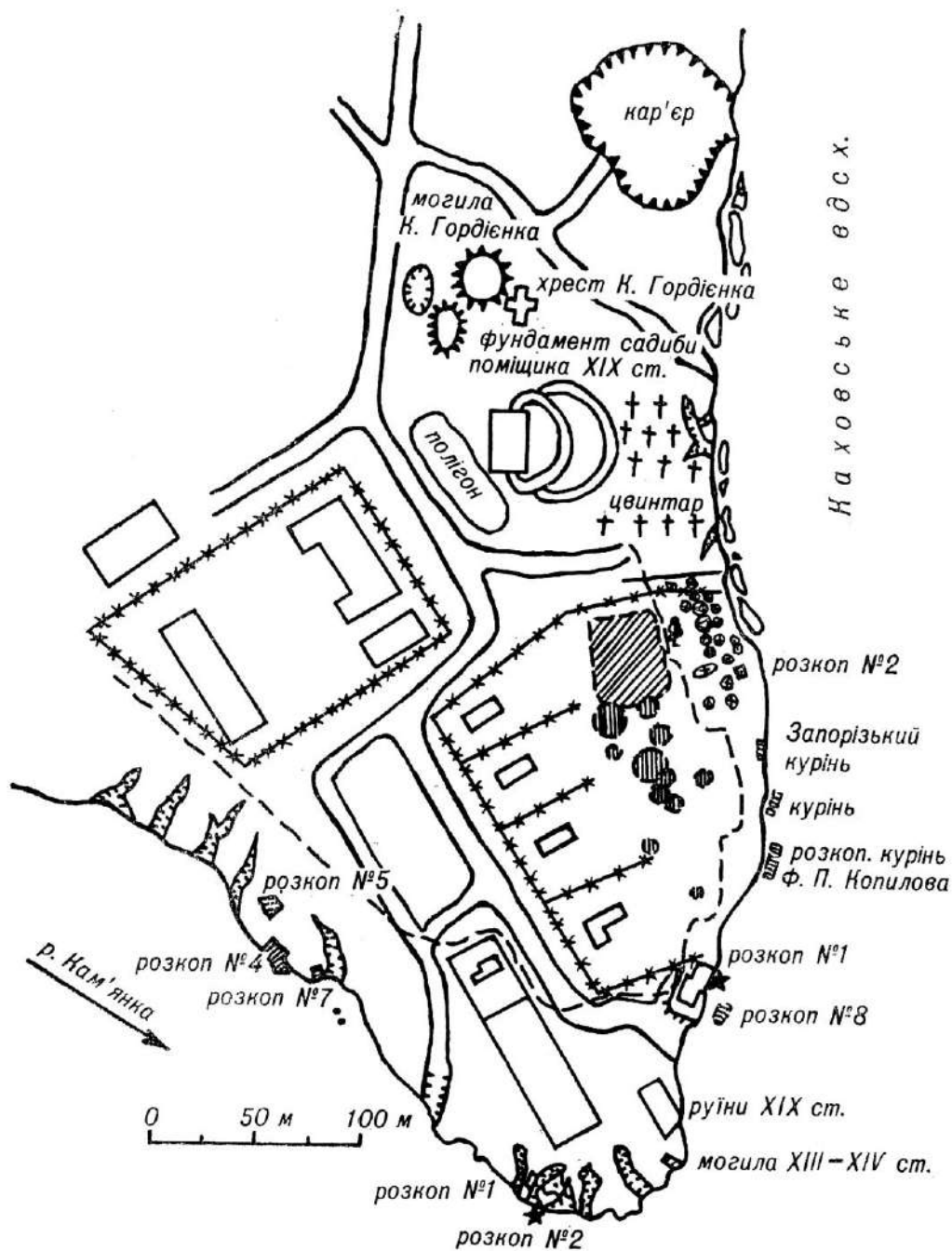
Спроба здійснити перші дослідження Січі у радянський період була зроблена Ф. Б. Копиловим в 1951 році у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС. Експедиція Копилова обмежилась схематичною зйомкою плану розміщення залишків козацьких об'єктів (напівземлянок-курень) та дослідженням одного з них [4, 3].

З 1970-х років, у зв'язку з руйнацією берегової лінії водами Каховського водосховища по всій площі Кам'янської Січі, дослідницькі археологічні роботи набувають охоронного характеру і спрямовуються на збереження непошкоджених ділянок Січі.

Дослідження Кам'янської Січі 1972-1974 років експедицією заповідника на о. Хортиця (за участю О. Бодяньського, А. Сокульського, Р. Юри) надали інформацію про розміщення першого ряду жител, ремісничого передмістя в західній частині мису Стрілка, надали різноплановий археологічний матеріал.

З 1974 року дослідженням території Кам'янської Січі не займалися. Поновлення праці з вивчення козацької пам'ятки пов'язано з роботою у 1989-1993 роках спільної експедиції Інституту археології НАН України та історико-культурного заповідника на о. Хортиця в рамках проекту «Часи козацькі» (у складі В. Ільїнського, О. Козловського, Д. Телегіна, О. Титової, Л. Залізняка), метою якого було визначено дослідження пам'яток доби українського козацтва.

Останній і найбільш плідний етап дослідження Кам'янської Січі почався у 2009 році, коли колишня територія осередку запорізького козацтва, як пам'ятка національного масштабу, набула статусу філії Національного заповідника «Хортиця», силами якого

Ситуаційний план Кам'янської Січі:

— нерозкопані курені;	— розкопи до 1974 р.;
— розкопи 1989—90 рр.;	— місця знахідок черняхівської культури;
— курені втрачені у відшаруваннях;	— площа січова;
— нерозкопані виробничі ями та канали;	— цвинтар;
— об'єкти залізоплавильного комплексу;	— землі радгоспу «Наддніпрянський».

План розкопів на території Кам'янської Січі

приймаються необхідні заходи для всебічного та планомірного вивчення останнього з вцілілих центрів козацтва.

Роки археологічних досліджень надали унікальний різноплановий матеріал для реконструкції внутрішньої історико-археологічної та архітектурної структури Кам'янської Січі, висвітлення економічної та побутової сторін життя козацького осередку. Багатий речовий матеріал досліджень 1970-2009 років, зокрема металургійного виробництва, ливарного, ковальського, гончарного та косторізного ремесла козацької доби, дозволив дослідникам співставити північно-західну частину території Кам'янської Січі з виробничим передмістям. Такі виробничі комплекси за даними писемних джерел XVI-XVIII ст., присутні на кожній з січей, були невід'ємною складовою життя та побуту козацтва, спрямовані на самозабезпечення. При самій Січі жили різні майстри – котлярі, пушкарі, слюсарі, шевці та представники інших ремесел.

С. І. Мишецький зазначає, що «...прочие живут в форштате (не в куренях – прим. в предместье – П. П.) своими домами и имеют промыслы: варят мед, пиво, брагу, тако ж и мастеровые люди, и шинкари, и крамари, и прочие. Всяк от своего промыслу питается» [10, 24]. Ці данні не суперечать відомостям Боплана, який згадує в «Описі» про те, що «серед козаків трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині» [2, 25], а також, що «...серед них є чимало здібних ремісників – рушничників, бондарів, кушнірів, римарів, шевців, селітерників, спеціалістів з виготовлення якісного пороху та ін.» [2, 49]. За даними Д. Яворницького, Січ мала своє передмістя – торгівельний та ремісничий центр [19, 3]. У нашій статті ми спробуємо висвітлити деякі аспекти виробництва гончарної кераміки та функціонування залізоплавильних майстерень, як двох з основних ремесел майстрів Кам'янської Січі, простежених за археологічними даними.

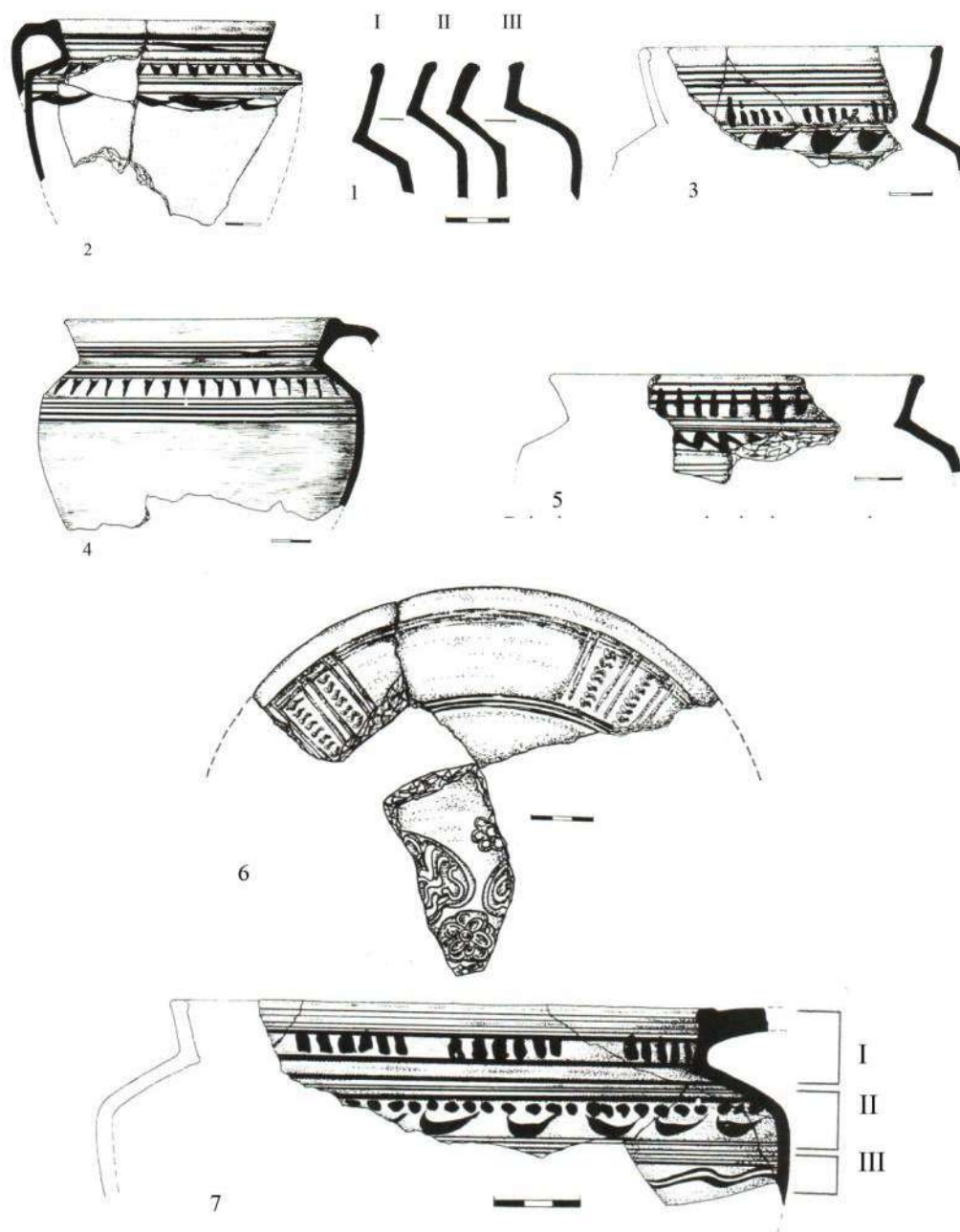
Судячи з кількості керамічних знахідок (вироби з глини складають найбільш значну групу археологічних матеріалів з території Кам'янської Січі – 2890 одиниць зберігання основного та науково-допоміжного фондів в колекції НЗХ), гончарство займало одну з головних позицій в ремісничому виробництві передмістя Січі, на рівні з обробкою заліза. Знайдені матеріали представлені майже всіма типами високоякісної побутової та архітектурно-декоративної кераміки. Серед побутових глиняних виробів – столовий та кухонний посуд (2195 одиниць зберігання); архітектурно-декоративний комплекс представлено кахлями для оздоблення печей (477 розвалів та цілих екземплярів); знахідки дрібної пластики відзначені, насамперед глиняними люльками різних типів та розмірів (130 одиниць); дископодібними пряслицями (2 од.); рибальськими грузилами (1 од.) та тиглями для плавки металу (63 фрг.) [18, 31]. Унікальною є знахідка двох зліпків – заготовок пічних кахлей з сірої місцевої глини.

Побутовий глиняний посуд представлений уламками вінець, стінок, крис, ручок та пласких донець майже усіх типів тогочасного українського посуду. Серед різновидів кухонного посуду, знайденого на території Кам'янської Січі, чітко виділяються горщики (156 фрг.), глечики (24 фрг.), макітри (21 фрг.), горнятка (1 цілий екземпляр та 3 фрг.), кухлі (3 фрг.), тарілки (3 зразки), миски (2 одиниці), сільнички (4 одиниці з 15 фрг.). Форму деяких виробів, представлених дрібними фрагментами, ідентифікувати неможливо (2373 фрг.).

Переважають зразки, зроблені зі світлої глини – 2357 фрагментів (в гончарстві XVI-XVIII ст. майже ніколи не використовувалась чиста біла глина – світлий черепок виробу при випалі завжди набував відтінку – від сірого до жовтого і рожевого [8, 35]). Меншою кількістю представлені вироби з теракоти (червоної глини); кілька зразків (розвал сіроглиняного горщика з трьох фрагментів та один фрагмент днища гончарного посуду) виготовлені за технологією димлення.

Майже всі зразки (окрім виробів архітектурно-декоративного комплексу) виготовлені з щільного керамічного тіста дрібної фракції з незначними домішками піску; добре

випалені. Деякі фрагменти несуть на собі сліди використання у печах у вигляді плям копоти та нагару (які також можуть бути свідомством пожежі – ?).

Мал. 1. Гончарні вироби XVIII ст., віднайдені на Кам'янській Січі

За конструктивними особливостями (формою вінця, переходу плічка в тулово) горщики розподіляються на три типи, що відрізняються за формою вінців та плічків [12, 335] (мал. 1.1-5). Всі три типи є різновидами горщика приземкуватих пропорцій з широкою горловиною для приготування і зберігання їжі, який в більшості випадків має одну ручку, шириною від 22 до 28 мм, що кріпиться на 2-3 мм нижче вінця або на рівні горловини та у верхній третині тулова; з денцем діаметром від 120 до 150 мм.

Пропорційність форм, рівномірна товщина черепка та наявність спірально-видних ліній, що йдуть від донець до вінця, вказують на використання швидкообертального ногоного гончарного круга; відсутність швів на зрізах – на застосування технології витягування виробу з єдиного шматка глини.

Відповідно до технології виготовлення та особливостей орнаментування, 80% комплексу керамічних матеріалів з території Кам'янської Січі піддаються чіткому датуванню (кін. XVII – 1 пол. XVIII ст.) і мають місцеве походження. Серед імпортованих слід відзначити 12 екземплярів цілих та фрагментованих фаянсових піал (КС – 407, КС – 408, КС – 409); деякі типи люльок, ймовірно турецького походження та деякі типи кахлей, вкриті зеленою поливою. Можливо, до імпортованих належить і димлений посуд, на що вказує невелика кількість фрагментів, виявлена під час археологічних досліджень.

Найчисельнішу групу кухонного посуду репрезентують горщики (їх цілі екземпляри – 10 од., фрагменти вінець – 60 од., стінок, придонних частин, ручки та днища – всього близько 165 одиниць зберігання).

Глиняний посуд з Кам'янської Січі в експозиції «Часи козацькі – Січі запорозькі»
Національного заповідника «Хортиця»

Орнаментация. Вінця та верхня частина тулубів всіх ідентифікованих зразків світлоглиняного посуду (повних, з незначними пошкодженнями або реставрованих) вкрито орнаментом. Орнаментацию виконано опискою – шляхом нанесення узору мінеральними фарбами різних відтінків коричневого (брунатного), червоного або чорного кольорів на поверхню висушеного виробу, який після цього випалювали. Орнаментальні композиції складаються із прямих та хвилястих ліній (кривульок за О. Пошивайлом) різної амплітуди та товщини, зигзагоподібних ліній з потовщенням, рядів мазків у вигляді перевернутих ком, скісних мазків, крапок, рисок, гачків та дуг [9, 75]. Шляхом поєднання даних елементів, майстри створювали нескінченну кількість композицій при розписі керамічних виробів [8, 34].

Розміщення орнаменту зазвичай було узгодженим з формою посуду, традиційно орнаментувалась лише верхня третина виробу (вінця та верхня частина тулубу).

В орнаментации досліджених зразків столового та кухонного посуду з колекції НЗХ спостерігається тенденція до використання тричасної композиції (мал. 1.7):

1. Перша частина орнаменту розміщується у верхній третині вінця у вигляді концентричних (опоясуючих) ліній, згрупованих між собою, різної або однакової товщини. Нижня частина вінця зайнята більш масивними композиційними елементами – це поєднані у групи крапки, коми, rischi, які разом із лініями, розміщеними безпосередньо під ними, що проходять у місці переходу шийки у плічко, завершують першу частину композиції.

2. Плічка зазвичай несуть на собі наймасивніші елементи композиції. Це, насамперед, мазки широких перегорнутих ком, скісних мазків та гачків, що можуть поєднуватись з рядами згрупованих крапок або відмежовуватись лініями.

3. Нижній ярус орнаменту розташовувався на верхній частині тулова під плічком, і був не таким композиційно насиченим, як другий. Традиційно він складався з кількох рядків прямих або хвилястих ліній, що завершували загальну орнаментальну композицію (мал. 1; 2).

Цікавим є той факт, що при використанні тих самих елементів, композиція орнаменту дуже рідко повторювалась (наведений на малюнку приклад є одним з можливих варіантів розпису).

На деяких зразках посуду основа промальованих опискою елементів орнаменту (насамперед прямих та хвилястих ліній) доповнюється неглибокими прокресленнями. Ймовірно, це пояснюється використанням прийому, коли контури майбутніх ліній попередньо намічались гострим інструментом під час обертання виробу на гончарному колі, і лише потім малювались мінеральними фарбами.

Слід зазначити, що багата орнаментация зустрічається далеко не на всьому посуді, знайденого на території Кам'янської Січі. Більшість з нього прикрашена досить скромно. Серед масового керамічного матеріалу лише незначна кількість представлена зразками з різнокольоровою поливою та складним розписом. До таких зразків віднесено дві фрагментовані миски та дві неповні тарілки, орнаментация яких підлягає реконструкції.

Одну з мисок та одну тарілку (КС – 165 та КС – 166 за інвентарними номерами НЗХ) орнаментовано по крисах традиційними концентричними прямими та хвилястими лініями; рідкими великими цятками по краях червоно – коричневою опискою.

Лише два зразки столового посуду прикрашені складним багатим розписом:

1. Тарілка (КС – 167 за інв. номером НЗХ) орнаментована рифленням (вдавленим орнаментом). На внутрішній поверхні денця розміщено складний рослинний орнамент, в центрі якого зображена квітка, від якої розходяться серцеподібні мотиви, що чергуються з меншими за розміром рельєфними квітками. Края тарілки прикрашено вертикально розташованим орнаментом (2 лінії та 2 хвильки), згрупованим по дві колонки і розмежованим неорнаментованими секторами. Виріб світлоглиняний, вкритий поливою зеленого кольору лише зсередини (мал. 1; 6).

Інший зразок поливного орнаментованого посуду представлено фрагментом денця світлоглиняної миски з рослинним орнаментом, вкритий з внутрішнього боку поливою білого, зеленого та коричневого кольорів (НДФ – 1064).

Примітним є те, що вказані зразки було знайдено при дослідженні так званих «старшинських ям» або верхнього ряду куренів у північній частині Січі. Ймовірно, такі тарілки коштували дорожче і ввозились на територію Січі з найближчих гончарних осередків спеціально для старшини. Про їхню популярність свідчать згадки в описах майна київської козацької старшини, де полив'яні миски стоять у списку зі срібним та олов'яним посудом [17, 3]. Решта ж посуду, що використовувався рядовим козацтвом, прикрашена традиційним розписом опискою.

Доречі, цікавим є той факт, що наявність значної кількості гончарних виробів, розписаних мінеральною фарбою, можна віднести на рахунок сприятливих природних умов, в яких існувала Кам'янська Січ. Як зазначає у щоденнику археологічних досліджень 1974 р. А. Сокульський, в результаті розвідки, на 1 км на північ від Січі, на

південному схилі плато, на якому містилось городище II ст. до н. е. – II ст. н. е., були виявлені поклади мінералу брудно-червоного кольору, які містять залізо і, на думку автора, могли використовуватись запорозжцями в металургійному і керамічному виробництві (в тому числі в якості матеріалу для опіски) [13, 15].

Знахідки з Кам'янської Січі в експозиція «Козак Мамай і козацька люлька»
Національного заповідника «Хортиця»

Дрібну пластику з території Кам'янської Січі в колекції НЗХ репрезентовано ангобованими фрагментами та цілими екземплярами люльок різних типів та розмірів у кількості 130 одиниць. Серед них трапляються як місцеві, так й імпортовані варіанти (можливо, кримські або турецькі) широкої кольорової гами. Зафіксовано знахідки штампованих люльок сірого (3 фрг.), червоного (12 фрг.), рожевого (3 фрг.), коричневого (7 фрг.), жовтого (25 фрг.), чорного (6 фрг.) та білого (8 фрг.) кольорів. Трапляються зовсім не орнаментовані зразки [18, 31].

Автентичними слід вважати зразки, вкриті ангобом вишневого або бузкового кольору з рослинно-геометричним штампованим орнаментом. Такі люльки складають найбільшу за кількістю групу з п'ятидесяти трьох фрагментів та цілих екземплярів. Виготовлялися такі люльки з місцевої світлої (від сірої до майже білої) глини дрібної фракції шляхом фомування, що підтверджується присутністю на чашечках і тулійках люльок залишків недооброблених швів від форми. Нечіткі та подекуди змазані лінії штампованого орнаменту вказують на багаторазове використання гіпсових форм, і, відповідно, – на масове виробництво люльок на Січі.

Архітектурно-декоративний комплекс кераміки Кам'янської Січі представлено знахідками кахлів та їх фрагментів, що слугували оздобленням печей побутового призначення, досліджених на території розміщення куренів та виробничого передмістя.

Всі кахлі з фондозбірок НЗХ та Херсонського краєзнавчого музею, знайдені на території Кам'янської Січі, належать до коробчастого типу з орнаментованою лицьовою частиною. Конструкція їх складається з прямокутної глиняної пластини з рельєфним орнаментом і румпи трапецієподібної форми, до якої з одного краю монтувалась орнаментована пластина, що відтискувалась у дерев'яних або глиняних формах [1, 72]. З'явившись в XVI ст., цей тип стає доволі поширеним до XIX ст.

Колекція НЗХ налічує близько 2,5 тис. фрагментів кахельного бою, 90% яких – це розвали приблизно 477 кахлей, що можуть бути склеєними і за якими можна відтворити

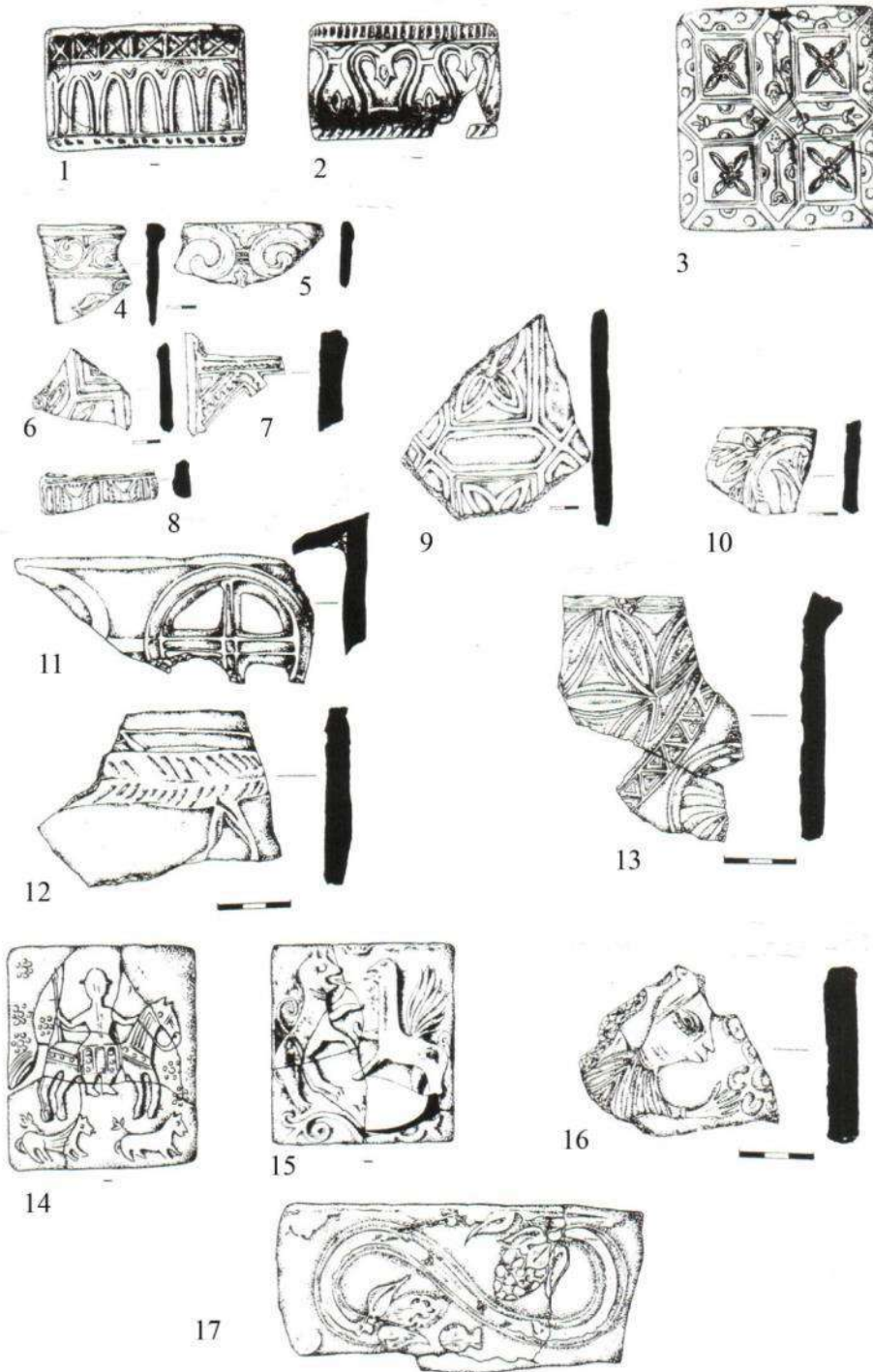
цілісний вигляд окремих плиток. Відповідно до конструктивних особливостей, знайдені фрагменти належать до всіх чотирох типів кахлів: стінні або лицьові, якими викладалося тло печі; кутові, що використовувалися для викладання кутів; карнизові, що розділяли яруси печі та коронки або городки, які завершували верхню частину [3, 137]. Більша частина кахлів представлена стінними коробчастими кахлями, фрагментами румп і лицьових пластин.

Тісто для кахлів – ймовірно з місцевої червоної та світлої (від сірого до жовтого та білого відтінків) глини, менш щільно вимішане, ніж глина для виробництва столового посуду, з домішками дрібного піску. Майже всі фрагменти мають раковини від випаленої органіки. Трапляються екземпляри різного ступеня випалу.

Пічні кахлі з Кам'янської Січі в експозиції «Часи козацькі – Січі запорозькі»
Національного заповідника «Хортиця»

Найчисельніша група в комплексі кахлів (331 фрагмент лицьових пластин та 4 знахідки неповних кахлей – фрг. лицевої частини з румпою) представлена екземплярами, оздобленими композицією «виноградна лоза». Цей мотив був досить поширеним у XVIII ст. Виноградна лоза має багату семантику в християнстві, зокрема вона символізує євхаристію [17, 3]. З'явившись в кінці XVII ст. на іконах, в бароковій ліпці, в дерев'яному різьбленні, на книжкових мініатюрах, виноградна лоза потрапляє і на кераміку (зокрема трапляється в розписі мисок і тарілок, на рельєфних пластинах кахлів). У деяких джерелах виноградна лоза трактується як «дерево життя». Основним стрижнем орнаментальної композиції є виноградна лоза, що своїми вигинами утворює кілька завитків, у центрі яких розташовані медальйони, або грони винограду.

Мал. 2. Зразки пічних кахлів XVIII ст. з території Кам'янської Січі

Рельєфний орнамент представлений різними типами композицій. Серед тих, що піддаються реконструкції: 1 – зображення вершника (205 фрг.); 2 – рослинний орнамент (113 фрг.); 3 – мотив «чорт та грифон» (63 фрг.); 4 – ажурні кахлі (63 фрг.); 5 – геометрична (або рослинно-геометрична) композиція (17 фрг.); 6 – людина з квіткою (1 фрг.); 7 – зображення риби (1 фрг.); 8 – сонце (або «гromовий знак») (10 фрг.); 9 – композиція «виноградна лоза» (334 фрг.) (мал. 2.1-17). Незначна кількість фрагментів прикрашена мотивом «грифон з чаркою та драконом» (76 одиниць зберігання); кілька

зразків є прикладом «килимових кахлів», орнаментальна композиція яких виходить за межі однієї кахлі (мал. 2.1-16).

Штамповане зображення виноградної лози на кахлях, знайдених на території Кам'янської Січі, дещо спрощене, без чіткої проробки дрібних деталей, і, ймовірно, є місцевим варіантом орнаментальних традицій в кахлярстві (мал. 2.17).

Найбільш архаїчним орнаментальним мотивом рельєфу кахлей є сонце (або «громовий знак»), що має чітко виражений зв'язок з традиційною слов'янською солярною символікою (мал. 2.13).

Слід зазначити, що лише 1% комплексу кахлей (23 фрагменти) представлений екземплярами, вкритими зеленою свинцевою поливою, традиційною для українського гончарства XVII-XVIII ст. Можливо, вони використовувались для оздоблення печей в приміщеннях козацько-старшинської верхівки Кам'янської Січі і могли виготовлятися на замовлення у найближчих до січі гончарських центрах.

Горщик з рубленими свинячими кістками з завалу печі, знайденої на території Кам'янської Січі

За даними археологічних досліджень, керамічні кахлі використовувались не лише для оздоблення печей, але й в якості покриття для посуду. У 1989 році експедицією НЗХ під керівництвом В. Ільїнського при дослідженні льоху приміщення XVIII ст. було знайдено горщик з рубленими кістками, накритий перегорнутою коробчастою кахлею [4, 15].

Серед знахідок експедиції 1989 року слід відмітити дві заготовки (глиняні зліпки) для виробництва кахлів, що мали сліди розминання. За складом ці зліпки схожі з кахлями з рослинно-геометричним орнаментом. У межах Січі, в береговому обриві, під шаром вапняку виявлена високоякісна, без домішок, сіра глина, ідентичного складу наявних зліпків-заготовок кахлей. Виходячи з цього, можна припустити місцеве виробництво деяких типів кахлів майстрами Кам'янської Січі [4, 24].

Співставивши дані писемних джерел з матеріалами археологічних досліджень, можливо припустити, що на території виробничого передмістя Кам'янської Січі могло існувати власне гончарне виробництво у вигляді однієї або кількох гончарних майстерень різної спеціалізації (1 – кухонний та столовий посуд; 2 – кахлярство; 3 – виробництво люльок). На користь цього твердження говорить багатий речовий матеріал, здобутий у результаті археологічних досліджень; наявність покладів глини та мінералів для фарб на території Січі, знахідки заготовок керамічних виробів та груби для обпалу кахлів. Під час археологічних досліджень 1989 року експедицією В. Ільїнського, в західній частині мису

Стрілька були виявлені залишки гончарної майстерні з піччю для випалу кахлів з їх цілими екземплярами всередині та навколо печі; зольна пляма круглої форми в приміщенні наземної майстерні була ідентифікована дослідниками як залишки конструкції гончарного кола, знищеного пожежею.

З іншого боку, за сорок років розкопок в археологічних звітах НЗХ немає жодної згадки про знахідки цілого гончарного кола, масових залишок печей для обпалу керамічних виробів або гончарських інструментів, які, у свою чергу, можуть бути втрачені в результаті процесу руйнації берегової лінії, або ще не знайдені.

Залізоплавильний комплекс Кам'янської Січі

Потреба в залізних виробках як для господарських потреб, так і для військової справи значною мірою стимулювала розвиток залізоплавильної справи в межах Січі. Розкопками 1974-2011 років на Кам'янській Січі виявлено залишки великого залізоплавильного комплексу, масштаби якого свідчать про промисловий рівень виробництва заліза [1, 49].

Для організації повноцінного залізоплавильного виробництва було необхідним поєднання 3-х умов:

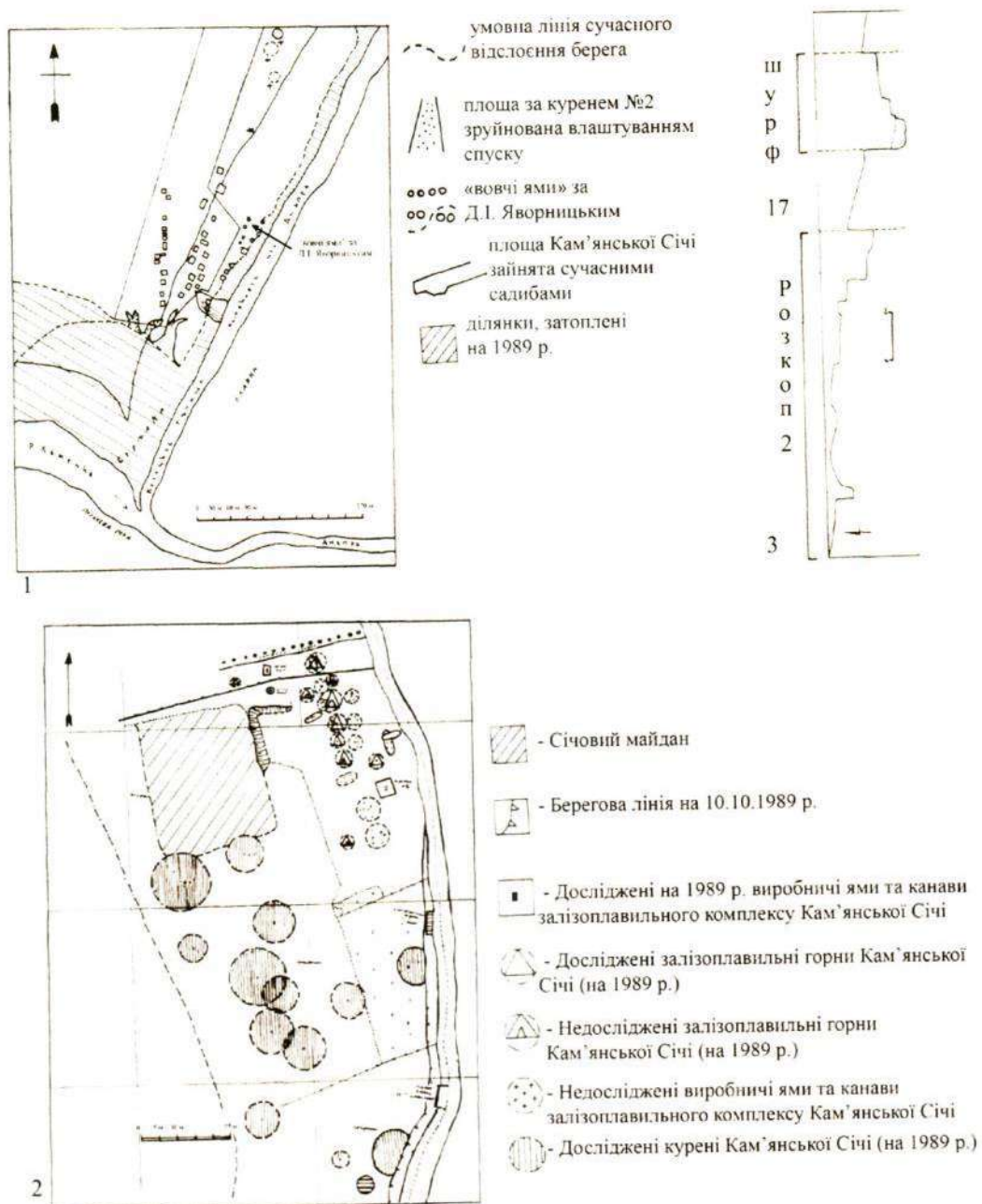
- по-перше, наявність болотних, озерних чи лугових руд;
- по-друге, близькість водного об'єкту – річки або озера, енергія води яких може використовуватись для механізації деяких процесів, для промивання руди і охолодження металу;
- по-третє, лісових масивів, достатніх для забезпечення виробництва паливом – деревним вугіллям.

Всі вищезгадані умови були присутніми на територіях, що знаходились під контролем Кам'янської Січі – р. Кам'янка, поєднуючись з рукавом Дніпра (Козацьким Річищем) утворювали трикутник суші із достатньою кількістю деревини. Стосовно сировини, як зазначає А. Сокульський, для добування основного компоненту залізних руд запорожці використовували природні поклади, виявлені на відстані 2 км на північ від Січі [13, 21]. Враховуючи характер залягання рудних порід на окресленій території, скоріше за все їх видобуток здійснювався відкритим методом – за допомогою лопат або кирк, переважно влітку. Далі рудоносна порода піддавалась процесу збагачення, що передбачав просушування, обпалення, подрібнення, промивку та просіювання, в результаті чого необхідна для отримання металу сировина звільнялась від значної частини домішок та пустої породи [14, 3]. Збагачення, частіше за все, відбувалось на місці видобутку, після чого підготовлена сировина доправлялась безпосередньо до плавильних майстерень.

Експериментально доведено, що для того, щоб отримати 1,25 кг кричного заліза, необхідно переробити до 10 кг руди [14, 4], то ж процес видобутку, збагачення та транспортування сировини до місця плавлення вимагав значних об'ємів та був досить трудомістким. Саме тому, розташування майстерень залізоплавильного комплексу Кам'янської Січі в її північно-східній околиці не було випадковим. Згадана ділянка, знаходячись в безпосередній близькості (2 км) від родовища, відповідала вимогам зручності для транспортування руд до місця переплавки.

Перші археологічні дослідження в північній частині мису Стрілька, орієнтуючись на наукові розробки Д. І. Яворницького, здійснив В. Гошкевич, директор Херсонського міського музею старожитностей, у 1913 р. відкривши тут три наземні печі – за призначенням залізоплавильні та господарчі [6, 49].

Саме на цій ділянці була зосереджена увага експедиції ДАЕ 1974 року під керівництвом А. Сокульського. Об'єктом дослідження стала площа 50×25 м, на якій візуально фіксувалося 10 земляних горбиків висотою 2,5-3 м, а поруч з ними 11 западин витягнуто-воронкоподібної форми [13, 18]. В історичній літературі згадані об'єкти було прийнято вважати елементом козацької фортифікації; Д. І. Яворницький визначав їх як «вовчі ями» [19, 137] (мал. 3.1-3).

Мал. 3. Локалізація залізних плавильень Кам'янської Січі

Як довели подальші дослідження, в цьому місці розміщався залізоплавильний комплекс із складною системою плавильних горнів і суміжними з ними виробничими майданчиками та ямами. Експедицією ДАЕ-74 тут було розкопано 4 горбика, які виявились завалом залізоплавильних горнів та 4 западини, що були ідентифіковані як ями залізоплавильного комплексу [13, 18].

Розкопками крайнього пагорбу на глибині 18-20 см під дерновим шаром виявлено рештки залізоплавильного горну у вигляді суцільного шару печини та площадки грушовидної форми (поду) з обпаленої глини потужністю від 5 до 17 см і довжиною 1,5 м. Под залізоплавильні, орієнтований на північний схід містився на 12 см нижче від шару печини, та був складений з дуже випалених печин з домішками дрібного вапняку. В заповненні завалу горну виявлено 4 злитки шлаку [13, 19].

За кілька метрів на схід від завалу розкопано виробничу яму ромбовидної форми зі сторонами 2x2 м, заповнення якої складалося зі шлаку, золи, вуглин та печини [13, 19].

На думку А. Сокульського, відповідно до ідентичності заповнення, виробнича яма і залізоплавильний горн створювали єдиний виробничий комплекс.

Наступним об'єктом, пов'язаним з виробництвом заліза, стала виробнича яма овальної форми, досліджена в розкопі № 2 (за загальною класифікацією робіт 1974 р.) виявлена на глибині 0,95 м. Враховуючи форму, профіль ями та характер заповнення, що складалося головним чином з вапнякового каміння, печини, попелу, вуглин та шматків шлаку, яму було віднесено до елемента залізоплавильного комплексу [13, 19]. Концентрація вуглин у заповненні вказує на те, що спочатку яма слугувала для одержання деревного вугілля для сиродутної металургії, а згодом була використана під відходи виробничого процесу. Слід зазначити, що вугілля могли отримувати як цілеспрямовано, так і в якості додаткового продукту під час смолокуріння та вигонці дьогтю.

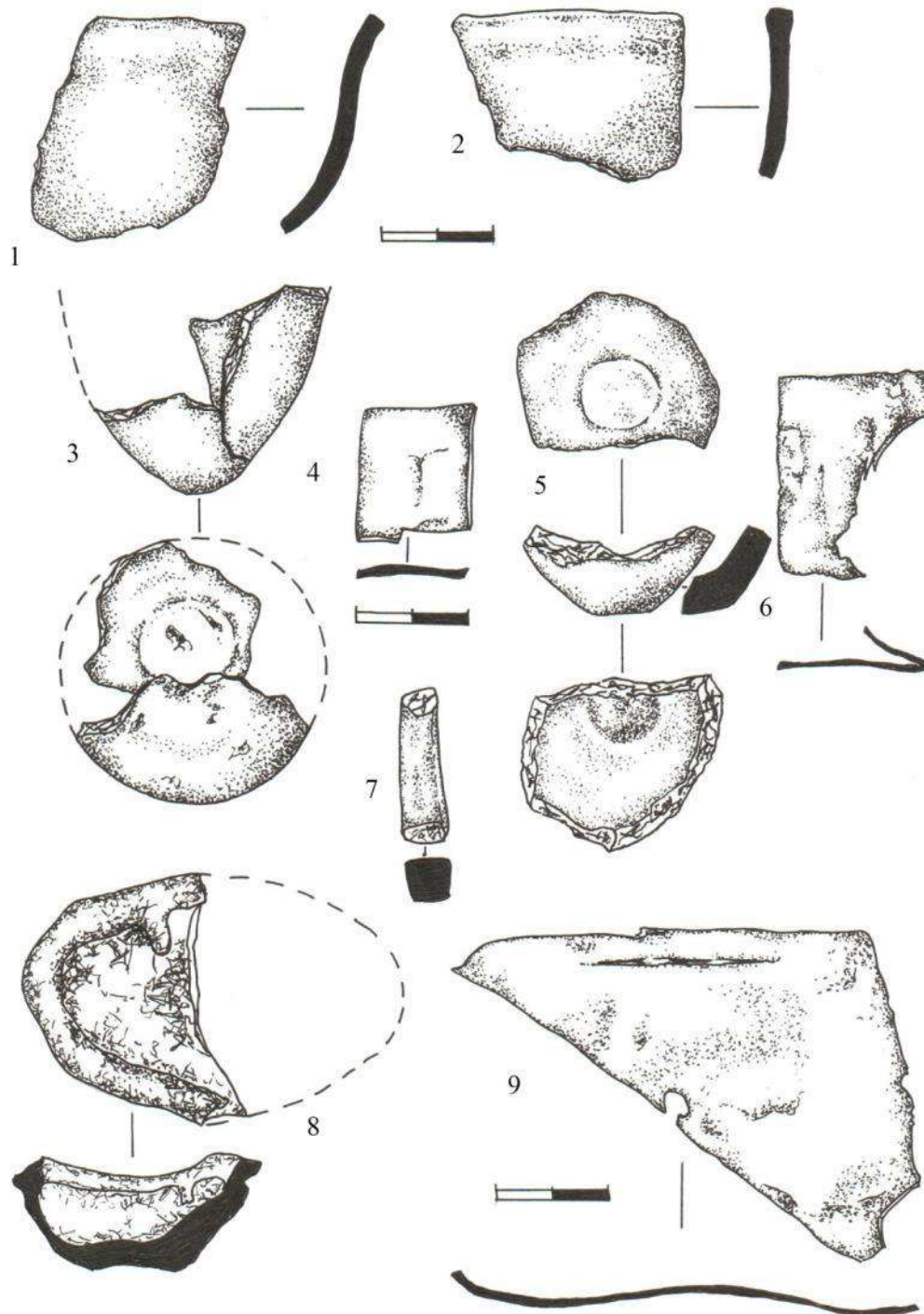
Розкопом № 3 була досліджена двошкамерна виробнича яма, орієнтована на північний захід 5×1,5 м, заповнена відходами виробництва (зола, вугілля, печини, сплави різного характеру). Значний обсяг шлаків, виявлених в заповненні ями, дозволив провести їх ретельний аналіз і відновити деякі аспекти залізоплавильного виробництва в майстернях Кам'янської Січі. Шлаки (понад 400 кг) відповідно до вмісту металу мали різну вагу та структуру.

Кам'янська Січ в експозиції Херсонського обласного краєзнавчого музею

Ще три об'єкти (вже металообробного характеру) було відкрито у 1974 році на західній частині мису Стрілка, що в історичній літературі ідентифікується з ремісничо-господарським передмістям Січі. Перший об'єкт, ймовірно кузня, мав розміри 7,6×6 м. Незважаючи на часткову зруйнованість, вдалося зафіксувати 2 долівки, завал стін і піч (2,1×1,3 м). На долівці розчищена велика пляма дьогтю, поруч – ковальські кліщі, криця і фрагменти тиглів; в межах приміщення виявлено яму глибиною 0,96 м, що містила прошарок гашеного вапна потужністю від 3 до 10 см [6, 51; 14, 21]. На південний схід від дослідженого виробничого об'єкту виявлено залишки іншої виробничої споруди, частково обірваної берегообваленням (5×4,6 м), що мала стовпову конструкцію (22 ямки). Даний об'єкт з'єднувався з південною частиною вищеописаного виробничого об'єкту. Долівка їх була на одному рівні, але останній об'єкт, ймовірно, був без стін, лише критий дахом. Можна припустити, що це був виробничий майданчик з погрібцем 2,85×2,3 м. Серед його заповнення, як і у виробничому об'єкті, в основному знайдені тиглі для переплавки мідного брухту [14, 14].

У культурному заповненні описаного виробничого комплексу (виробничий об'єкт, виробничий майданчик, погрібець) крім фрагментів побутового посуду і кахлів, знайдено

Мал. 4. Фрагменти тиглів та бронзової обрізі, знайдених на території Кам'янської Січі

значну частину різаних і пиляних кісток, бронзові злитки, мідний та бронзовий брухт у вигляді маленьких обрізків (мал. 4.4,6,7,9; 5.5,6). На відстані 13 м від «кузні» досліджено ще одну господарчу яму, в заповненні якої також виявлено цілі й розбиті тигли та брухт кольорових металів [14, 14]. Наявність в межах майстерень мідної та бронзової обрізі, інших сплавів не виключає можливості поширення серед ремісників Січі таких ремісничих спеціалізацій, як конвісарство – виробництво з олова і людвисарство – виробництво з міді (відгалужень кольорової металургії) [7, 220].

Розкопками 2009 року було визначено та частково досліджено 2 об'єкти залізоплавильного комплексу.

Перший об'єкт фіксувався в межах самозахопленої ділянки будинку на межі зі степовою зоною в північній частині мису Стрілка. Згадки про присутність тут майстерень зустрічаються в працях О. В. Бодяньського; відповідно до його припущень, на згаданій ділянці було закладено шурф №9 (за загальною класифікацією археологічних робіт 2009 року). На глибині 0,3 м від сучасної поверхні в культурному шарі у північно-східному куті шурфу зафіксовано світло-сіре, із вкрапленнями печини, склепіння печі або горну. На глибині 0,8 м виявлена врізана в материк канавка для зливу металу, а також заглиблення довжиною 1,2 м, 0,15 м завширшки і глибиною 0,1 м, що було заповнено фрагментами шлаків, тиглів, золюю та деревним вугіллям. Склепіння горну з рівня 0,3 м знижується у південно-західному напрямку на 1 м до рівня 0,8 м. Діаметр горну, відновлений за його дослідженою частиною, становив приблизно 0,6 м [5, 15]. Враховуючи загальний стан збереженості майстерні, з метою майбутнього експонування, об'єкт було законсервовано, тому загальне уявлення про розміри та конструктивні особливості майстерні можна буде отримати лише після повного завершення дослідження.

Другий об'єкт вдалося вивчити більш ретельно, але у зв'язку з рідкісною високою збереженістю, як і перший, він був законсервований. На відстані 5 метрів у східному напрямку, в 1,5 м від берегового урвища було закладено шурф №17 (за загальною нумерацією). Під дерновим шаром, на глибині 0,15 м, зафіксовано темно-гумусований шар, насичений фрагментами кераміки (10 од.), тиглів (5 фрг.), великих (більше 15 см) форм для відливки різноманітних виробів (8 фрг.), частини залізних знарядь праці – можливо ковальських, ножів (3 фрг.), кістяні вироби та форми для відливки скла (6 фрг.) [5, 15].

Рештки залізоплавильного горну (шурф №17) на Кам'янській Січі

На глибині 0,65 м від сучасної поверхні досліджені 2 секції залізоплавильного горну, в заповненні якого були виявлені фрагменти металевих виробів (40 од.), кістяні пробійники, обкладки ножів, фрагментовані тиглі, криці та близько 180 одиниць шлаків.

У ході пошарової вибірки відходів металообробки з глибини 0,7 м виявлено 3-4 горизонти використання горнів, прилягаючих щільно один до одного. Поди горнів фіксуються на глибині 1,1 м і нижче (в умовах шурфу вибірка була призупинена до планового дослідження розкопом, то ж чітка глибина заповнення у 2009 році не була з'ясована). Горн складався з ряду не менш ніж 4-х тиглів – малих горнів, діаметром до 0,5 м кожний, нижня третина яких була врізаною в материкову глину. Така конструкція не була випадковою – глина швидше нагрівалася і не віддавала швидко тепло, внаслідок чого можна було досягти вищої температури. Морфологічно горни являли собою заглиблення заокругленої в плані форми з розширеними донизу стінками та рівним дном (мал. 5.1).

Мал. 5. Рештки залізоплавильного горну (шурф №17) на Кам'янській Січі

Верхній отвір жерла горну складав від 10 до 12 см (мал. 5.3). Вирізані в материку стінки додатково вимазувались глиною. Під дією високої температури їх випалили на товщину 4-6 см до сірого кольору.

Розчистка горнів показала, що у процесі вибирання металу і випуску шлаків вони трохи нищилися і тому перед наступним плавленням їх доводилося відновляти. Отже, горни такого типу були багаторазового використання.

Слід зауважити, що рештки залізоплавильні з шурфу 17 містилися в безпосередній близькості (на відстані 1,5 м) від розкопу №2 (мал. 3.3), яким досліджувалось велике приміщення 6×8 м, глибиною 1,4 м зі складною стовповою системою, простеженою за фрагментами обгорілих стовпів та ямок і завалом глиняних стін із світло-жовтою обмазкою, що примикало до комплексу з горнами своєю східною стіною. В центрі приміщення була розчищена велика кахельна піч підквадратної форми 2×2 м, оточена з усіх боків ходами або коридорами, глибиною від 0,2 до 0,9 м, що, з'єднуючись між собою, утворили в центрі приміщення останець правильної форми, на якому розташовано

піч. На рівні долівки по всій довжині проходів виявлені дошки у вигляді тліну та вугілля товщиною до 5 см. Конструктивно піч складалася з 5-ти топок правильної секторної форми зі стінками товщиною до 10 см і шириною горловин від 30 до 50 см. На побутове (не виробниче) призначення печі вказує декоративне кахельне оздоблення (орнаментальний мотив – «виноградна лоза») і характер заповнення, що не містило шлаків та будь-яких інших відходів виробництва заліза. В межах завалу печі також знайдено розвал сіроглиняного горщика, що містив всередині рублені свинячі кістки. В той же час в межах приміщення на глибині 0,3-0,4 м фіксується шлак, криці та фрагменти тиглів, внаслідок чого робимо висновок, що скоріше за все об'єкти з розкопу 2 і шурфу №17 створювали єдиний комплекс – залізоплавильну майстерню. Ймовірно, майстерня знаходилась під одним дахом або в безпосередній близькості від житла майстра у вигляді більш заглибленої, ніж головне приміщення прибудови з горнами. Це вже був майстер-спеціаліст, для якого видобуток заліза був основним заняттям. Нажаль, підтвердити це припущення неможливо до остаточного дослідження шурфу №17.

Найбільш чисельну групу знахідок відходів залізоплавильного виробництва, виявлених експедицією НЗХ у 2009 році, становлять шлаки – неоднорідні за формою, складом і структурою (близько 180 од.); обмазка жерла горнів зі слідами відновлення і пропалена під дією температури до світло-сірого кольору представлена 26-ма фрагментами. Тиглів знайдено менше, ніж в попередні роки досліджень (21 фрг.), жодного цілого – це, головним чином, незначні за розміром фрагменти, вплавлені в шлак разом зі шматками деревного вугілля та різноманітними домішками.

Слід зауважити, що керамічні тиглі для ливарного виробництва, виявлені в ході археологічних досліджень 1974-2011 років, представлені насамперед фрагментами (близько 80-ти) та одним майже цілим екземпляром (мал. 5.2). Це пояснюється технологією залізоплавильного процесу, в ході якого для вилучення готового застиглому фрагменту заліза тиглі розбивалися; за функціональним призначенням розподілялись на тиглі для плавки та розливу металу. Тиглі досить однотипні (скоріше за все виготовлені в гончарних майстернях Січі), і піддаються реконструкції – мають піалоподібну форму у вигляді низької чашки (з верхнім діаметром 5,5 см, висотою до 5 см зі стінками 3-4 см завтовшки) з заокругленим денцем (мал. 4.1-3, 4.5). Відповідні тиглі виготовлялися з вогнетривкої глини із значним обсягом домішок піску і товченого кварцу, перед використанням попередньо обпалювались для надання жаростійкості. Залежно від пропорції вмісту піску та силікатів у глині, в процесі обпалу зовнішня поверхня тигля, яка не контактувала з металом, могла набувати скловидної структури, що візуально нагадує поливу. Розміщувались такі тиглі на кованих залізних кільцеподібних підставках (мал. 5.2).

Форма деяких шлаків, виявлених у місцях скупчення відходів залізоплавильних майстерень Кам'янської Січі, свідчить про використання тиглів інших форм, наприклад, низьких (до 3 см) видовжених овалоподібних тиглів (ймовірно, для заготовки злитків, призначених для виробництва певного виду продукції). На жаль, наявність тиглів відповідного типу реконструюється на основі морфологічних особливостей нечисленної групи шлаків (мал. 4.8).

Аналіз знахідок, отриманих в ході дослідження виробничого передмістя у північно-східній частині мису Стрілка, дає можливість припустити ймовірність використання майстрами Кам'янської Січі металургійних горнів 2-х типів – кричного та плавильного (або тигельного), яким морфологічно відповідають досліджені завали горнів грушовидної та круглої форм.

Кричний сиродутний горн використовувався для отримання заліза у вигляді криці шляхом доведення руди і палива до температури 800-1350°C з подальшим відновленням руди. В ході застосування відповідного процесу можливо було отримати лише сировину для подальшої ковальської обробки. На наступному етапі обробки криця (пористий

тістоподібний, насичений шлаком шматок металу) підлягала багаторазовому розжарюванню та проковуванню для видалення шлаків та домішок. В історичній літературі комплекси кричних горнів згадуються під терміном «димарня» [15, 56], де відбувалася виплавка із руди заліза, яке отримували у вигляді безформних криць, які потім обковувались у кузні за допомогою молотів.

Проаналізувавши різноплановий комплекс знахідок, здобутий за роки досліджень, історико-географічні умови існування Кам'янської Січі та значні здобутки дослідників у галузі історії металургії, можна зробити висновок про те, що на північно-східній околиці Січі існував потужний для свого часу залізоплавильний комплекс з промисловим рівнем виробництва заліза, що складався з системи майстерень з виробничими майданчиками та ямами для відходів і отримання вугілля. Цей комплекс доповнювався кузнею (або кузнями) та зброярнею, розташованими у виробничо-ремісничому передмісті на західній частині мису Стрілка. В системі згадані об'єкти реалізовували 3 стадії металургійного процесу: 1) добування руди; 2) плавлення заліза; 3) його обробка, – і певною мірою, задовольняли внутрішні потреби населення Січі в металевих виробах.

Розташування залізоплавильних майстерень на північному сході мису Стрілка не є випадковим і відповідає розташуванню основних масивів залягання рудоносних порід, що полегшувало процес транспортування сировини до місця плавлення.

Для отримання кричного заліза запорізькі майстри застосовували невеликі за розмірами сиродутні горни багаторазового використання, що робились з глини, місцевого вапнякового каміння та печини і вимагали доведення склепіння після кожного плавлення; широко застосовувалась тигельна плавка з використанням в якості флюсу подрібнених вапнякових порід та домішок кольорових металів. Недослідженим поки що лишається питання про використання у залізоплавильних майстернях Січі ковальських міхів – археологічно їх наявність досі не підтверджена, але досить ймовірно, що для підтримки в горні необхідної температури могли застосовуватись як міхи, так і природна тяга повітря.

Навряд чи примітивність конструкції горнів була пов'язаною з незнанням майстрами Січі більш досконалих, сучасних для них технологій залізоплавлення та залізообробки – як-то домниця або механізована кузня. Можна припустити, що процес плавлення заліза, організований в такий спосіб, задовольняв значну частину потреб Січі в металевих виробах. З іншого боку, складна політична ситуація на початку XVIII ст., непевний статус і військове положення, в умовах яких існувала Кам'янська Січ, вимагали найбільш простих, але ефективних технологій [11, 182].

На сьогоднішній день частина об'єктів залізоплавильного комплексу та гончарного виробництва лишається недослідженою або втрачена внаслідок швидких процесів берегообвалення та самовільних захоплень колишньої території Січі мешканцями с. Республіканець для господарських потреб. Тому, нажаль, отримати повну інформацію про кількість, розміщення та конструкцію майстерень поки що неможливо.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII. – К., 1997. – Т. 21. – 336 с.
2. Боплан Г. Л. де. Опис України. – Львів: Каменярь, 1990. – 301 с.
3. Виногородська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні в XIV-XVIII ст. // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129-140.
4. Ильинский В. Е. Отчет об исследованиях Каменской Сечи в 1989 году. – НА НЗХ. – № 702. – 1989. – 66 с.
5. Ильинский В. Е. Отчет о работе археологической экспедиции НЗХ на Каменской Сечи и о Тягинь (Бериславского района, Херсонской области). – НА НЗХ. – № 679. – 157 с.
6. Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності в пониззі Дніпра // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42-58.

7. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.
8. Лашук Ю. П. Орнаменты украинских гончаров XIV – начала XX вв. // Декоративное искусство СССР. – 1963. – № 12. – С. 33-39.
9. Маріна З. П., Філімонов Д. Г. До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними) // Музейний вісник. – 2009. – № 9. – С. 66-81.
10. Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся. – Одесса, 1852. – 42 с. (фотокопія).
11. Петрашина П. Д. Залізоплавильний комплекс Кам'янської Січі // Заповідна Хортиця: Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2011. – С. 179-183.
12. Петрашина П. Д. Керамічні вироби з території Кам'янської Січі (за матеріалами археологічних досліджень 1972-2009 років) // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2011. – С. 334-339.
13. Сокульський А. Дніпровська археологічна експедиція 1974 р. Дослідження Кам'янської Січі: Щоденник. – НА НЗХ. – 1974. – № 81. – 129 с.
14. Сокульський А. Л. Звіт про роботу Дніпровської археологічної експедиції 1974 р. – НА НЗХ. – № 82. – 22 с.
15. Трачук О. Сировина для давньої металургії України. – <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1742>
16. Федоренко П. К. Рудни Левобережної України в XVII-XVIII вв. – М.: Изд-во АН СССР. – 1960. – 263 с.
17. Чміль Л. Київська кераміка XVI-XVIII століть. – <http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/chmil.htm>
18. Шелеметьєва Т. І. Археологічні дослідження Запорозьких Січей як джерело поповнення фондової колекції Національного Заповідника Хортиця. // Матеріали науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2008. – С. 27-35.
19. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1990. – 592 с.

Сурченко С. В. (м. Запоріжжя)

Відновлення «Гроту Огаркова» на Кам'янській Січі (дорожні нотатки «реставратора»)

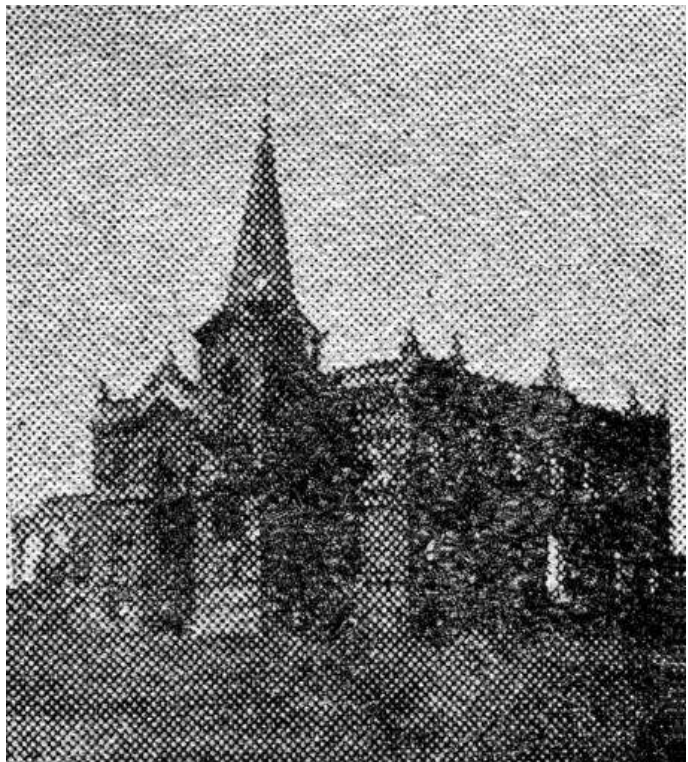
Подорожній щоденник мандрівки Херсонщиною, роботи з відновлення містичної пам'ятки та День Конституції на землі співавтора першої конституції в історії України

Подорожня література – путівники, подорожні щоденники, нотатки, репортажі – надійно увійшла до найдавніших жанрів літератури, в тому числі історичної та краєзнавчої. Для нього характерне поєднання художніх і нехудожніх форм, вільне ставлення та поводження автора з матеріалом, поєднання різних елементів. Індикаторами жанру подорожі є вказівники часу і простору, які допомагають відтворити її час і маршрут. До цього жанру, який дозволяє автору у вільній формі оповісти про свої подорожі, досить часто звертаються історики та краєзнавці, що мандрують безмежними просторами рідного краю, досліджуючи його історію, культуру та традиції.

Саме тому мною обрано форму дорожніх нотаток для знайомства читачів з подорожжю до Херсонщини, нашими стараннями з відновлення мальовничого гроту та участю у святкуваннях до Дня конституції на місці прадавньої козацької слави.

Огарков Михайло Федорович

Маєток М. Ф. Огаркова в Консулівській економії

Наприкінці XIX сторіччя на території колишньої Кам'янської Січі (сучасна територія села Республіканець Бериславського району Херсонської області), місцевим поміщиком Огарковим М. Ф. був побудований маєток, однією з цікавинок якого став грот, врізаний в крутий берег притоки Дніпра Козацьке річище.

Двоповерхову будівлю палацу, прикрасою якого була висока квадратна вежа з пірамідальним шатром, оточував чудовий сад. Зі східного боку палацу, яким той був повернутий до схилів Дніпра, розташовувалась широка накрита тераса, яка до того ж слугувала ще як оглядовий майданчик. Перед нею сріблястими струменями виблискували на таврійському сонці фонтани, а тіністі алеї спускалися кількома маршами до Козацького річища. Північніше алеї, у скелястому крутосхилі й було влаштовано мальовничого грота, який імітував природну печеру.

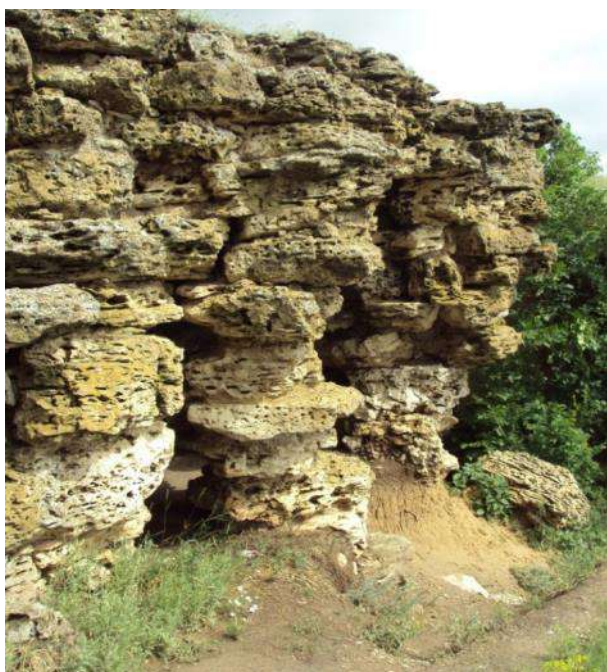
Залишки підземних споруд економії поміщика Огаркова в селі Республіканець,
Бериславський район, Херсонська область

На сьогодні від маєтку залишилися одні руїни та підвали, а от грот, дякуючи Богу, в цілому зберігся, хоча плин часу наклав свій відбиток на цей витвір мистецтва та містики. Найбільшу тривогу викликав його правий бік – в результаті ерозії берега виникла загроза обвалу: від стіни відвалилася велетенська вапнякова брила та пішли тріщини по всій споруді. Хоча ще декілька років тому нами була прокопана відвідна канава, яка спрямовувала водянні потоки мимо споруди, природні сили виявились сильнішими і зробили свою руйнівну справу.

Мною попередньо були заплановані та узгоджені роботи з реставрації гроту: підкопавши ґрунт, вирівнюємо майданчик та використавши «тальку» підтягуємо брилу, що відколалась, до стіни; за можливості ставимо її на «попа», тобто встановлюємо на попереднє місце розташування; потім ставимо підпірну стінку, щоб замкнути прірву, яку вимили водянні потоки з правого боку гроту, щоби потім її забутувати і тим самим капітально закріпити праву сторону та повернути гроту його первинний вигляд;

прорубуємо та встановлюємо нові східці до гроту та добудовуємо їх далі аж до води – щоби відвідувачі могли спуститися до Дніпра та відпочити на прибережній гальці.

У зв'язку з кризою та військовою агресією Росії питання проведення більш кардинальних за об'ємами аварійно-ремонтних робіт відкладалось. Навесні ж цього року завдяки приходу до керівництва Херсонської області справжніх українських патріотів, які активно долучилися до планів розбудови історичних місць Херсонщини і, насамперед, території Кам'янської Січі, адміністрація Національного заповідника «Хортиця» підтримала давно виплекану ідею проведення реставраційних робіт гроту.

Грот у «Маєтку Огаркова»

24 червня 2016 року. П'ятниця. Автівкою я та співробітник заповіднику Мелашенко Василь Іванович, лівим берегом Дніпра вирушили до місця майбутніх відновлювальних робіт – села Республіканець. Цей шлях був на 100 км довший, але дороги у значно кращому стані і тому, здолавши цю відстань, о 18 годині вечора ми вже прибули до місця призначення, де нас зустрів ще один наш співробітник – місцевий мешканець Скаун Микола Хомич.

Зупинилися ми, як завжди, у Калмикової Олени Федорівни, яка рада гостям із Запоріжжя і вітає щирим відношенням до нас та нашої справи. Після вечері всі разом пішли на Січ: вклонилися могилі Костя Гордієнка, відвідали залишки маєтку Огаркова, спустились до його підвалів та гроту. На моє глибоке переконання, практично весь будівельний матеріал на Січі був залучений із Консулівського скіфського городища, яке знаходиться

вище по Дніпру на відстані не більше кілометру. У підвалі маєтку Василь Іванович звернув мою увагу на якісь насічки на вапнякових блоках, якими були викладені стіни та стеля. Ретельно їх оглянувши та зафіксувавши на фото, ми дійшли висновку, що то залишки якихось старовинних малюнків чи письмен і потрібно було б провести більш ретельні та професійно підготовленні дослідницькі роботи із застосуванням сучасних технологій.

Мій помічник – Микола Хомич до наших планів щодо реконструкції віднісся зі скепсисом, бо про себе вважав, що неможливо здвинути велетенську брилу у підніжжі правої сторони гроту, заявляючи, що тільки автокраном можна це виконати. До речі, цей скепсис зупинив мене в бажанні розпочати роботи ще декілька років тому.

25 червня 2016 року. Субота. О шостій годині ранку Микола Хомич підкотив візок на мотоциклетних колесах і ми завантажили туди два мішки цементу, який придбали в смт Кам'янці-Дніпровській, реманент, ящик для замісу розчину та покотили його до гроту. На Січі до нас приєднався син Миколи Хомича – теж Микола, який в

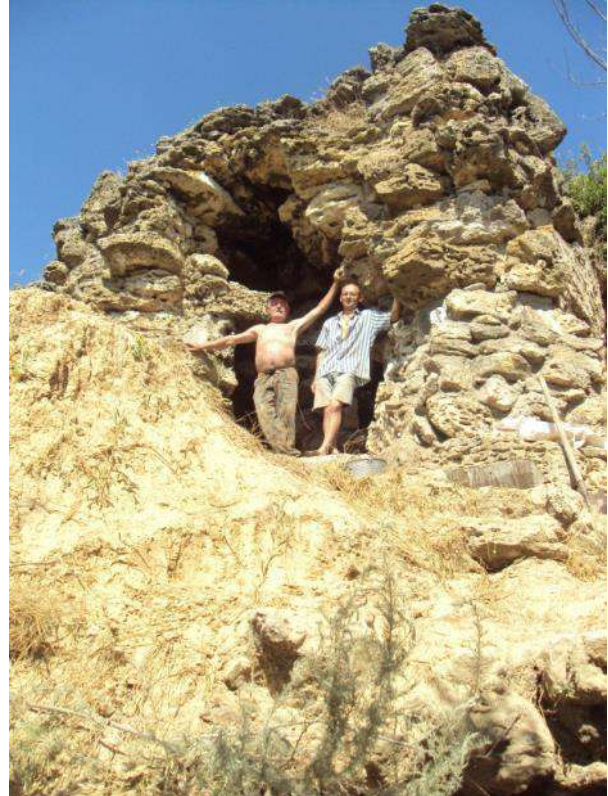
подальшому постійно нам допомагав, проявляючи похвальну старанність у роботі.

Микола Хомич з сином підвезли пісок та каміння з завалу, який ще в 2009 році насипали із будівельних залишків, коли розчищали підвали маєтку Огаркова, та «інкерман», що був завезений для будівлі каплички. А ми з Василем Івановичем почали «танцювати» коло брили, яка дійсно виявилася великою та важкою (Хомич той взагалі лякав нас тим, що вона

тягне кілограмів на 700!). Я спробував було її розколоти, вставивши зубило в бокову щілину та гупаючи по ньому 6 кілограмовим молотом. Василь Іванович запропонував підкопати її з лівого боку і спробувати зіштовхнути в цю яму. З допомогою ломів, вчотирьох ми таки зсунули її в яму та зафіксували.

Після таких підготовчих робіт Микола Хомич вирушив косити траву на Січі, облаштувавши її територію до проведення свята, яке готувалося до Дня Конституції, а ми навезли дикого каменю та замісивши розчин, почали закладати діру в стіні, де знаходилась брила.

Спочатку ми виклали ряд «інкерману» аж до верху, а потім облицювали диким каменем, зафіксувавши таким чином стіну і попередивши її подальшу руйнацію та можливість обвалу всієї споруди, а також відтворили її первозданний вигляд та сховали підпирний матеріал.

Під час проведення ремонтно-відновлювальних робіт на гроті ми познайомились з Ново-Каїрським сільським головою – Горбанем Віктором Анатолійовичем, який також був задіяний в організації території до урочистостей. У розмові він підняв питання довершення композиції пам'ятника кості Гордієнку. Виявляється, коли його встановлювали в 1994 році, то не довезли половину списа з пікою і стільки він не піднімав це питання, ніхто нічого не робив. Тоді мені й стала зрозумілою незакінченість композиції. Я зателефонував Михайлу Павловичу Левченку, з яким ми були на постійному зв'язку, і розповів про проблему. Запропонував йому виготовити списа і привезти нам 28 червня з тим, щоби встановити. Передав йому розміри списа.

Того ж дня ми зустрілись з депутатом Херсонської облради, радником Голови Херсонської ОДА Йосипенко І. В. та керуючим дільницею сільхозугідь його підприємства Олексієм Миколайовичем, яким розповіли про план нашого перебування та етапи відновлення гроту. Переїнявши нашу справу вони підвезли ще два мішки цементу, а робітники підприємства ще до сутінок пофарбували трубу-постамент К. Гордієнка в сталевий колір за побажанням Левченка Михайла Павловича, бо козаки чомусь із року в рік фарбували її червоним.

26 червня 2016 року. Неділя. Роботу розпочали о 7 ранку: підвезли пісок, «інкерман», каміння та почали закладати отвори з лівого боку гроту та в центрі – таким чином стабілізуючи його, щоб унеможливити подальшу руйнацію. Діяли по вже відпрацьованій технології: викладали ряд «інкерману», який ніс основне навантаження, а вже його обкладали диким каменем, який особливо не відрізнявся від «автохтонного» каміння гроту.

При вході в грот хтось колись облаштував щось схоже на східці, а ми забували ці незрозумілі утворення: і з метою укріплення всієї конструкції, і з естетичних міркувань.

Треба наголосити, що спека в ті дні стояла неймовірна – певно градусів за 35, а в гроті де не було свіжого притоку повітря, взагалі була спекота, а тому ми час від часу спускалися до берега, щоби охолодитися в прохолодних та чистих водах Дніпра. Звідси ми піднімали відрами воду для замісів розчину, звідси ж піднімали гальку для забутовки, хоча спуск і до гроту, і до води був незручним: пляжу тут не було, а вхід до води був ускладнений слизькою від водоростей галькою та камінням, які обсипалися з дніпровських круч. До річі, серед цього розмаїття гальки ми вибрали два природні елементи і вписали їх в оздоблення гроту, надавши додаткової утаємниченості та містичності, які свого часу вже були закладені в це творіння.

27 червня 2016 року. Понеділок. Розпочали роботу знову о 7 ранку зацентрувавши увагу на облаштуванні спуску до гроту та підпірної стіни. Якщо в перший день Василь Іванович був на «підсобці», то в подальшому кожен із нас, після обговорення деталей вирішення проблеми, займався своєю темою: він взявся за викладання підпірної стіни, а я – спуском до води. Мною зачищено праву частину схилу кручі, на вершині якої нависали дві каменюки, які викликали небезпідставні побоювання, що от-от зваляться та зашкодять життю відвідувачів гроту. Піднявшись по крутизні, з допомогою лома та лопати я скинув ці брили, і вони, піднявши хмару пилу, покотилися вниз і потягли за собою купу глини та каміння, засипавши таким чином заглиблення між берегом та кручею.

Потім пилкою прорізався через хащі і зробив гарний спуск до Дніпра. Після такої підготовчої роботи я міг вже разом з Миколою Скакуном облаштувати спуск до гроту. Василь Іванович тим часом прокопав глиняний осип з права від гроту і виклав в два ряди «інкерман», а вже зверху вимуровував в два ряди диким каменем, який ми доставляли і з берега, і з кучі. Близько 13 години у нас скінчився цемент і ми припинили роботу, хоча повністю не стабілізували тріщину з правого боку гроту і тому потрібно буде іще попрацювати наступного разу.

Залишки господарських будівель «Маєтку Огаркова» с. Республіканець, Херсонська область

За три дні, коли ми постійно перебували в гроті, звернули увагу на містичність цієї споруди: мало того, що зі стелі звисають шкури полозів, які проживають тут (Микола Хомич говорив, що тут поряд постійно гріється на камінні великий – до двох метрів полоз, якого він називає «господарем гроту»), так на тебе звідусіль дивляться якісь доісторичні потвори, а вгорі розправив крильця ангел, нібито захищаючи відвідувачів від нещастя та прикростей. Десь вгорі, над головою, постійно лементують

пташенятка стрижив, вимагаючи комах від швидкокрилих батьків.

Тут потрібно працювати: приїхати тільки сюди і провести декілька годин, а то і днів, щоб розкрились глибини історії і утаємничена від стороннього ока інформація! Щось таки заклав в це творіння нащадок козацького роду Огарків і дуже вже любляв тут філософствувати, милуючись просторами Великого Лугу! Не дарма серед старожилів села Республіканець є повір'я: «Якщо юнак в Гроті освідчиться в коханні і попросить руку та серце у юнки, то вони будуть жити довго у любові та злагоді і ніякі незгоди не зваляться на їх голови!»

Поніжилися-помілися в прохолодній дніпровській воді, відвезли візок з реманентом до двору Федорівни, пообідали і вирішили з'їздити до насосної в Миловській затоці, щоби подивитися на місце розташування міжнародної археологічної експедиції, яка буде працювати на Консулівському городищі з 16 серпня по 15 вересня.

Попередньо поїхали в Ново-Каїри до магазину купити хліба, з яким у нашому селі постійні проблеми, бо хліб завозять тричі на тиждень – і хто не встиг, той запізнився! Магазин був зачинений і тому поїхали до с. Милового, де взяли ковбаси, води та цигарок – а от хліба також не було. Дорога була розбитою і цей невеликий відрізок шляху ми долали з великими труднощами.

За роботою нам не було часу пройтися по Січі, по селу, а тому скориставшись нагодою ми оглянули «кірху», залишки будівель маєтку, що свого часу було перетворено на табір праці та відпочинку, який був приведений до цього жалюгідного стану ще у 2004 році, коли озвірілий люмпен кинувся все троцяти та грабувати. Пройшлись по «Стрільці» – помилувалися місцем впадіння Кам'янки у Дніпро, скупалися у водах Кам'янки на гарно облаштованому пляжі і по вулиці Запорозькій пішли в бік кладовища.

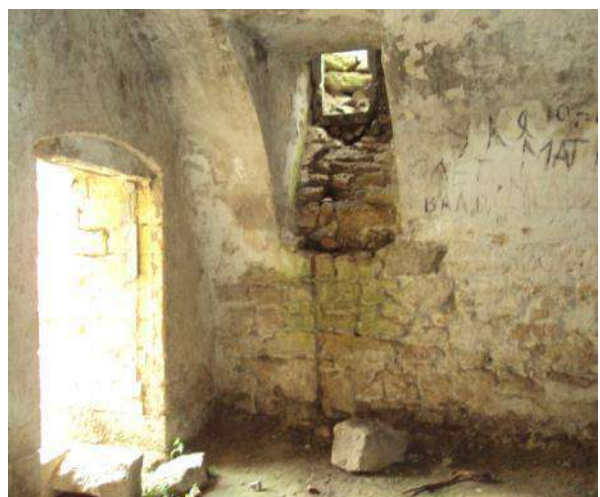
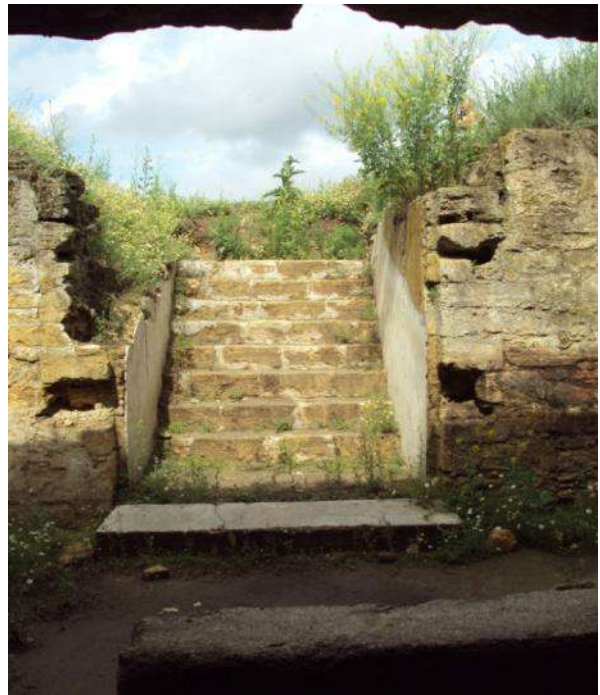
Треба зазначити, що в селі всі паркани, сараї і навіть деякі хати викладені з вапняку, який, судячи з усього, селяни тягли і з городища, і з Січі, і з маєтку, і, певно, з кладовища – тобто, особливо не замислюючись і не беручи до серця, все, що погано лежало йшло на будівництво. На підтвердження цього, зупинившись біля деяких куп цього матеріалу та огорож, побачили і тесаний вапняк, і елементи хрестів та навіть могильних плит. Що ж, тут також потрібно попрацювати: за допомогою місцевої влади перебрати ці завали та огорожі, щоб виокремити історичні та культові елементи. Я певен, що якраз десь тут знаходяться елементи хреста кошового Єрофеєва, більша частина якого знаходиться у нас в заповіднику.

Я показав Василю Івановичу два пагорби, що височать серед балки, яка потім переходить у велетенське урвище: місцевий краєзнавець С. Скрипка стверджував, що якраз у цій місцині і був похований кошовий Кость Гордієнко, і що саме тут знаходилося козацьке кладовище.

Зайшли на кладовище – доглянуте та охайне, а от старовинна його частина, саме там, де знаходяться декілька поховань кінця XIX століття, нажал, заросле та занедбане.

Залишки каскаду фонтанів у «Маєткы Огаркова»

Залишки винного льоху «Маєтка Огаркових»

8 червня 2016 року. Вівторок. О 6 ранку нас розбудив дзвінок Михайла Павловича Левченка, який під'їздив разом з козаками до с. Республіканць. Річ у тім, що на це свято гендиректор заповідника Остапенко Максим Анатолійович допоміг організувати виступ «Кінного театру» та козаків «Запорозької Січі», які вранці і прибули, виїхавши із Запоріжжя опівночі. Відразу ж ми встановили наконечник списа на пам'ятнику, який, отримавши втрачений елемент, набув смислової довершеності.

О 10 годині розпочалося свято. Присутні хвилиною мовчання вшанували пам'ять загиблих і померлих Героїв України. Біля хреста та пам'ятника Кості Гордієнка відбувся молебень всіх християнських конфесій пам'яті кошового отамана, загиблим воїнам АТО, за мир та злагоду в Україні. Під постріли гармат відбулось покладання квітів до пам'ятних хрестів. Емоційно, лаконічно,

патріотично та по-суті виступив Голова Херсонської обласної державної адміністрації А. А. Гордєєв, депутати Верховної Ради України та Херсонської обласної ради. Дуже доречно та по особливому патріотично прозвучала розповідь про написання саме тут, на Кам'янській Січі, «Конституції Пилипа Орлика», наголошено на величчї та особливій історичній значимості постаті Кості Гордієнка, як в написанні Конституції, так і в історії козаччини та України.

Піднесено та хвилююче пройшла церемонія вручення паспортів громадян України 25-ти молодим українцям та нагородження військовиків, свої патріотичні пісні гостям заходу подарував одеський гурт «Друже музико!», відомий волонтерськими справами та гідною сьогодення життєвою позицією.

Особливим подарунком для всіх став виступ фольклорно-етнографічного кінного театру «Запорозькі козаки» та виступ Січових козаків історико-культурного комплексу «Запорозька Січ», які показали майстерність джигітовки та володіння козацькою зброєю, та провели майстер-клас для всіх, хто побажав хоч на мить відчутти себе справжнім козаком. Учасники свята брали участь у гирьових змаганнях та куштували старовинні козацькі страви.

Сонце палило немилосердно, і хоча задалегідь були виставленні намети та тенти, під якими можна було сховатися, дуже багато людей поринуло до води і ніжилися в прохолоді Дніпра – так що дуже доречні були наші старання по облаштуванню спуску до води.

Особливо хотілось би відмітити організацію свята, яка вдалась на славу – всі бажаючі запрошувалися до майдану перед Херсонською обласною держадміністрацією і безкоштовно доставлялися як на свято, так і після нього мали змогу повернутись до міста.

Попрощавшись з організаторами, десь о 14 годині, ми виїхали до Запоріжжя і біля 21 години були вже вдома, отримавши масу задоволення і від свята, і від усвідомлення значимості зробленого!

ЗАПОРІЖЖЯ – ТИСЯЧОЛІТНЄ МІСТО ЗА ПОРОГАМИ

Сичева М. В. (м. Запоріжжя)

Острів Хортиця як сільськогосподарський осередок

Вирощування рису, наділи городів, землі під випас худоби, сінокіси, фруктові сади – це ще не все, що можна було побачити на Хортиці у далекі 1920-30 рр.

З великого пласту опрацьованого друкованого матеріалу газети «Червоне Запоріжжя», «Степова коммуна», «Новь» періоду 1922-38-мі роки, дуже поширеною стала інформація про острів Хортицю як перлину, але не історичну, природничу, чи археологічну, а сільськогосподарську.

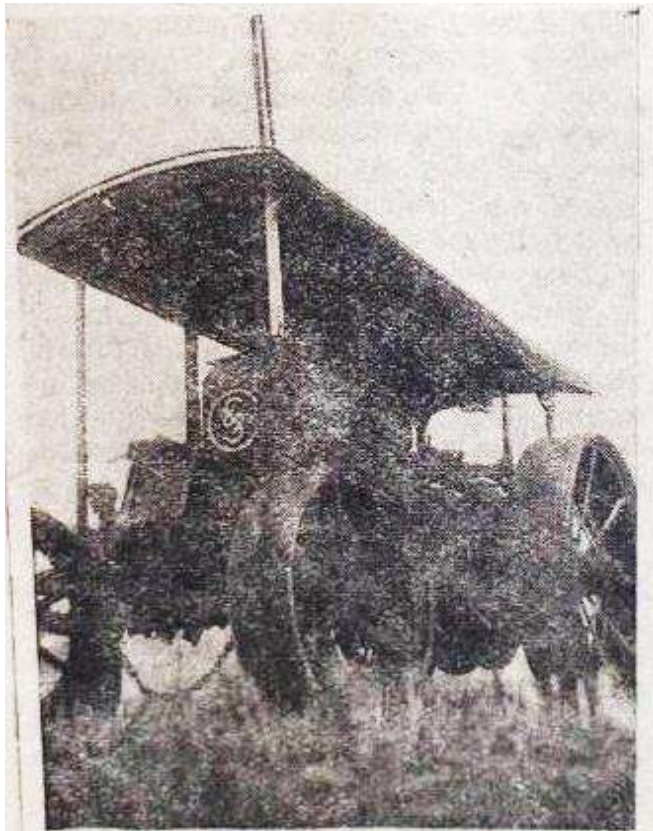
Радгосп „ДЕСК“ (о. Хортиця) Оранка тракторами городів.

Тут орендували землю та вирощували різні зернові та овочеві культури, розводили кролів, займалися птахівництвом тощо: «Правление кооператива «Профработник» заарендовало на острове Хортица и оборудовало усадьбу с садом и огородом и засеяло 15 десятин зерном. При усадьбе организовано птицеводство и кроликовый питомник. Членам кооператива предоставлено право во всякое время приезжать в свою усадьбу и отдыхать там.» Або: «При коопгоспі ЗРК Дніпробуду на о. Хортиці розташовано кролеферму на 300 кролематок. Ми, робітники й адміністративно-технічний персонал кролеферми викликаємо на соціалістичне змагання коопгоспи ім. Ворошилова та Мокрянку за такими показниками: зобов'язуємося до кінця цього року домогтися, щоб від кролематок мати 1500 штук, а також остаточно вкомплектувати поголів'я чисто-породними кролематками та самцями...»

У газетному номері «Червоне Запоріжжя» за червень 1922 року є згадка, що на Хортиці створено остров-Хортицький Совхоз, а вже у вересні того ж року в статті «На острові Хортице» описуються плани роботи вищезазначеного господарства: «На днях завгубкомунхозом т. Никонов выезжал на ост. Хортицу для обследования хозяйства и для составления организационного сельско-хозяйственного плана на 23 год. Состоявшееся на Острове специальное совещание признало необходимым развивать хозяйство острова в сторону животноводства. В отношении же расширения полеводства решено прекратить таковое на 3 года, с тем, чтобы в течение этого времени получаемые ресурсы употреблять на закупку коров и овец. В предстоящую посевкампанию, на острове будет обсеменено 300 дес. больше чем в прошлом году. В связи с этим, коммунхозом будет прикуплена тяговая сила.»

Постійні невеличкі замітки про засіви різних культур та їх жнива були присутні на шпальтах газети «Червоне Запоріжжя» протягом 1923-24 рр. Вони сповіщали й про злеті, й про падіння у роботі. Розлогий звіт про свою діяльність за 1924 рік Острів-Хортицьке господарство подає у матеріалі «Остров – Хортицкое хозяйство. Итоги 1924 сельско-хозяйственного года»: «Летние дожди на острове не выпадали. Только утренняя умеренная температура кое-как поддерживала посевы. В результате, в сравнении с прежними урожаями урожай текущего года дал на 15-20 тыс. пудов меньше. Хозяйство не задерживало у себя зерна. Пшеница была продана по 1р. 50 коп. за пуд, рожь по 80 коп. Полученными средствами были покрыты долги, произведена расплата с рабочими, приобретено четыре пары волон, что является хорошим подкреплением живого инвентаря, обессиленного чрезмерной работой. К высоко доходным отраслям нужно отнести в этом году огороды благодаря большому спросу и высоким ценам местного рынка. От продажи капусты будет получено прибыли свыше 1000 рублей. Садоводство, при отсутствии урожая и имевшем место значительное расхищение, дало убыток. С 800

кустов виноградника собрано было 5 пудов винограда. Убыток приносит и по причине колебания рыночных цен и свиноводство, не смотря на то, что оно хорошо поставлено в хозяйстве.»

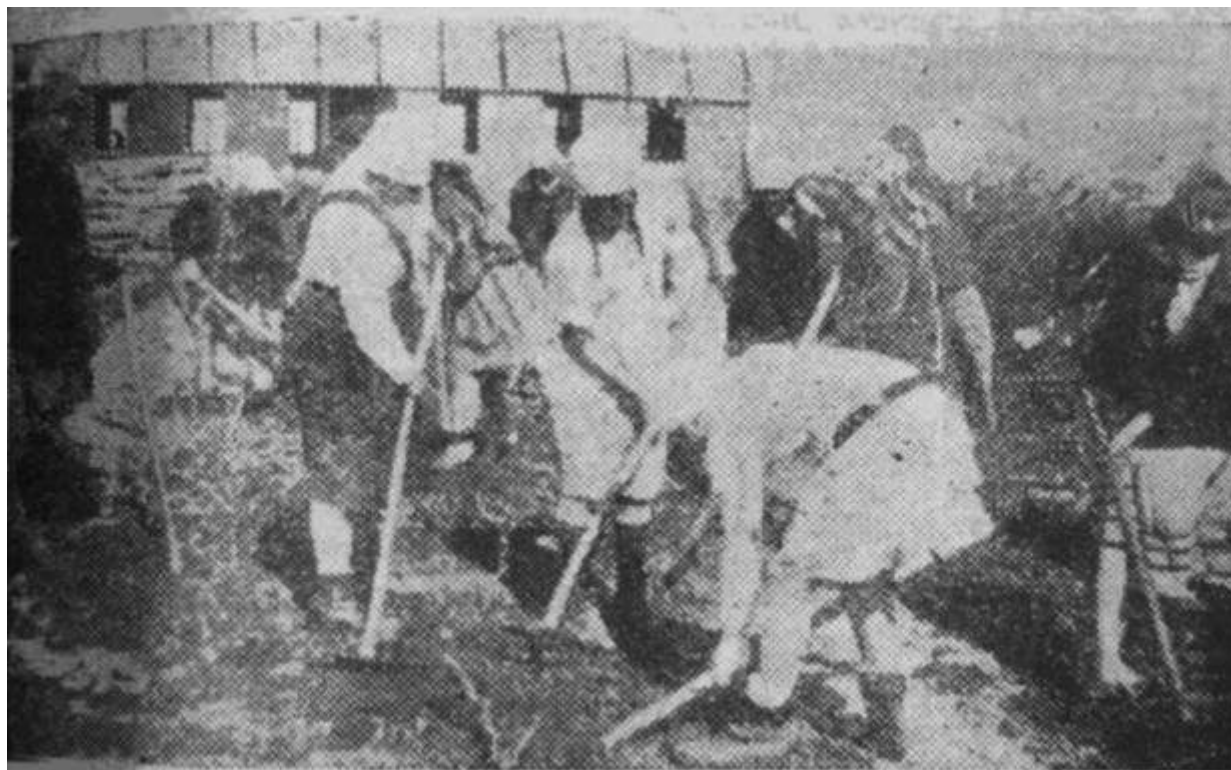
Хортицька с-г. дослідна станція
Електро-катеринка, що підчас оранки
тягне електро плуг

Аналізуючи газетні матеріали до тридцятих років, склалася думка, що острів-хортицьке господарство проходило досить важкий етап становлення. Так в багатьох замітках трапляються описи негараздів щодо управління ним: «... самовольная порубка леса и лозы в плавневой части острова, по-видимому заволом узаконена, так как при обследовании комиссии порубщики занимались этим делом не боясь и не смущаясь. Один объездчик за порядком в плавнях уследить не может. Нужно увеличить штат объездчиков и привлечь к ответственности не только объездчиков, но и лодочников перевозчиков.»

А как обстоит дело с сенокосными участками? Местхоз сдает их «за часть». Арендаторы, убирая сенокосилкой,

оставляют траву в менее удобных местах, создается захламленность и качественность участков понижается. На острове имеется 180 десятин захламленных сторником (сорняком – авт.). Нужно сдать ее хотя бы в бесплатное пользование населению, так как будучи в таком состоянии она и доход не даст и может быть опасна в смысле пожаров.»; «...462 десятины толочной земли на острове является выпасом. Полностью выпас не эксплуатируется вследствие отдаленности от города и неудобной переправы через Днепр. Сведений о том, сколько скота пасется нет, плату за выпас взимает сам заведующий и с апреля месяца он в кассу денег не давал.» Коммунальная секция горсовета считает нужным ... «проработать вопрос об организации городского выпаса и приобретении общественного бугая; урегулировать вопрос о рациональной эксплуатации карьера. Сад на острове Хортица крайне запущен. Секция предлагает передать его в арендное пользование Днепростроя (так как он расположен вблизи района его деятельности) или же частным арендаторам.»

Не дивлячись на «проработку вопроса», становище у роботі не покращилось. Гнівні скарги самих жителів острова тому підтвердження: «Коммунхоззав назначил нового заведующего острово-хортицким хозяйством. Бывший заведующий, который обзавелся маленьким хозяйством живет там по-прежнему. Попросил бывший заведующий у нового зава корму для птицы. Тот не долго думая посылает ему два пуда проса. Просо в хозяйстве очень мало, его берегут как зеницу ока к весеннему посеву, а Рихтер, поди-ка расщедрился.»

Обгорают виноградні лози Радгосв („ПЕСК“ - Острів Хортиця)

Цікавим є те, що на сторінках газети «Червоне Запоріжжя» у 1925 році ім'я Ріхердта з'являється не один раз – і все з негативного боку. З якою експресією описується і сам герой подій, і обставини: «Управляет Остров-Хортицким хозяйством некий Рихердт, говорят, бывший помещик, во всяком случае, ведет себя, как настоящий помещик-крепостник; служит он в качестве спеца-агронома, но говорят, что агроном он «липовый» ...20 февраля Остров-Хортицкое хозяйство продало двух лошадей и телку. В тот же день

состоялась попойка, в которой участвовали сам Рихердт, предрабочком и др. Ночью пьяная кампания отправилась искать любовных похождений. Рихердт ворвался в квартиру безработной вдовы, батрачки Козаченко и в присутствии малолетней дочери стал делать гнусные предложения. Тов. Козаченко с трудом выпроводила его, но через несколько минут к ней стал ломаться пьяный счетовод. Эта гнусная история получила через неделю чрезвычайно оригинальное продолжение. Гражданину Рихердту, стало каким то путем известно, что о его пьяных подвигах послана заметка в редакцию газеты («Красное Запорожье» – авт.). И он заподозрил в этом «преступлении» т. Козаченко. Вызвав в контору батрачку... этот помпадур, и держиморда пригрозил ей тремя годами тюрьмы, учинил ей допрос откуда она родом, состоит ли членом союза и т. п., и в заключение заставил подписаться под бумагой, которую он писал во время допроса и содержания которой, т. Козаченко не знает... Положение в Остров-Хортицком совхозе таково, что там необходимо расчистить атмосферу... Здесь требуется вмешательство прокуратуры, и мы (ред. газеты – авт.) не сомневаемся, что вмешательство последует.» Після такого звернення редакції газети до правоохоронних органів, ім'я славнозвісного Ріхердта більше не згадується.

Капустосаджалка в радгоспі ДЕСК (о. Хортиця)

Картоплесаджалка в радгоспі ДЕСК (о. Хортиця)

Починаючи з 30 років, коли з великим масштабом розгорнулися будівельні роботи ДніпроГЕСу було організовано ДЕСК (трест Дніпровських електросількомбінатів). Він об'єднував всі електросількомбінати, регулював й планував всю їхню виробничу й організаційну діяльність. ЕСКи в свою чергу об'єднували всі виробничі одиниці, що знаходяться на їхній території, зокрема, радгоспи, державні сільсько-господарчі переробні підприємства, колгоспи тощо. Дуже часто в статтях місцевих газет згадується радгосп на о. Хортиця, його діяльність, плани та соцзмагання. Деякі витримки з матеріалів широко та всесторонньо розкривають, те, що вирощувалося на острові, дослідницькі роботи і т.п.

«Дамо мільйон пудів городини промисловим центрам – таке зобов'язання за зустрічним пляном взяли на себе робітники радгоспу острова Хортиці у відповідь на постанови партії та VI з'їзду рад. Виконання пляну 1 кварталу з парникового господарства стає за запоруку успіху. Радгосп повинен закласти парники 6675 рям. Для цього ми відремонтували старих рям 5218, зробили нових 530 та одержали від ДЕСК'у 1000 шт. Майже всі робітники, що працюють на парниках, оголосили себе за ударників 2 колгоспної весни.» або «...в радгоспі буде засіяно городними і бахчовими культурами 1061 га, причому 827 га буде під поливними й неполивними городами.... За попередніми підрахунками радгосп зможе відпустити розсади таких культур: помідор ранніх – 600 тисяч штук, капуста середньо-ранньої – 500 тисяч і помідор пізніх – 400 тисяч.»

Строкатими стають сторінки від опису винаходів та апробації техніки на острові та їх фотозображень: «Борючись по-ударному за здійснення виробничих завдань ...в радгоспі на о. Хортиці тепер деталізують проект винаходу сівалки просапних культур. За грубо орієнтовними підрахунками, застосування цієї сівалки на площі 300 га можна заощадити 1500 крб...»

Риж виріс рясний і високий.

Грандіозні плани описуються в статті під назвою «Сьогодні на порядку дня – капуста, огірки, картопля...»: «... на острові Хортиця організують широко готування томатів й варення, сушіння фруктів, засолку овочів... в радгоспі ДЕСКУ вироблятимуть морс з помідорів, який весь піде до місцевого Церобкоопу. Радгоспівці попереджують, що треба завчасно потурбуватись про тару.»

Почесне місце на шпальтах газети «Червоне Запоріжжя» посіла тема вирощування рису в сучасній зоні абсолютної заповідності – плавнях: «Ми на острові Хортиця в радгоспі ДЕСКУ. Пробираємось крізь гушавину кущів, проходимо веселі сонячні галявини... Не видно й сліду людей... Е, ні: ось довгою гадюкою в'ється між вільшищем водогінна труба. Булькає вода. Десь важко і часто вистукує трактор. Це одна із орошувальних магістралей ДЕСКУ. Вода біжить на городи, на капусту, огірки, помідори... Ось озерце Голоківське... Раптом серед купи дерев рясною яскравою зеленою плямою впадає в очі ... риж!»

Цікавою є порівняння автора, який згадує історичну віху цієї землі з сьогоденням. З яким захопленням, піднесенням він описує хижацьке ставлення до залишків Великого луку – плавнів: «Риж на острові Хортиця, на цьому оповитому романтикою острові... Ех, чубаті! Там, де колись лагодили ви мушкети, гаківниці свої козацькі – тепер росте риж – сарацинське просо... Може ваші байдаки прудкі підходили Дніпровою затокою в оце ось місце й вивертали свої черева, що пахли терпким пахом гарячої смоли?» Або «Січовики, чи раділи ви так зі своїх перемог, зі своїх звиряжських здобутків?»

Займався «великою справою» – вирощуванням рижу на острові, садівник-фахівець Кап Василь Іларіонович. У нього відповідальне завдання – поставити «рижову справу» на наукову ногу; домогтися, щоб риж виростав на острові і давав врожай не гірше аніж на «япанських чи еспанських рижових плантацій.»

За даними зі статті на острові вирощували «2400 квадратних метрів спробних ділянок» «... висота від 55 сантиметрів до 1 метру 10 сантиметрів.» «Засіяли риж в середині травня. Частина пересаджували, частину ні (для спроби). 25 липня, риж пустив колоски.

Невеличкі ділянки дадуть до 300 кілограм зерна!» «Поки є всього три ділянки. Дві із них засіяно сухотривалим рижом. Одну 13 болотяними сортами: японськими (боосу, куроке, акаче-хохейдо), туркестанськими (арпа-шали, дунган-шали та інш.), кавказькими (хаджа-амет), американськими, італійськими.» Та як видно зі статті, найкращими виявилися болотяні сорти.

Розвивається сільське господарство і логічно стає тема облаштування самих робітників на острові Хортиці: «радгосп налічує 254 ударника... незабаром уже господарство буде електрифіковано. Встановлено стовпи в багатьох напрямках і тепер електромонтери прокладуть кабеля для електрооранки. Але справа з забезпеченням робітників житлом ще не покращена. Житлом забезпечено поки що тільки 680 чоловіка і крім того будують приміщення на 125. Відчувається ще і брак робітної сили...»

У 1932 році Дніпрельстанівська Дослідна Зрошувальна Станція за постановою Всеукраїнської Академії Сільсько-Господарчих Наук ліквідується й передається до Всеукраїнської Науково-Дослідної Станції Електрифікації сільського господарства (острів Хортиця). Так на території острова Хортиця з'являється нова дослідна станція.

Влучними є цитати з матеріалу «Струм Дніпрогесу на ланах Хортиці». На думку автора статті цими висловами можна охарактеризувати ставлення до острова Хортиці тодішньою владою і мешканцями м. Запоріжжя: «Острів Хортиця – лабораторія наукових досвідів у сільському господарстві на базі електрифікації й механізації»; «Хортиця сьогодні: електрооранка, електропарники, електроангари і т. і. – це конденсоване застосування електроенергії в сільському господарстві, це розсадник передової... техніки на ланах колгоспів та радгоспів».

З гордістю описуються великі досягнення у вирощуванні городини, тварин різного виду та техніки. Ось деякі приклади цього: «зразкова організація робіт під час весняної сівби вивела дніпробудівський сільгосп «Хортиця» в шереди передовиків, не тільки на Запоріжжі, але й у цілому Союзі. Раніше за всі колгоспи Запоріжжя, «Хортиця» виконала завдання сівби городини й картоплі, бахчових й зернових культур. Сільгосп «Хортиця» ще в лютому дав першу продукцію електропарників. Ранньою городиною «Хортиця» вже давно почала постачати дніпробудівські крамниці й їдальні... Соцзмагання, ударництво, відрядність, госпрозрахункові бригади – от методи роботи хортичан. Робітком, партосередок, адміністрація – весь трикутник боряться за високу якість врожаю, за темпи...». «Вже опрацьовано плян на 1932 рік, який становить з городини 478,75 га засіву, з них зрошувальних городів – 376, з картоплі – 170 га, з неї зрошувальної – 150 га. Заплановано гуртової продукції промгородини 63743 центнери, картоплі 9750 центнерів. З одного га городини передбачено зібрати – 133 центнери, картоплі – 57 центнерів. Уже набито парники 396 шт. Закладається парникових ряб 6153 шт...». Або «Ударники дослідної станції домоглися ще одного: на досвідах успішно замінили шведський кабель дротом радянського виробництва. Отже, Хортиця внесла свій внесок у загальну справу звільнення від закордонної імпоротної залежності.»

Дослідження матеріалів на вищеписану тематику не закінчується. Великий пласт інформації ще залишається на шпальтах старих газет для дослідження. Тому логічним стане написання серії статей на дану тему.

Джерела та література

1. Усадьба кооператива // Красное Запорожье. – 1922. – № 107 (447). – 25 мая
2. Кооперация // Красное Запорожье. – 1922. – № 114 (454). – 3 июня
3. На острове Хортице // Красное Запорожье. – 1922. – № 195 (536). – 10 сентября

4. Остров-Хортицьке хозяйство. Итоги 1924 сельско-хозяйственного года //Красное Запорожье. – 1924. – № 259 (1186). – 14 ноября
5. Плохо хозяйничаєте местхоз // Красное Запорожье. – 1927.– № 171 (2001). – 29 июля
6. По знакомству // Красное Запорожье. – 1924. – № 295 (1222). – 28 декабря
7. Помещик Рихердт // Красное Запорожье. – 1925. – № 51 (1278). – 3 марта
8. Рівняйтесь на робітників Хортицького радгоспу // Червоне Запоріжжя. – 1931. – № 85 (3117). – 14 квітня
9. Обгортають виноградні лози Радгосп // Червоне Запоріжжя. – 1931. – № 103 (3135). – 6 травня
10. Капустосаджалка // Червоне Запоріжжя. – 1931. – № 93 (3125). – 23 квітня
11. На шляху електрофікації сільського господарства фото Картоплесаджалка // Червоне Запоріжжя. – 1931. – № 93 (3125). – 23 квітня
12. Оранка тракторами городів // Червоне Запоріжжя. – 1931. – № 95 (3127). – 25 квітня. – №97 (3129). – 28 квітня
13. Сьогодні на порядку дня – капуста, огірки, картопля... // Червоне Запоріжжя. – 1930. – № 269 (2900). – 23 липня.
14. Там, де росте риж // Червоне Запоріжжя. – 1930. – № 280 (2911). – 6 серпня.
15. Радгосп острова Хортиця повинен виконати свій зустрічний план // Червоне Запоріжжя. – 1931. – № 97 (3129). – 28 квітня
16. Струм Дніпрогесу на ланах Хортиці // Червоне Запоріжжя. – 1931. – № 97 (3129). – 28 квітня
17. Електрокатеринка // Червоне Запоріжжя. – 1932. – № 93 (3434). – 21 квітня
18. Борозна електропуга // Червоне Запоріжжя. – 1932. – № 87 (3428). – 14 квітня
19. Приймає виклик коопгоспу ЗРК Дніпробуду! // Червоне Запоріжжя. – 1932. – № 190 (3531). – 18 серпня
20. Вчитись у «Хортиці» боротися за городину // Червоне Запоріжжя. – 1933. – № 152 (3792). – 11 липня
21. Радгосп Хортиця – передовий боєць за високий врожай городини // Червоне Запоріжжя. – 1932. – № 49 (3390). – 28 лютого

Будникова А. А. (м. Запоріжжя)

Освоєння острова Хортиця наприкінці 20-х – початку 30-х років та виникнення Хортицької дослідної станції електрифікації сільського господарства

Історія організації на острові Хортиця штучного зрошення, електрифікації сільськогосподарських процесів та вирощування не характерних для Запоріжжя нових культур

З будівництвом Дніпрогесу з'являлась можливість створення спеціальної установи, метою якої були дослідження та дослідна робота з використання електроенергії, досягнень агрокультури та механізмів у сільському господарстві. Такою установою стає Український трест Дніпровських електрифікованих сільськогосподарських комбінатів (ДЕСК), утворений 10.02.1930 р. на основі Постанови РНК УРСР від 23.01.1930 р. [11, 9].

Завданням Тресту було до подачі першого електроструменя з ДГЕС встигнути розгорнути та в значній частині закінчити будівництво й організацію електросількомбінатів в районі електромережі Дніпрельстану на базі широкого розгорнення штучного зрошення та пристосування електроенергії до всіх виробничих процесів сільського господарства. Наявність електротехнічної бази Дніпрельстану, іригації та сприятливих природних умов повинно було привести до розвитку електрифікованого та високо інтенсивного сільського господарства з метою постачання продуктів харчування робітничим промисловим центрам Дніпрельстану, Криворіжжя, Донбасу; постачання сировини промисловості УСРР та всього Союзу; експортування сировини на зовнішні ринки [14, 102].

Місцем знаходження тресту ДЕСК було м. Харків. Для проведення робіт ДЕСКа в місцях його практичної діяльності призначались вповноважені в м. Запоріжжя, Дніпропетровську та Кривому Розі. З 01.08.1930 р. всі структурні відділи тресту за виключенням проектно-планового були переведені у м. Запоріжжя. Діяльність ДЕСКа розповсюджувалась на район впливу Дніпробуду та охоплювала смугу по обох берегах р. Дніпро шириною 40 км, починаючи з півночі від с. Каменського Дніпропетровського округу та закінчуючи с. Каховка Херсонського округу, таким чином включаючи райони Херсонського, Мелітопольського, Запорізького, Дніпропетровського, Криворізького округів [11, 34]. Територія та господарство ДЕСКа створювалось в результаті прийому радгоспів від Українського об'єднання радгоспів (УСГО) та організації нових радгоспів. У складі тресту було створено 8 електрифікованих сільськогосподарських комбінатів – Карло-Марксівський, Дніпропетровський, Запорізький, Нікопольський, Каховський, Плавневий, Каменський та Дніпробудівський, які об'єднували всі сільськогосподарські підприємства, що знаходились у районі їх діяльності – радгоспи, МТС, підприємства, що переробляють сільськогосподарську сировину, водні та енергетичні споруди, всі колгоспи на договірних засадах з Колгоспспільною або з самими колгоспами.

До складу радгоспів Запорізької округи включалась і територія о. Хортиця, на якій з 20-х рр. мешканцями м. Запоріжжя, створюються садівничо-городньо-пасічницькі кооперативи з метою вирощування та збуту сільськогосподарської продукції. З 1927 р. на острові Хортиця існували меліотовариства – «Вільне життя», «Серп і Молот», «Червона зірка», «Січ», які отримали землі в оренду. Так, кооперативному товариству «Червона

зірка» надавалась в оренду на 27 років ділянка землі в 30 десятин, що розбивались на 15 окремих ділянок для розподілення між членами товариства [24, 166]. Товариству «Вільне життя» на 27 років надавалось в оренду 36 десятин 2120 сажень, які розподілялись між 15 членами. Товариство «Серп і Молот» мало в своєму складі 22 члени, між якими розподілялось 55 десятин землі [1, 163]. Товариство «Січ» заорендувало 104 га орної землі та ділянку під фруктовий сад, а також 4 будинки колишніх німців-менонітів біля мостового переходу [20, 3].

З 1928 р. починається наступ на приватні господарства під приводом того, що вони не в змозі забезпечити населення міста сільськогосподарською продукцією в повному обсязі, садівництво, городництво, виноградарство та пасічництво розвиваються стихійно, тому потрібна реконструкція цих галузей. Оргкомгоспом було прийнято рішення створити спілку, яка б об'єднувала всі садівничо-городньо-виноградно-пасічницькі господарства Запорізької округи. Було створено «Плодоспілку», яка контролювала всі приватні господарства, що вже діяли, передбачалось реорганізувати їх у фахові товариства та створити низову сітку таких товариств.

Ухвалою Запорізького Окрвиконкому від 22 серпня 1929 р. «Плодоспілці» було доручено організувати до весни 1930 р. на острові зрошувальний город площею 300-500 га з метою постачання Дніпробуду та міських промислових підприємств. Для організації городнього господарства Запорізька міська рада відводила в тимчасове користування на 5 років в південній частині острова земельну ділянку, після чого передбачалось, що ділянка буде звільнена і використана для іншого призначення. Роботи зі створення городнього господарства розпочинаються у листопаді 1929 р. [9, 8].

Для організації зрошувального господарства було доручено скласти організаційний план агроному-меліоратору І. Т. Белькову, а проект на водопостачання зрошувального господарства – інженеру Дніпробуду т. Хімікусу [9, 2].

20-29 грудня 1929 р. проведено обстеження роботи Запорізького Плодосоюзу в справі підготовки до весняної засівкампанії [д. 262], яке показало, що на цей час жоден з проектів не затверджений, до того ж проект запропонований т. Хімікусом занадто дорогий, тому розробити новий проект на устаткування смокової станції та іригаційного спорудження на площі 620 га доручили Укрмеліосоюзу. А до того часу роботи по збудуванню господарчих будинків, придбання майна, закладці парників, оранці, придбання насіння та інше проводились за планом І. Т. Белькова.

За цим планом передбачалось, що зрошувальна ділянка площею 490 га розміщується у трьох зонах:

1. Верхній, площею 200 га, для якої потрібно підносити воду на 59 м;
2. Нижній, площею 240 га, для якої воду підносили на 35 м;
3. Перехідний, площею 50 га (схил між першою та другою зонами).

Нижня зона відводилась під городні культури, перехідна засівалася культурами, які запобігають схили від розмивання – люцерною, верхня зона призначалась для вирощування культур з низькими зрошувальними нормами – 170 га засівались вівсом з повторним посівом картоплі, а 30 га – кормовим буряком [9, 4].

Отже, згідно цього плану городні культури вирощувались лише на нижній зоні, що складала 39,3% площі всієї землі ділянки. Це не відповідає вимогам щодо створення господарства, оскільки передбачалось, що воно носитиме виключно городній напрямок. Крім того, ця городня ділянка містилась в найбільшому віддаленні від електростанції Дніпрельстану, від майбутньої Хортицької підстанції, мостового переходу та залізничної станції «Січ», що будується. На цій ділянці розташовувалась садиба господарства та біля неї проектувалась побудова насосної станції.

За результатами обстеження зазначалось, що на цей час зорано 325 га землі, але оранку проведено незадовільно; викопано ями для парників на 3000 рам, замовлено рами,

огорожено парники, заготовлено саджанці малини та плодових дерев, побудовано один житловий будинок на 320 м², розпочато будівництво конюшень, замовлено електромотор, смоки й труби, придбано 38 коней, два трактори, реманент та матеріали для будівництва, розпочаті роботи по спорудженню під'їзної дороги, побудовано парому переправу.

В цілому господарство на о. Хортиця визнавалось нерентабельним, але у зв'язку з тим, що роботи вже розпочаті, витрачено значні кошти, а також це господарство є необхідним для постачання робітничого населення м. Запоріжжя та Дніпробуду, було вирішено роботи продовжити, але шукати способи зробити його рентабельним [9, 5].

Зі створенням Українського тресту Дніпровських електрифікованих сільськогосподарських комбінатів (ДЕСК) городнє господарство на Хортиці переходило у його відання. Діяльність ДЕСКу на території Запорізької округи розпочинається 21 лютого 1930 р. із прибуттям Уповноваженого тресту Манулам А. Н., перед яким стояло завдання прийняти до 1 квітня господарство, а також організувати Запорізький Агрокомбінат, що включав радгоспи «Відрадне», «Вербовий», «Запорожець» та о. Хортицю [7, 9].

Господарство «Плодоспілки» приймалося станом на 1 квітня 1930 р. відповідно до якого ДЕСК отримував [1, 161]:

1. Землі 650 га, не враховуючи землі меліоративних артілей;
2. Парникове господарство;
3. Городнє зрошувальне та польове незрошуване господарство;
4. Інвентар;
5. Корів, свиней, овець;
6. Водний та кінський транспорт, 2 моторні човни та 97 коней;
7. Майстерні (кузня, слюсарня, столярня, колісна);
8. 3 трактори: «Інтернаціонал», «Фордзон», «Форсіті»;
9. Льох;
10. Льодник;
11. Робітників 563 чол.
12. Будівлі – 2 дерев'яні бараки на 200 чоловік; 1 кухня, пристосована під гуртожиток на 100 чоловік; 1 їдальня, будується ще 1 барак на 100 чоловік [27].

Розпочавши свою діяльність, ДЕСК вимагає усунення з острова всіх приватних мешканців, обґрунтовуючи це тим, що вони не можуть дати відповідну кількість продукції для потреб робітничого постачання. За Постановою Голови ОВК від 08.04.1930р. територія о. Хортиця, включаючи плавні, нагорну частину до мостового переходу через Старий та Новий Дніпро, передавалась у виключне розпорядження радгоспу ДЕСКу та звільнялась від всіх інших землекористувачів. Житлові будівлі німців-менонітів, які раніше займали члени артілі «Січ» (біля мостового переходу) пристосовувались під квартири технічного персоналу та постійних робітників, а господарські приміщення (4 клуні) – під літнє житло сезонних робітників [7, 57].

Для розміщення працівників та потреб господарства розгортається житлове та господарське будівництво, будівлі мали носити тимчасовий характер, тому як розраховувались на використання протягом 10 років [7, 79]. Згідно календарного плану протягом квітня-вересня передбачено будівництво клубу-кінотеатру на 200 чоловік, їдальні, консервного заводу та закінчення двох житлових бараків та двох житлових будинків.

Основним завданням тресту ДЕСК було організувати на острові поливні городи з широкою мережею зрошувальних каналів та дати робітничому населенню Запоріжжя та Дніпрельстану потрібну кількість дешевої городини. Городнє господарство повинно було

носити тимчасовий характер. У майбутньому площа, де розташовуються городи, буде зайнята суцільними садами та парками, мережа зрошувальних каналів зберігатиметься і проходитиме під землею поміж рядами дерев.

Станом на червень 1930 р., за повідомленням Уповноваженого Тресту по Запорізькій окрузі Манулам А. Н., вже засіяно різними культурами 705,7 га, серед яких переважають картопля, помідори та капуста. Заплановано побудувати томатно-варильний завод та засолений пункт (томатний пункт почав працювати вже з 01 вересня).

У плавневій частині закладене дослідне поле рижу площею 0,5 га. На власному парниковому господарстві заготовлено всю потрібну розсаду, решту передано іншим радгоспам, а також значну кількість продано. Радгосп влаштував розплідник на 100 га, який постачатиме посадочним матеріалом радгосп та все місто; 14 га виноградників та 20 га ягідників. Загальна кількість робітників та службовців складала 913 чоловік, крім того через Біржу Праці наймали додатково сезонних працівників, яких забезпечували житловими приміщеннями. Постійні працівники розміщувались в дерев'яних бараках, що були розраховані на 400 чоловік, розпочато будівництво гуртожитку на 100 чоловік. Працювала їдальня на 500 чоловік, робітників харчував радгосп. З транспорту радгосп вже мав 3 моторні човни, 2 пороми, 5 дубів, 5 човнів на веслах, 111 коней. З худоби мав корів, телят та бугаїв – 119, овець – 45, свиней 27, птиці – 62 голів. Передбачено будівництво корівника на 200 голів, свинарника на 100 голів [14, 105-107].

Першочерговим завданням тресту ДЕСК була організація штучного зрошення та електрифікації сільськогосподарських процесів.

Зрошення. Проект, за яким працював «Плодосоюз» визнавався незадовільним, розроблено новий, за яким зрошувальна мережа була розрахована для зрошення двох зон – 243 га та 224 га, підйом води планувався на висоту 62,8 м. Проведення меліоративних робіт доручено Укрмеліосоюзу, а роботу по спорудженню будівлі смокової станції – Укрелектробудтресту. Для складання проекту станції та консультацій запрошено інженера Морщикова Д. П. [1, 162].

Роботи з будівництва зрошувальних мереж тривали з березня до червня 1930 р. Через ненадійність ґрунту та відсутність потрібних будівельних матеріалів та двигунів будівництво водопідйомної станції вдалося завершити лише у 1931 р. На березі р. Дніпро розміщувався водозабір, від якого до смокової станції було прокладено трубопровід (довжиною 800 м), від смокової станції вода подавалась до розподільчих басейнів (на карті зрошення о. Хортиця за 1930 р. позначені два басейни) з яких здійснювався полив.

До встановлення потужної смокової станції Дослідним загоном Укрмеліосоюзу запропоновано підіймати воду на 40 м, а не на 62, 8 м як передбачалось, а на висоту 10-20 м застосовувати зрошення дощуванням – це вищий метод, який досі не застосовувався [15, 14]. Спроби з дощування на землях ДЕСКу зобов'язався організувати Науково-дослідний інститут сільськогосподарської меліорації з встановленням однієї з дощувальних установок на о. Хортиця за договором від 01 жовтня 1930 р. [10, 83].

Електрифікація. Господарство на о. Хортиця планувалось перетворити в дослідне з електрифікації. У жовтні 1930р. між ДЕСКом та Українським науково-дослідним інститутом електрифікації та механізації сільського господарства (УНДИМЕ) підписано договір про створення інститутом у господарствах ДЕСКа за своїм вибором дослідних зональних станцій та опорних пунктів з метою організації широкої дослідно-показової й наукової роботи питань механізації та електрифікації сільського господарства. Згідно договору, завдання інституту полягає у вивченні та дослідній перевірці радянських та закордонних досягнень у галузі механізації та електрифікації, їх вдосконалення. Інститут мав працювати за планом, що погоджений з ДЕСКом, розроблені матеріали

надаватимуться для практичної реалізації в господарствах ДЕСКУ. ДЕСК у свою чергу безкоштовно надає електроенергію, паливо, транспорт, робочу силу, майстерні та устаткування [10, 80-82]. Таким чином, на острові створювалася Хортицька дослідна станція електрифікації сільського господарства, як перший в СРСР та Україні опорний пункт з електрифікації сільського господарства. В архівних документах та матеріалах фондової колекції НЗХ ця станція має назву ХОНДЕМ (Хортицький науково-дослідний інститут електрифікації та механізації).

Створена дослідна станція підключається до робіт з електрифікації острова, які розпочинаються наприкінці 1930 р. Проектування та здійснення робіт з електрифікації радгоспу о. Хортиця було доручено Українському Державному Електробудівничому Тресту. Проект електрифікації було розглянуто та схвалено на нараді при тресті ДЕСК 03 жовтня 1930 р. Планувалось завершити електрифікацію острова до 15.11.1930 р. [22, 62]. Але через відсутність матеріалів та машин в УЕБТ роботи затримано до весни 1931 р. [13, 142].

Протягом квітня-травня 1931 р. було завершено роботи з монтажу високовольтної лінії в 6600 Вт загальною протяжністю 7080 м від підвищуючої підстанції при залізничній станції Січ до радгоспу із відгалуженням на молочну ферму, на виноградне поле для глибокої оранки та на насосну підстанцію, проведено вуличне освітлення, внутрішнє освітлення молочної ферми та всіх житлових приміщень. У серпні 1931 р. відведено лінію до томатного пункту, зроблена електропроводка в літньому кінотеатрі та кінобудці, добавлене освітлення в конторі радгоспу [4, 21-24; 24, 179].

ХОНДЕМ. Оранка 1933 р.

За планом електричних навантажень радгоспу електроенергія була потрібна для зрошення, дошування, прогріву ангарів та парників, електрифікації молочної ферми, особлива увага серед елементів плану електричних навантажень радгоспу приділялася дослідом з **електрооранки** – новому способу обробки землі. Такі досліді можливі лише на великих площах та при наявності дешевої електроенергії. Перевагами застосування електрооранки вважались: раціоналізація обробки землі, відсутність затрат на паливо, цей спосіб вважався технічно більш простим, таким, що не вимагає висококваліфікованих кадрів.

Ідея електрооранки зародилась в 1879 р. у Франції, де на плантаціях цукрового заводу в Сермезі було зроблено першу спробу використати електромотор для роботи плугу. З 1894 р. великі електротехнічні фірми Німеччини почали випускати перекидний електроплуг по типу того, що працював на паровій тязі. До 1912 р. у Німеччині нараховувалось 40 електроплугів, що застосовувались в дуже великих господарствах. Потім інтерес до електроземлеробства знижується через конкуренцію теплових тракторів, але в 20-ті рр. інтерес відновлюється. У Німеччині, Франції, Швеції та США розробляються та отримують розвиток нові, вдосконалені типи електрооранних знарядь.

З початком реалізації плану ДЕЕРЛО та намаганням більшовиків створити гігантські землеробські господарства, які працюють на сучасній техніці, аналогічні роботи розгортаються і в Росії. Перші показові іспити електроплуга були проведені 22 жовтня 1921 р. у Москві на полях Бутирського хутора – учбово-дослідного господарства Московського Вищого зоотехнічного інституту. Згодом іспити проводились в Самарській губернії, в Костромській, в Донбасі та Середній Азії. Але умови скрізь були несприятливі – в звіті «Електросільбуду» за 1924-25 рр. зазначається нестача енергії.

Подібні досліді було вирішено провести й в Україні, в одному з комбінатів ДЕСКу [2, 15]. Складання проекту електрооранки було доручено «Укрелестробудтресту» за участю дослідної станції Інституту електрифікації та механізації при тресті ДЕСК 30 січня 1930 р. 12 березня 1931 р. проект було розглянуто та схвалено [12, 70].

01 травня 1931 р. Хортицька дослідна станція електрифікації встановила агрегати з електрооранки. Перша спроба, що проведена 02 травня, дала позитивні наслідки, тому починаючи з 03 травня станція проводить ці роботи регулярно [25, 11].

З електрооранкою застосовували електричні агрегати канатної тяги. Оранка здійснювалась за допомогою двох самохідних лебідок, що встановлювались на відстані 500 м одна від одної. Намотуючи сталевий трос на барабан, лебідки по чергово підтягували балансирний плуг. Такий агрегат обслуговували 4 чоловіки. Це був експериментальний варіант, не поставлений на промислове виробництво. Через значні затрати праці та невідповідність вимогам агротехніки використання агрегатів канатної тяги було припинено у 1937 р.

Крім цього, ставились досліді з використання тракторів, які працювали від стороннього джерела енергії за допомогою кабелю. Під час оранки використовувався трактор, що тягнув за собою плуг. На трактор з мобільного електровізку, на якому було встановлено кабельний приймальний устрій, подавалась електроенергія напругою 3 тис. вольт [34]. Подібні досліді ставились у всіх філіях ВІЕСГ, але через швидке зношення кабелю цей спосіб не набув використання у сільському господарстві.

Одним з напрямків дослідної роботи було вивчення впливу електрики на рослини, яке проводилось разом з Українським Інститутом Прикладної Ботаніки згідно договору від 25 травня 1930 р. між зазначеним інститутом та трестом ДЕСК [10, 51]. Взимку 1930-31 рр. дослідна станція починає проводити досліді над електрокультурою рослин, для чого використовували ангари.

Ангар совхозу. 1933 р.

Ангар ХОНДЕМ. 1933 р.

Проектування ангарів робилось у відповідності до завдання зберегти температуру повітря не нижче 20° та температуру ґрунту не нижче 8°, а також дати освітлення з найбільш вигідним кутом, що заломлює сонячне проміння. За проектом ангару з парникових рам його довжина дорівнювала 127,44 м, ширина – 9 м, висота 5,20 м. Парникові рами розміром 178×107 см укладались в 3 паралельні ряди, перекриваючи нижній ряд на 10 см. По гребню ангару розміщувались солом'яні мати, звернуті у рулон, з метою запобігання побиття скла рам градом. Вентиляція ангарів здійснювалась шляхом підйому рам, які утримувались підпоркою. Для поливу використовували дощувальну систему. Опалення спочатку здійснювалось калориферами, які розміщувались в шаховому порядку вздовж зовнішніх стін. Згодом, по вже проведеним дослідом, у систему опалення та підігріву ґрунту було внесено зміни – додавалось парове опалення, що подавалось паропроводами, втопленням у землю на 65 см [6, 3-6].

Ще один напрямок дослідної роботи – вирощування нових культур, не характерних для цього регіону, в межах якої на острові Хортиця розпочинаються досліди з рисосіяння, що проводились під керівництвом Українського інституту рослинництва. В травні 1930 р. закладено дві розвідувальні ділянки під рис 14 сортів, висаджено 600 т. рослин. З 1 га отримано 35-40 пудів врожаю [д. 127, с. 48]. В цілому проведений дослід визнавався задовільним, було виявлено найбільш придатні сорти рису – «Ооббе», «Ольбе», «Сакигаки», «Дихроа», «Бозу», «Кантори», «Хоккайдо № 1», «Хоккайдо № 2», які планувалось придбавати у подальшому в Дунганських районах Киргизької дослідної станції [18, 17, 30]. На 1931 р. намічено організувати низку розвідувальних посівів рису з метою вивчення зони рисосіяння та розмноження посівного матеріалу, бо акліматизоване насіння надійніше, складено програму за участі представників Українського інституту рослинництва та ДЕСКУ [21, 254]. Для проведення дослідів були потрібні кваліфіковані робітники, тому заступник директора тресту ДЕСК т. Кокоша звертається до Всесоюзного Рисотресту м. Москва з проханням прислати до 15 березня 1931 р. 15-20 чоловік дехкан-корейців (корейці-рисоводи) на посаду бригадирів строком на 1 рік, які знають російську мову, мають практику роботи з рисовою культурою не менше 10 років та знайомі зі всіма виробничими процесами з рисової культури [18, 80].

Навесні 1931 р. представники ДЕСКУ та УІР склали програму роботи з рисом, під яку відводились дві дослідні ділянки – 5 га біля Гнилого озера та 400 м² біля садиби Хортицького радгоспу, оснащені зрошенням, з метою встановлення строків посіву в умовах хортицької плавні, визначення найвигіднішої густоти посіву, оптимальних зрошувальних норм, впливу удобрення та виявлення кращих сортів рису. Зібраний врожай орієнтовно визначався мінімально 200 пудів з га, максимально близько 400 пудів з га. В цілому визнавалось, що положення програми успішно виконані. Саме з того часу збереглася місцева назва озера Гнилого – Рисове озеро [23, 103, 114-117].

Також, з 22 березня 1931 р. з метою вирішення всіх науково-дослідних питань при тресті ДЕСК закладені групи механізації з вивчення питань механізації городніх, молочарсько-скотарських та плавневих радгоспів. Для вивчення питань механізації городніх радгоспів ДЕСК виділив Хортицький радгосп. Групи механізації (які одночасно були філіями українського науково-досвідного інституту механізації електрифікації) мали приступити до роботи не пізніше 25 березня 1931 р. [32, 3].

Діяльність тресту ДЕСК продовжувалась до кінця 1931 р. 03 січня 1932 р. постановою колегії Наркомземсправ УСРР трест ДЕСК реформувався, всі його радгоспи передавались до інших систем. Радгосп на о. Хортиця площею 2496 м² за балансом на 01 січня 1932 р. переходив у відання Робкоопу Дніпрельстану [30, 69]. Для реформування тресту 16 січня 1932 р. створювався ліквідком, якому Робкооп повинен був сплатити готівкою за отриманий радгосп [31, 108]. Робота ліквідкому завершена у липні 1932 р.

При передачі радгоспів всі виробничі завдання залишалися в силі. Щодо радгоспу о. Хортиця, всі планові та проектні матеріали в справі зрошення та електрифікації сільського господарства в районі Дніпрельстану зосереджувались в Укрелектробудтресті, який мусив організувати роботу далі.

За угодою від 09 січня 1932 р. між трестом ДЕСК та Дніпробудом, останній приймав на себе зобов'язання тресту ДЕСК перед УНДІМЕ, зобов'язуючись виконувати їх у подальшому [31, 122].

В 1934 р. досвідна станція реорганізована у Запорізький філіал Всесоюзного інституту електрифікації сільського господарства (ВІЕСГ), у 1967р. перетворена на Центральний науково-дослідний інститут механізації та електрифікації тваринництва Південної зони СРСР (ЦІМЕТ), у 1971 р. – на Центральний науково-дослідний і проектно-технологічний інститут механізації та електрифікації тваринництва Південної зони СРСР (ЦНДПТІМЕТ) та остаточно у 1992 р. стає Інститутом механізації тваринництва Української академії аграрних наук.

Джерела та література

1. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 10. Докладная записка о деятельности треста ДЕСК в период его организации. – 175 л.
2. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 11. Докладная записка о задачах треста в период его организации. – 373 с.
3. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 65. Материалы об орошении Днепростроевского и Благовещенского опытно-оросительных участков. – 232 л.
4. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 66. Материалы по организации электропахоты в хозяйствах треста – 31 л.
5. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 84. Договор с государственным институтом проектирования сельскохозяйственного строительства Украины. – 52 л.
6. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 90. Проект ангара из парниковых рам и пояснительная записка. – 14 л.
7. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 117. Материалы о передаче тресту организации работ и состояния совхоза на о. Хортица. – 82 л.
8. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 127. Материалы об опытных работах с рисом. – 54 л.
9. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 70. Материалы по организации совхоза и орошению его земель на о. Хортица. – 133 л.
10. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 191. Договоры о проектировании и строительстве оросительных станций в районе Днепростроя и ЭСКов. – 93 л.
11. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 195. Постановление СНК УССР об организации хозяйств ДЕСКа. – 76л.
12. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 212. Материалы об электрификации ЭСКов. – 109 л.
13. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 222. Программа работы Первой Всесоюзной конференции по электрификации сельского хозяйства. – 159 л.
14. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 254. Дело по руководству и контролю за деятельностью опытно – оросительной станции «Хортица». – 191 л.
15. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 255. Материалы о передаче земель на острове Хортица в пользование ДЕСКа. 09.04.1930 р. – 12.10.1930 г. – 30 л.
16. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 262. Акт обследования работы Запорожского Плодосоюза. – 37 л.
17. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 295. Генеральный план совхоза на о. Хортица. – 1 л.
18. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 327. Материалы по производству опытов и разведению интенсивных культур. – 95 л.
19. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 67. Материалы о промышленном строительстве в совхозах. – 51 л.
20. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 450. Акт передачи сельскохозяйственной артели «Сечь» совхозу Хортица фруктового сада – 4 л.

21. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 583. Сводный полугодовой финансовый план треста и отчет о его выполнении. – 177 л.
22. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 656. Материалы об электрификации ЭСКов. – 239 л.
23. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 690. Материалы о выращивании хлопка и риса в Украине. – 124 л.
24. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 782. Материалы по вопросу строительства, связанного с электрификацией всех работ (пахота, доение и др.) совхозов треста. – 254 л.
25. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 793. Материалы об организации опытных работ по электропахоте в совхозе «Хортица». – 18 л.
26. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 817. Схема земель, отведенных под электропахоту – 1 л.
27. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 820. Генеральный план расположения усадебных строений совхоза «Хортица». – 1 л.
28. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 4. – Спр. 827. Проект орошения о. Хортица. – 1 л.
29. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 911. Материалы об устройстве орошения на о. Хортица. – 125 л.
30. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 1010. Материалы о передаче совхозов и учебных заведений из системы треста ДЕСК в систему других сельскохозяйственных трестов. – 124 л.
31. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 1010а. Материалы о передаче совхозов и учебных заведений из системы треста ДЕСК в систему других сельскохозяйственных трестов – 124 л.
32. ДАЗО. – Ф. р-813. Оп. 1. – Спр. 1024. Протокол совещания по вопросу организации групп механизации при тресте ДЕСК. – 9л.
33. ДАЗО. – Ф. р-813. – Оп. 1. – Спр. 1025. Договоры с УНДИ сельхозмелиорации о проведении опытных работ и переписка по этому вопросу. – 17 л.
34. Жаров В. Запорожье – родина украинского электромобиля. // Запорізька Січ – Перекур. – 21.12.2006 р. – С. 3.
35. Применение электрической энергии в сельском хозяйстве / Под ред. Евреинова М. Г. – М.: Госизд-во сельскохоз. лит-ры, 1958. – 499 с.
36. Применение электрической энергии в сельскохозяйственном производстве. Справочник / Под ред. Листова П. Н. – М.: Колос, 1974. – 625 с.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**Борисенко О. Є. (м. Запоріжжя)****Спогади М. О. Артеменка про будівництво мостів через р. Дніпро в районі м. Запоріжжя**

Спогади учасників, очевидців подій та зібрані ними матеріали як важливе історичне джерело для краєзнавчих досліджень

У фондах Національного заповідника «Хортиця» зберігається комплекс матеріалів, переданих у 1980-ті роки до Музею історії міста Запоріжжя (нині – Музею історії запорозького козацтва) ветераном мостобудування Миколою Олександровичем Артеменком. Це – фотоальбоми, ілюстрований фотографіями машинопис «Історія життя та діяльності Мостопоїзда № 7. 28.10.1941-28.10.1944 рр.», спогади про відбудову старих та будівництво нових мостів через Дніпро в районі м. Запоріжжя. Переважна більшість останніх присвячена будівництву мостів Преображенського, але історія й інших запорізьких мостів, включно зі сталевим одноарковим мостом, побудованим через Старий Дніпро у 1974 році, знайшла в них своє відображення.

Микола Олександрович Артеменко, за спогадами його рідних, народився 7 січня 1907 року в селі Абрамівка на Київщині. Закінчив Київський інститут залізничного транспорту за фахом «інженер-мостобудівник». М. О. Артеменко – лауреат Сталінської премії, Почесний громадянин м. Запоріжжя. Він мав чудовий голос і міг би стати професійним співаком, грав на бандурі, яку теж передав до фондів заповідника. Помер 25 квітня 1994 р.

М. О. Артеменко

Звернемось до спогадів Миколи Олександровича. Записані вони у звичайному загальному зошиті з темно-коричневою палітуркою, який має 96 аркушів, з них 85 – це авторський рукопис російською мовою, виконаний чорною та темно-синьою пастами. На першому аркуші автором зроблено присвяту: «Музею истории Запорожья от бывшего начальника Мостоотряда № 6 и начальника строительства запорожских мостов по проекту Борыса (так у тексті) Николаевича Преображенского. 20.02.1987 року.» [1, с.2]. Самі ж спогади датуються 01.08.1986 р.

Доля залучила Миколу Олександровича Артеменка до будівництва або демонтування найбільш відомих мостів нашого міста. У якості техника-практиканта по проектуванню Управління будівництва мостів, він у 1930-1931 роках приймав участь у будівництві сталевих мостів через Дніпро, побудованих за проектом професора Стрелецького, а у листопаді того ж 1931 року, вже у якості майстра вищезначеного управління – у демонтуванні знаменитого Кічкаського мосту, побудованого за проектом

відомого мостобудівника-новатора Л. Д. Проскурякова.

У 1943 році разом з військами Червоної Армії будівельники Мостопоїзду № 407 приймали участь у звільненні від фашистів нашої області та міста, відбудові зруйнованих німцями мостів. Потім у своїх спогадах М. О. Артеменко напише: «Ми, військово-відбудовчий Мостопоїзд № 407 разом з 1-ю Гвардійською залізничною бригадою УВВР-20 (Управління військово-відбудовчих робіт) відновлювали залізничні колії і мости біля міста Запоріжжя та на лініях: Запоріжжя-Пологи та Запоріжжя-Мелітополь. Через Новий і Старий Дніпро, через острів Хортицю були побудовані нами тимчасові дерев'яні мости з металевими прольотами та залізничний роз'їзд на острові Хортиця під назвою «Гвардійський», на честь нашої 1-ї Гвардійської залізничної бригади. І ці мости, і тимчасова залізнична колія від станції Запоріжжя I у бік Бабурки проіснували у експлуатації дев'ять років, поки не були побудовані мости за проектом Б. М. Преображенського» [1, с. 5-6].

Тимчасові мости через Дніпро були побудовані за проектом М. О. Артеменка лише за 48 днів і були завершені 19 лютого 1944 року. Будівництво відбувалось у вкрай важких, виснажливих умовах двадцятиградусних морозів, ожеледиці, ураганного вітру та постійних нальотів фашистської авіації. Тут, вперше, був успішно використаний сконструйований М. О. Артеменком консольний кран використання якого значно прискорило зведення мостів.

Зруйнований міст Стрелецького через Новий Дніпро. 1946 р.

Потім була відбудова зруйнованих мостів у Білорусії, Польщі. У 1946 році Мостопоїзд був знов відряджений до Запоріжжя для виконання надзвичайно важливого завдання – відбудови зруйнованих мостів через Дніпро, що повинно було зіграти вирішальну роль у відродженні запорізького промислового комплексу.

Спогади М. О. Артеменка мають чітку структуру: передмову, глави, післямову. Наведемо мовою оригіналу їх початок: «Сегодня, 5 мая 1984 года – 30 лет спустя, как открыто и автогужевое движение по мостам Б. Н. Преображенского. Я решил все же таки написать свои воспоминания о строительстве этих мостов. Остался я уже один на свете, который может рассказать как это было...».

Перша глава спогадів має назву: **«Будівництво моста через Новий Дніпро за проектом Б. М. Преображенського»**. В ній йдеться про підготовчі роботи до будівництва мостів, які почались у квітні 1946 року, відзначається унікальність для того часу будівництва залізобетонних мостів з такими великими прольотами та скепсис американців з приводу можливості здійснити подібне будівництво. Автор описує техніку, яку використовували будівельники, у тому числі й два кабель-крани, отримані з Німеччини у рахунок репарації, винайдений ним консольний кран, задіяний при будівництві тимчасових мостів через Дніпро, розповідає про мужність саперів, водолазів, підривників та автогенщиків, яким доводилось розбирати та піднімати з глибини семи метрів понівечені металеві (12 тис. тон) та залізобетонні (20 тис. м³) конструкції мостів Стрелецького.

Друга глава **«Черговість проведення робіт на мосту через Новий Дніпро»** розповідає про налагодження виробництва необхідних будівельних матеріалів, будівництво на лівому березі Дніпра поблизу мосту власного бетонного заводу, цементного складу, вузькоколійки для підвозу будівельних матеріалів, лісопильного заводу та деревообробної майстерні для виготовлення опалубків, майстерні по виготовленню арматури. Для отримання щебеню було розроблено гранітний кар'єр поблизу центрального пляжу міста. Нині на його місці невеличке мальовниче штучне озеро, над яким височіє новобудова п'ятизіркового готелю.

Зліва від мосту побудовано було контору будівництва, автогараж на 30 машин, їдальню, пекарню, овочеві склади-погреби, будівельне училище на 300 чоловік – кадри для своїх потреб готували самі. Справа від мосту зведено майданчик для виготовлення металоконструкцій, майстерні з обслуговування будівельників, банно-пральний комбінат. Трохи вище виникло барачне містечко на 2000 чоловік, клуб на 1000 місць, тимчасова дерев'яна школа, медична амбулаторія, стоматологічне відділення, дитячий садок та ясла, своя ОРС'івська крамниця, перукарня та радіовузол. Для забезпечення безперервного постачання води будівництво було підключено до міського водогону та збудовано дві власних насосних станції – на лівому березі Дніпра та на Хортиці.

Окрім того, будівельники, за сприяння облвиконкому, отримали у плавнях землю для ведення свого підсобного господарства (мали корівник, свинарник, вівчарню, коней). У Хортицькому районі на землях, які раніше належали депортованим німцям-менонітам, отримали площі під зернові та поливні овочеві культури, мали сади та виноградники. Все це у ті голодні повоєнні роки сприяло стабільності кадрів. Далі автор зупиняється на організаційній структурі будівництва.

У третій главі: **«Стислий опис конструкцій мосту»** М. О. Артеменко дає характеристику майбутнім мостам, запроектованим на підвалинах довоєнних мостів Стрелецького, як арковим залізобетонним двоярусним з нижнім ярусом, призначеним для автогужового транспорту та верхнім, розрахованим на двоколійну залізницю.

Четверта глава: **«Зведення опор мосту через Новий Дніпро»** розповідає про розмінування та укріплення семи довоєнних опор мостів Стрелецького.

Монтажу 2-х кабель-кранів довжиною 800 м вантажопідйомністю по 5 т кожний, присвячена п'ята глава спогадів.

У шостій главі **«Монтаж кружал-підмостів для бетонування арок-склепін мосту»** йдеться про дуже важливий етап роботи, оскільки на цих кружалах проводилось бетонування конструкцій пустотілих склепін мостів і тому вони повинні були бути надзвичайно міцні, добре тримати форму.

Сьома глава присвячена **бетонуванню склепінь** у три шари та черговість [їх] бетонування.

Далі – збій у нумерації: замість глави №8 йде глава №9 «**Розкружалювання склепінь та вирівнювання в них зусиль і напружень у арматурі та бетоні**». Автор зазначає, що на важливість цієї операції вказує присутність на її проведенні не тільки проектувальників мостів та будівельників, але й вчених мостобудівельної станції Дніпропетровського інституту інженерів транспорту на чолі з завідувачем кафедрою мостів ДІТ професором Воронцовим.

Десята глава присвячена **розбиранню кружал-підмостій**.

У одинадцятій главі: «**Зведення надаркової будівлі мосту**» йдеться про зведення надаркової естакади. На цьому етапі особлива увага була приділена обладнанню мостів гідроізоляцією та створенню ухилів з водозливними пристроями, оскільки найбільший ворог залізобетону, як відомо, це – вода.

Дванадцята глава: «**Пожежна безпека**», присвячена діяльності пожежної служби будівництва та воєнізованої охорони ГПУ, введенню суворої пропускної системи, оскільки на мосту знаходилась велика кількість дерев'яних опалубків і він потенційно міг стати величезним вогнищем. Автор описує пожежу, яка сталася на будівництві мосту через Новий Дніпро у 1950 році. Пізніше це було розцінено як диверсію, у якій звинуватили інваліда війни, що працював на будівництві нічним сторожем. Артеменко пише: «Із'ясувалось, що цей нещасний був диверсантом і все це підстроїв... його арештували органи» [1, с. 5-6].

Глава тринадцята «**Про випадки диверсії на будівництві, охорона будівництва мосту**» продовжує попередню тему. М. О. Артеменко розповідає про ще три диверсії. Він описує аварію, що сталась 1951 року на тимчасовому мості через Новий Дніпро, де під час руху назустріч один одному двох потягів обвалилась одна з опор, загинули люди. У своє виправдання Артеменко як начальник будівництва тимчасових мостів та автор їх проектів аргументує цей випадок халатністю експлуатаційників, які не здійснювали

періодичного укріплення опор тимчасових мостів, які вже прослужили вісім років та проведенням по мосту потягів з подвійним навантаженням, що також було порушенням правил експлуатації мостів.

Ще одна аварія сталась у результаті вибуху цементного складу, з якого висипалось майже 3 тисячі тон цементу на місце, де кілька хвилин тому стояли робітники, що зібрались на парад, присвячений Жовтневій революції. Звинувачений у диверсії був новий головний енергетик.

Наведемо ще один спогад Миколи Олександровича: «Ще мені розповідав майор [ГПУ] Антошин, що наприкінці 1952 року – початку 1953 року... на станції Запоріжжя-Ліве була роззброєна саперна частина, яка прибула до Запоріжжя залізничним потягом з автомашинами та вибухівкою. Це були переодягнені бендерівці і прибули [вони] до Запоріжжя, щоб завантажити автомашини вибухівкою і на машинах прорватись на міст Преображенського і на мості підірвати машини з вибухівкою... Наскільки це було правдоподібно, не знаю. Пишу те, що чув від майора Антошина» [1, с.69].

У післямові автор відзначає, що наприкінці 1952 року, 30 грудня, міст через Новий Дніпро було здано в експлуатацію, але роботи на нижньому ярусі ще тривали і остаточно мости були здані у 1953 році. При цьому, коли Мостогагін №7, який будував міст через Старий Дніпро, було переведено до Новосибірська, добудову цього мосту взяв на себе Мостогагін №6.

Звіт про будівництво обох мостів склав головний інженер Мостогагону №7 О. Д. Скачков, який залишився для цього у Запоріжжі. Згідно М. О. Артеменко, цей звіт знаходився у архіві Мостотресту Міністерства транспортного будівництва СРСР у м. Москві, вулиця Кірова, 24.

М. О. Артеменко згадує про автора нових мостів через Дніпро – професора Б. М. Преображенського, який, маючи хворе серце, помер у 1953 році, дізнавшись, що Сталін власноручно викреслив його прізвище зі списку кандидатів на Сталінську премію [1, с. 71-72].

Свої спогади Микола Олександрович закінчує словами: «Будівельників відзначили тільки званням лауреатів Сталінської премії, але вони велику і кропітку провели роботу і заслуговують на похвалу... Як не пророкували американці, що ми таких мостів не збудуємо, і диверсії не допомогли... Мости збудовані і будуть стояти у віках... На цьому закінчую. 1 серпня 1986 р.» [1, с. 72].

Додамо також, що саме завдяки наполегливості Миколи Олександровича у 1974 році було збудовано сталевий одноарковий міст, який з'єднав острів Хортицю з правим берегом.

Спогади М. О. Артеменка є важливим історичним джерелом у дослідженні історії мостобудування у м. Запоріжжі ХХ століття.

Джерела та література

1. Фонди Національного заповідника «Хортиця». – КН-27605а / П-17528.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Моїсеєнко С. П. (м. Запоріжжя)

Шевченкові шляхи Запорозьким краєм

Історична подорож Запорозжям – одна з найважливіших сторінок у життєписі Великого Кобзаря, що стала поштовхом до формування його подальшого світогляду

Серед яскравих сторінок краєзнавчої історії запорозького краю є й така: його відвідав Тарас Шевченко. Було це в позаминулому столітті, 174 роки тому.

У березневі дні, коли Україна і весь світ вшановує пам'ять Великого українця, знову і знову згадаємо ту вікопомну подорож, подумки полинувши у 1843 рік.

...Шевченко студіює курс малювання у Петербурзькій академії мистецтва – одного з найавторитетніших мистецьких закладів Європи. Багато і плідно працює, випереджаючи навчальну програму, три роки поспіль здобуває срібні медалі за екзаменаційні роботи. Пише вірші: уже побачила світ перша збірка «Кобзаря».

Водночас багато читає, цікавиться історією своєї України – країни, де народився. Він вивчає праці Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, І. Срезневського, літописи Величка, Самовидця, Граб'янки, фольклорні твори, на яких формує історичні погляди. Шевченко прийшов у світ, коли покріпачена Україна стогнала у ярмі, а у його думках оживає її слава, пам'ять про те, як в Україні «ревіли гармати», коли «...запорозжці вміли панувати». І ці думки знаходять своє втілення в його творчості: вже написані «Гайдамаки» – поема, присвячена грізним кривавим подіям Коліївщини, «Гамалія» – у якій звеличує хоробрість і звитягу запорозжців, що пішли у морський похід на Царгород визволяти побратимів із турецької неволі.

У цей час, сповнений молоді енергії, душевних поривань і мрій, поет знайомиться зі своїми земляками: полковником І. Корбе, істориком М. Маркевичем, письменником Гулак-Артемівським, актором М. Щепкіним, дворянином-меценатом Г. Тарновським, етнографом і наказним отаманом Чорноморського війська Я. Кухаренко, які приїздили з України у Петербург. Дружні стосунки із ними він пронесе через усе подальше життя, ділитиметься своїми думками, спогадами, враженнями, прийматиме від них допомогу у найскладніших ситуаціях.

Все це викликало у 29-річного поета і художника палке бажання побачити рідну Україну, і ця його мрія здійснилась вже у 1843 році. На початку року Тарас Шевченко пише лист до Тарновського: «Ох! Якби мені можна було приїхати до солов'я! Бовтаюсь

тут як у болоті... Та вже може вирвусь... Коли приїду, то не виганяйте місяць або другий, бо в мене на Україні, крім вас, нема й пристанища; а я вам що-небудь намалую».

...Весною 1943-ого вибрався Шевченко з Петербурга в Україну, яку залишив 15-річним хлопчачком, а повертався майже тридцятирічним чоловіком, визнаним художником, автором «Кобзаря» і «Гайдамаків». Яка переміна! Колись дивились на нього як на прислугу, яка сторожувала двері панського кабінету, а тепер великі пани запрошували до себе, справляючи на його честь гучні бенкети.

Подорож тривала близько восьми місяців. За цей час побував Шевченко у багатьох місцях Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, в Катеринославі. Відвідав своїх давніх знайомих та приятелів: Тарновських, Гребінків, Репніна, Чужбинського та інших.

Навідався до рідної Кирилівки. Сумна ця гостина справила на нього гіркі враження: вразлива душа плакала, коли він побачив, як його сестри й брати працювали на чужому полі як невільники.

Відпочив душею Тарас тільки в Яготині, у старого князя Репніна – колишнього київського генерал-губернатора, що потрапив у царську немилість і на селі доживав свого віку. Донька князя Репніна, княжна Варвара, стала йому справжньою приятелькою, «добрим ангелом-охоронцем», а вона зберігала до колишнього кріпака щиру прихильність і любов (нажаль, не взаємну). Їй він присвятив свою поему «Тризна», яку написав у гостинах і подарував свій портрет.

У цій подорожі був ще один маршрут – до запорозького краю, хоча тут і не було знайомих-приятелів, які б чекали і запрошували його. Шевченко знав і любив Запорозжя, шанував його історичне минуле і саме тому вирішив побачити місця, де колись гула козацька слава.

Запорозжя ввійшло в душу поета ще з раннього дитинства розповідями діда-козака, батька-чумака, піснями лірників, думами кобзарів. Невипадково перше видання «Кобзаря» відкривалося поезією, в якій гордо і щемливо лунала саме запорозька нота:

*Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий – море,
Степ і степ, ревуть пороги
І могили – гори, –
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля.*

Запорозький край завжди жив у його серці, раз у раз озивався у віршах та поемах. Коли беремо до рук сучасне видання «Кобзаря», то вже з перших його рядків знаходимо знайомий запорозький краєвид: «Дніпр широкий» реве та стогне, а ревів він тут, вище Хортиці, біля порогів.

Острів Хортиця неодноразово згадується в творах Шевченка:

у поемі «Гайдамаки»: *«Кобзар вишварив, а козаки –
Аж Хортиця гнеться –
Метелиці та гопака разом оддирають»;*

у «Гамалії»: *«Чи спиш, чи чуєш, брате Луже? Хортице! сестро?»
Загула Хортиця з Лугом: «Чую! Чую».
І Дніпр укрили байдаки.
І заспівали козаки»*

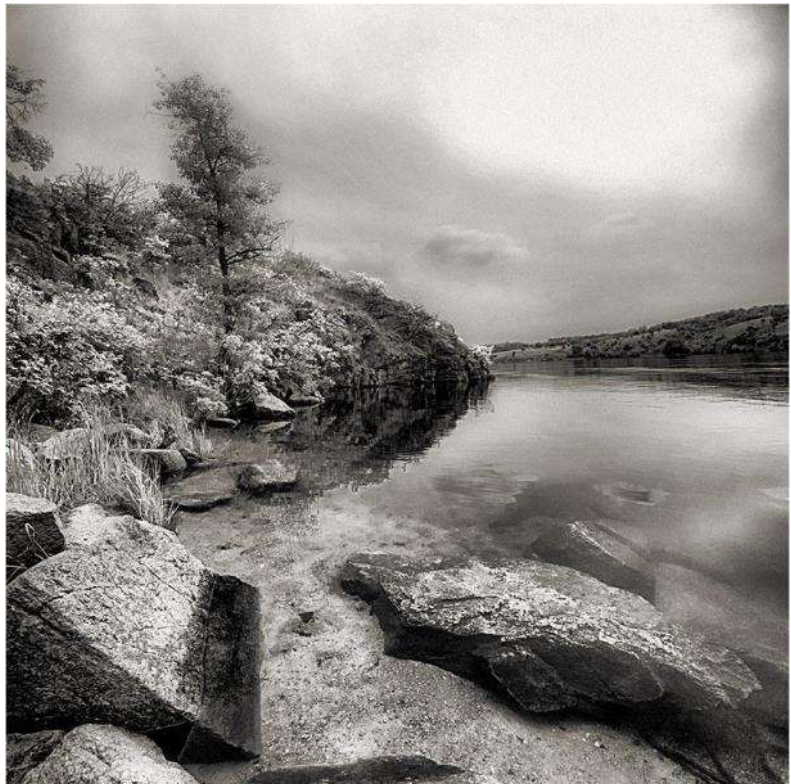
Пізніше, вже на засланні, ще у двох творах:

у вірші «Іржавець» (1847 р.):
*«Не стриміли б списи в стрісі
У Петра у свата.
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата»*

у поезії «Не хочу я женитись» (1848 р.):
*«А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити.
У оксамиті ходити,
Меда – вина пити».*

Хортицю Шевченко вважав серцем і душею козацької вольниці, символом слави України. Дослідники відзначають велике значення острова Хортиця для Тараса Шевченка. Зокрема, Омелян Прицак у праці «Тарас Шевченко – пророк» зауважує: «П'ять історичних місць в Україні особливо цікавили Шевченка...» і першим наводить Хортицю (поряд з Батурином, Межигірським Спасом, Суботівом і Чигирином).

Тож у нас є всі підстави вважати, що побачити Хортицю, відчутти козацький дух на легендарному острові – ось головна мета омріяної, виплеканої у думках мандрівки Кобзаря.

Хортиця і Дніпро очима запорозького фотохудожника Сергія Лаврова

Пройдемо і ми з вами цей Шевченків шлях, що проліг нашим запорозьким краєм влітку 1843-ого...

Ось він вирушає з Полтавщини до Дніпрових берегів. В нижній течії річки Орелі бачить широкі степи, серед яких височать численні скіфські і половецькі могили з кам'яними бабами на вершинах, невеличкі села. Тут ще залишилися сліди земляних укріплень XVIII ст. Через кілька років в поемі «Іржавець» поет напише про будівництво оборонної лінії на р. Орелі: «...Як діточки на Орелі лінію копали...».

В районі Старого Орлика біля злиття Орелі з Дніпром Тарас Шевченко переїхав на правий берег Дніпра, по якому йшов поштовий шлях. Цю місцевість Шевченко згадує в повісті «Наймичка»: «...І поштовим шляхом прямували чумаки через Орель на Старі Стажари...».

Далі його шлях пролягає через Верхньодніпровськ, поштову станцію Романкове-Карнахівку в Катеринослав. У п'єсі «Назар Стодоля» є рядки про Кодак: «Знаєш, як приїдемо ми у Кодак... Се запорозький город. От як приїдемо, мерщій у церкву, повінчаємось; тоді і сам гетьман нас не розлучить».

Через Старі Кодаки, хутір Волоський, поштову станцію Концерополь, Ноебург, колонію Ейнлаге Шевченко прибув до Кічкаської переправи.

Подорожуючи по Придніпров'ю, поет слухав народні перекази, робив замальовки. Бачив Шевченко і природну особливість Дніпра – Дніпрові пороги, які часто згадує у своїх творах. За допомогою лоцманів, сплавлявся через ці кам'яні лави, що переймали русло Дніпра. Особливо його вразила стихія найнебезпечнішого порогу – Ненаситець, що напроти с. Микільське. У народній пам'яті залишився переказ: на початку минулого століття рибалка із села Вовниги Влас Сербиченко розповідав, як, прошкуючи до Микільського, зустрів Тараса, коли той ходив до Ненаситецького порога – «вклонитися Діду», а також казав, що у Микільському поет ночував і на прохання селян читав їм свої твори.

Другого дня господар хати, де він ночував, відвів його до Кічкаса. Професор ЗНУ В. Чабаненко у збірнику «Січова скарбниця» наводить легенду з промовистою назвою «Ось де слава наша почалася...» про те, як Шевченко йшов Дніпром через пороги:

...Плив ото Шевченко Дніпром на плоту. От уже біля страшного-престрашного порога – Ненаситцем звався. Знімають лоцмани заяложені сорочки, одягають чисті: коли доведеться йти на той світ, то щоб чистими представитись...

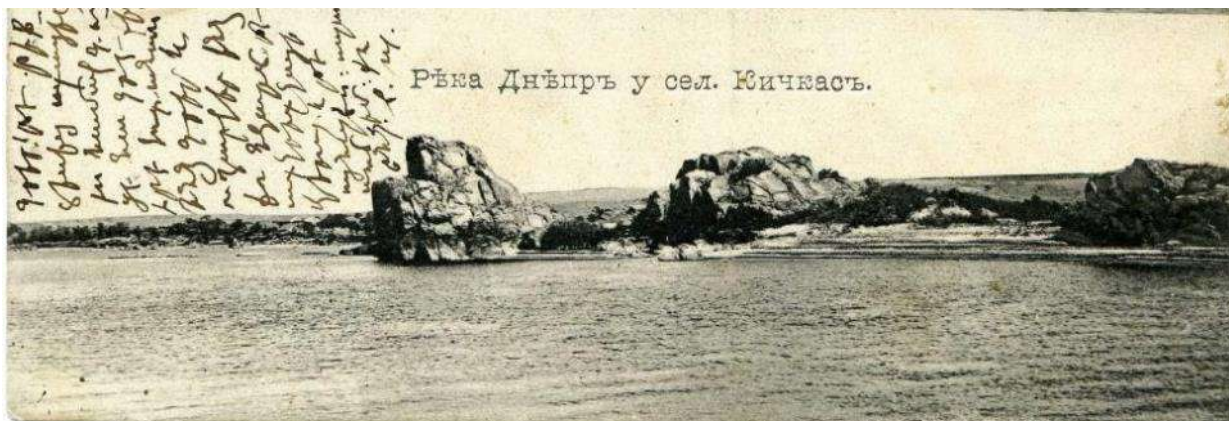
Поглянув тоді Тарас на Дніпро. А він ревів, скакаючи через купи каміння, що стали йому на дорозі, ревів і розкидав білу-пребілу піну довкола...! Хитнуло пліт, мов трісочку маленьку, жбурнуло донизу, не зчулись, як пороги опинились позаду.

Пропливши ще трохи, аж поки сонце на півдуба піднялося, побачили Хортицю – так острів зветься. Тільки порівнялися з островом – метнувся Тарас на човна та й поплив з двома із нашого гуртка.

Розказували вже ті, що як зійшов він тоді на берег – упав на коліна і плакав від радості, цілуючи землю:

От де слава наша почалася! – а згодом похмурнів, устав на ноги й мовчки пішов ходив по острову, ні про що не питав, тільки ходив і суворо та пильно дивився на каміння, наче шукав слідів першої Січі...».

Оскільки точний маршрут Шевченка достеменно не відомий, більшість дослідників вважає, що на о. Хортиця Шевченко потрапив із села Вознесенка, (знаходилось поблизу повітового міста Олександрівська), куди прийшов, переправившись через Кічкаську переправу. Біля вітряків, на околиці села, мандрівного «ученого чоловіка» запримітив селянин Прокоп Булат і запросив до себе погостювати. У його садибі він прожив більше тижня. Молодий син господаря, Роман, возив Шевченка до Хортиці на човні. Про це також збереглися народні перекази, записані краєзнавцями: «... Ось тут стояла хата

мого прадіда Булата. А ось тут росла велика груша. Гість Тарас попросив постелити йому під цією грушею. Унизу котив свої води Славута, а далі маячила Хортиця. Кажуть, Шевченко все дивився на острів, розпитував нешкребівців про козацтво і сам багато розповідав, гнівно говорив про царицю Катерину, яка зруйнувала козацьке гніздо.

А наступного дня гість поплив на острів. За весла сів молодий хлопець. Із хвилюванням наближався Тарас до Хортиці. Сльози блищали на його очах. Він зійшов на берег славної козацької вольниці... Десь унизу залишився човен. Шевченко попрохав хлопця пливти край берега, а сам пішов угору, оглядаючи довкола священну хортицьку землю».

За легендою – «Тарасова груша» у м. Запоріжжя

Острів Хортиця за часів Шевченка належав 29 німецьким родинам колоністів, які одержали за Катерини II великі пільги і вели тут господарство. Прожили анабаптисти на острові 130 років, аж до початку 20 ст., отже Тарас Григорович саме їх і застав на козацькому острові. У нього склалися гіркі враження від побаченого. Ідеальний топос, яким він уявляв собі легендарний острів, місце козацької вольниці, був відданий чужинцям. Він очікував відчутти тут козацький дух, а побачив колонізований край. Може тому у 1844 році, через рік після гостин на Запоріжжя, в листі до Я. Кухаренка, свого товариша, Шевченко так сформулював свої враження: **«Був я уторік на Україні. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав...сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися».**

А ще через два роки у знаменитому своєму «Посланні і мертвим, і живим, і ненародженим...» він з гіркою напише: **«...І на Січі мудрий німець картопельку садить, а числом ж кров'ю та земля полита?».** А те, що у контексті вжито слово «Січ», нас не дивує. Відомо, що у світогляді Шевченка поняття «Січ» і «Хортиця» ототожнюються.

Не раз, кажуть, припливав із Вознесенки молодий Шевченко на Хортицю, обходив її усю. На Хортиці Шевченко слухав спогади рибалок про Запорозьку Січ і гнівно обурювався проти колоністів. На жаль, у Шевченка не знаходимо жодного поетичного рядка про перебування на острові. Може це пояснюється невідповідністю очікуваного реальній картині побаченого.

Від Булатів Шевченко поїхав до Олександрівська на ярмарок. Як свідчить Дмитро Булат, перебуваючи в Олександрівську, Тарас зупинився у родині Яценків, котра мешкала на вулиці Базарній, яку тепер знаємо як вулицю Анголенко. Родині Яценків Т. Г. Шевченко теж залишив Кобзаря.

Із Олександрівська Шевченко подався до Нікополя, неподалік якого була остання Запорозька Січ – Микитинська, на якій Богдана Хмельницького було обрано гетьманом України. До Нікополя Тарас Шевченко їхав поштовими екіпажами через Томаківку, через Великий Луг козацький, нині затоплений Каховським водосховищем.

У Нікополі в ті часи доживало віку ще багато старих запорожців, залишились запорозькі курені та будинки, а у Свято-Покровському соборі зберігалось багато запорозького посуду, зброї, прапорів, історичної і церковної літератури, картин, ікон, портретів козаків Шиянів, чарки отамана Івана Сірка. Тут з 1838 р. працював видатний історик міста – священник І. Карелін, дійсний член Катеринославського статистичного комітету, який друкував свої статті в «Катеринославських губернських відомостях» і в «Записях Одеського общества истории и древностей».

Від Нікополя в село Покровське шлях Шевченка йшов через село Капулівку, де з 1594 по 1709 рр. знаходилась Чортомлицька Січ і свого часу був похований легендарний кошовий отаман Іван Сірко. В селі збереглося старе кладовище і запорозька корчма. Саме там поет почув спогади про руйнування Чортомлицької Січі за наказом царя.

На території Покровського знаходилась Нова Запорозька Січ (1734-1775) і бухта Уступ, з якої козаки «чайки і байдаки спускали, гарматами риштували...», відправляючись у далекі морські походи проти турків. У Покровській церкві теж було чимало пам'яток старовини і культури, церковної атрибутики запорожців. Шевченко

добре знав обставини руйнування Нової Січі й історично правдиво їх описував, зокрема і пограбування Покровської Січової церкви. Про ці відомості поет дізнався не лише з історичних джерел, а й з розповідей колишніх запорожців, котрі ще були живі в селі Покровському. У поемі «Сліпий», написаній у 1845 році, Шевченко пише :

*І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі сребро, злато
І свічі забрали
У Покрови.
Як козаки
Вночі утікали.*

В Покровському Тарас Шевченко малював Покровську січову церкву і рештки Січі, а можливо і свій «Сліпий» («Невольник»), що послужив сюжетом для поеми. У часи руйнування Запорозької Січі – 1775 році та й пізніше, Покровська Січова церква була дуже

пошкоджена та пограбована офіцерами-дворянами, солдатами і донськими козаками. 24 березня 1794 року Катеринославський митрополит Гаврило наказав Покровську Січову церкву «запечатать» – закрити, а місцевим священникам було дозволено проводити богослужіння тільки в «особо сделанном молитвенном доме». Головний управитель княгині О. М. Вяземської Іван Розенифлянцер згідно з розпорядженням княгині забрав до себе всі церковні гроші, обіцяючи приступити до будівництва кам'яної церкви. Втім з цією справою довго зволікав і лише восени 1798 року церква була збудована. У жовтні 1798 року, коли була споруджена церква, митрополит Новоросійський і Дніпровський Гаврило дозволив «освятить в слободе Покровской Новоустроенную каменную Свято-Покровскую церковь...» Простояла вона у селі Покровському до 1954 року, після чого була демонтована у зв'язку з утворенням Каховського водоймища.

При виданні першого випуску альбому «Живописна Україна» (листопад 1844 р.) оголошувалось: «В 1845 году выйдут картины следующие: 1-е виды: Чигирин, Суботов, Батулин, Покровская Сечева церковь...». На превеликий жаль, з різних причин наступні видання альбома не вийшли. Не збереглося і жодного малюнка, зробленого ним під час цієї подорожі. У альбомах 1843-1845 рр., вилучених під час арешту, їх немає. Але відомі спогади П. Куліша про те, що у польського археолога Костянтина Свідзінського зберігалися «якісь дорогі альбоми Шевченка». Саме в одному з цих альбомів, на його думку, повинні бути малюнки дніпровських порогів, острова Хортиця, Нікополя, Капулівки, Покровського, могили Івана Сірка.

Неподалік Капулівки і Покровського майже при самій «Чумацькій транзитній дорозі» біля поштової станції Чортомлицькі хутори (с. Чкалове) стояла висока 20-метрова Товста Могила, або Чортомлицький курган, яку у 1862-1863 рр. розкопав І. Забелін. Саме її бачив Шевченко – великий шанувальник археології й учасник археологічної комісії, виїхавши Микитинським шляхом у бік Кременчука, що навіяло його на написання у цьому ж 1843 році вірша «Розрита могила»:

*... Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби-то,
Якби-то нашли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась.*

... Шевченкова дорога запорозьким краєм добігла кінця і 18 вересня 1843 р. він вже був у рідній Кирилівці у братів та сестер.

Про подорож Шевченка на Запорожжя біографи поета говорять скупо, кількома фразами, а деякі зовсім про неї не згадують. Між тим, наш знаменитий земляк Петро Ребро, відомий український поет і громадський діяч, високий авторитет у царині літературного краєзнавства, вважає, що це – одна із найважливіших сторінок у життєписі Великого Кобзаря, тому що зустріч із запорозькою дійсністю мала виключне значення у формуванні його світогляду, в якому історія запорозького козацтва мала величезний вплив на подальшу його творчість.

ПРИРОДНИЧЕ КРАЄЗНАВСТВО

Савельєв О. Г. (м. Запоріжжя)

Географічний центр Запорізької області

Пошукова ініціативна група дослідників нашого краю віднайшла та зафіксувала на місцевості та мапах символічний географічний центр області

Встановлений Географічний центр Запорізької області

Географічний центр будь-якого об'єкту – поняття досить умовне, символічне, так як існує кілька методів, способів його обчислення та визначення. Багато країн мають власний географічний центр у вигляді символічного знака, пам'ятника-покажчика. Є такий і в Україні: він знаходиться на околиці смт. Добровеличківка Кіровоградської області. Його географічні координати – 48°23' північної широти та 31°11' східної довготи.

Поблизу села Ділового Рахівського району Закарпатської області встановлено пам'ятний знак, на якому написано, що в цьому місці знаходиться географічний центр Європи. Слід відзначити, що аналогічні знаки «Центр Європи» є на території деяких інших держав: Угорщини, Словаччини, Литви. Бути центром Європи престижно, почесно і привабливо!

Що стосується Запорізької області, то її географічний центр розташований у Токмацькому районі, приблизно в 5-6 км на північний схід від райцентру – м. Токмак [1].

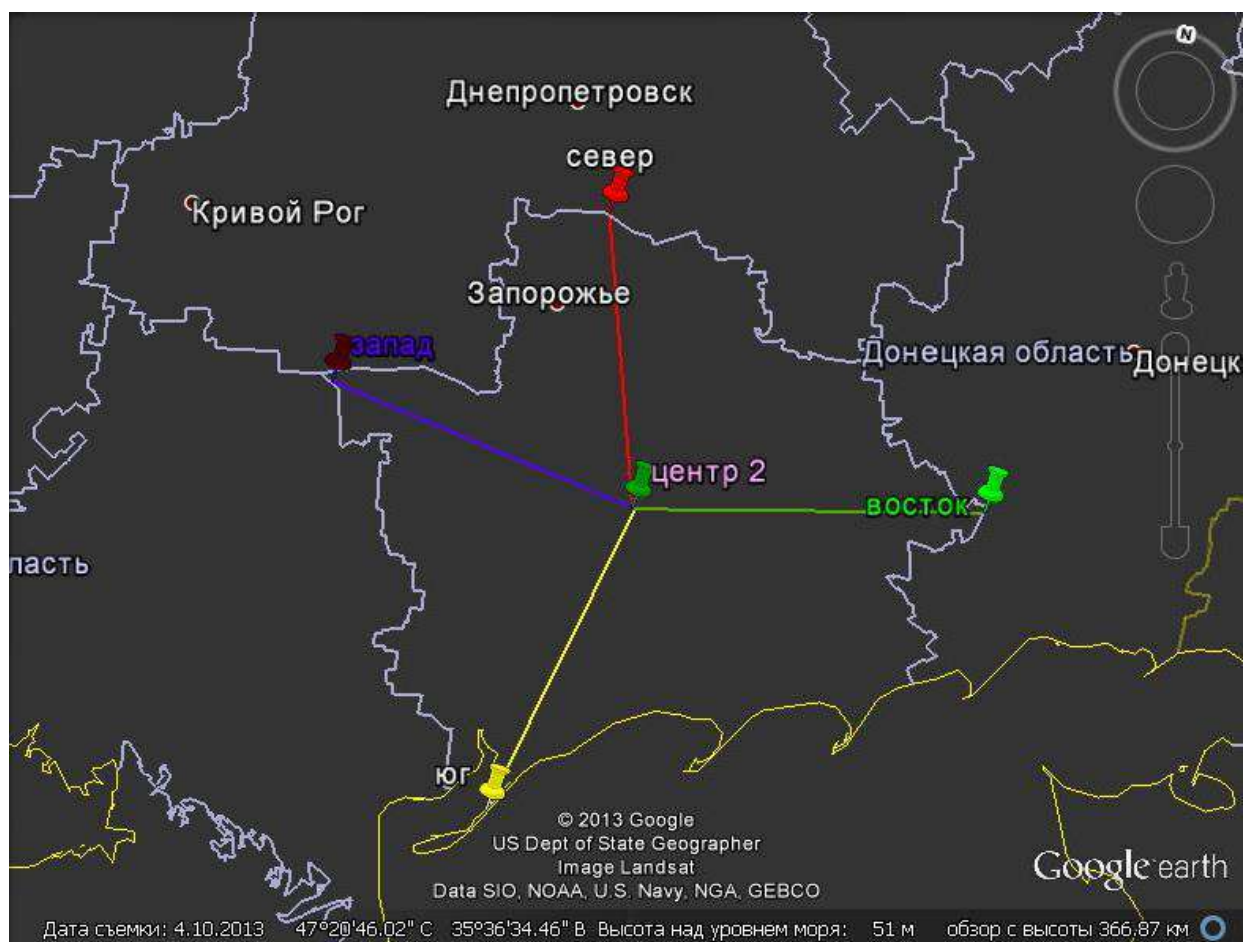
Експедиційна група у складі педагогів та гуртківців Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді вирішила дослідити це питання та зробити математичні розрахунки, виїхати на місцевість і встановити тимчасовий знак-символ.

Метою даного проекту є підняття престижу Запорізької області, створення ще одного привабливого туристичного об'єкта, залучення молодого покоління до туризму, подорожей та екскурсій.

Актуальність дослідження полягає у відсутності визначеного точного географічного центра Запорізької області та відсутність точних розрахунків та координатів, є тільки можливі припущення, які необґрунтовані фактами та можливими методами вирахування місця розташування центру. Також проблема полягає у відсутності єдиних координат крайніх точок Запорізької області, що ускладнює точність при визначенні центру. У результаті визначення місця розташування географічного центра Запорізької області ми сподіваємось популяризувати це місце, як туристичний об'єкт, та об'єкт, який буде входити до мапи екскурсій та можливих екскурсійних маршрутів Запорізької області.

Під час досліджень, ми скористались кількома відомими методами встановлення географічного центру області.

Для більшої точності ми вирішили використати доволі цікавий метод визначення центру, суть якого полягає у проведенні рівних відрізків від кожної крайньої точки.

Середня довжина всіх ліній складає 113,5 км. Географічний центр має такі координати: широта – 47°15'41" та довгота – 35°39'35". Як ми бачимо цей центр на декілька хвилин відрізняється від попереднього, але в нього більш зручне місце розташування.

Більш складним є математичний метод, що передбачає проведення обчислень за допомогою формул і потребує знань щодо розрахунку співвідношення градусної міри та кілометражу у нашому регіоні:

Довжина	За широтою	За довготою
1°	111,202 км	74,528 км
1'	1,853 км	1,242 км
1"	30,89 м	20,70 м

Тепер, після отримання результатів нам потрібно перевести дані кілометрів у координати:

$X = 5247,7280$ км = $47^{\circ}19'09''$ – широта;

$Y = 2645,5245$ км = $35^{\circ}49'07''$ – довгота.

Проаналізувавши ці два результати, ми можемо зробити висновок, що найбільш зручним місцем розташування географічного центру може бути місце, яке знаходиться біля дороги або шосе. Саме таке місце ми побачили, коли дісталися до місця зупинки автобусу. З лівого боку знаходиться пам'ятник загиблим у Другій світовій війні. Він досить великий. Дивлячись на GPS – навігатор, було зрозуміло, що ми знаходимось десь посеред центрів.

Таким чином, координати нашого тимчасового пам'ятного знака (за показами GPS-навігатора):

широта – $47^{\circ}17'25''$

довгота – $35^{\circ}39'28''$

Було вирішено, що наш тимчасовий знак повинен розташовуватись десь неподалік від цього місця. Поряд – пам'ятник загиблим у Другій світовій війні. За ним знаходиться долина річки Чингул. З пагорба відкривається вид на всю красу долини. Мабуть, це місце чудово підходить для встановлення тимчасової географічної пам'ятки. Також воно дуже цікаве в плані туризму та екскурсій. До тимчасового пам'ятника дуже зручний під'їзд на машинах, а далі по долинні розташовується село Садове.

Пам'ятник загиблим у Другій світовій війні біля місця встановлення знака

Орієнтири – дорожній знак «р. Чингул» та міст, що перетинає її долину

Розташування географічного центру Запорізької області на карті

Встановивши пам'ятний знак, ми з гордістю дивились на нашу роботу. Це тільки перші кроки у створенні пам'ятника географічного центру Запорізької області, ми сподіваємось, що у найближчому майбутньому на цьому місці вже буде стояти справжня споруда. Вона стане популярним географічним місцем, бо наша область третя в Україні, у якої є такий чудовий географічний туристичний об'єкт!...

Ми сподіваємось, що у майбутньому на цьому місці буде стояти великий красивий стаціонарний пам'ятник, що це місце буде приваблювати численних туристів (які прямують до міст Токмак, Бердянськ та до Азовського моря). Місце буде обладнане і впорядковане, мандрівникам тут можна перепочити, сфотографуватись, придбати на згадку сувеніри про славетний і легендарний Запорізький край! А цей географічний об'єкт зарахують до реєстру туристичних об'єктів області, залучать у маршрутні листи екскурсій, походів та експедицій.

Джерела та література

1. Запорізька область: Географічний атлас / Під ред. М. М. Стрижака. – Київ: Мапа, 2002. – 20 с.

Петроченко В. І. (м. Запоріжжя)

Риби і міноги Запорізької області

Загальний огляд іхтіофауни Запорізької області (таксономічний, хорологічний, раритетний та еколого-фауністичний аналіз)

Однією з найменш вивчених груп хребетних тварин Запорізької області залишаються риби та міногоподібні. Зважаючи на рибогосподарське значення Дніпра та Азовського моря, лише їх іхтіофауна вивчена більш-менш повно [1; 7-8; 12; 15-17; 20-23; 34; 41-42; 44-45; 48-56; 59-61]. Задовільним можна вважати рівень вивчення іхтіофауни приазовських річок та лиманів [10-11; 13-14; 26; 28; 33; 46]. Дані про рибне населення інших середніх та малих річок регіону значно застаріли й залишаються фрагментарними [1; 3-5; 27; 35].

Повний список іхтіофауни Запорізької області вперше складений нами у 2013 році [37; 38]. У даній статті представлений загальний огляд іхтіофауни регіону (таксономічний, хорологічний, раритетний та еколого-фауністичний аналіз), наводяться рисунки майже всіх видів риб, які зареєстровані у межах Запорізької області та прилеглої акваторії Азовського моря за останні 50 років (кольорові таблиці I-VI).

Поверхневі води Запорізької області: Короткий огляд

Риби і міноги є типовими представниками водної фауни. Тому, вважаємо за потрібне, на початку статті надати коротку характеристику поверхневих вод регіону.

Дніпро – головна водна артерія країни. Його умовно поділяють на три частини: Верхній, Середній і Нижній Дніпро. Запоріжжя знаходиться як раз на межі між Середнім і Нижнім Дніпром. Гідрологічний режим Дніпра, як великої річки, істотно відрізняється від гідрологічних умов інших річок області. За характером водного режиму Дніпро – типова рівнинна річка, що характеризується високою весняною повінню, низькою літньою і зимовою меженню і підвищеним стоком восени. Відповідно до такого режиму коливання рівня води в Дніпрі з року в рік носять однотипний характер. До зарегулювання стоку щороку по Дніпру проходила весняна повінь, протягом якої стік складав 60-80% всього річного об'єму. Решту частини року по річці протікала невелика кількість води з малими коливаннями. У міру спорудження водосховищ гідроелектростанцій стік цей все більш вирівнюється [35; 41].

Рис. 1. Дніпровські плавні

Рис. 2. Дніпро в районі о. Хортиця

У свій час, вирвавшись з району дніпровських порогів, Дніпро розмив на території області широку й глибоку долину, яка тепер має вигляд озероподібного розширення. На всій величезній площі це розширення було прорізане короткими річками, протоками, заповнене болотами, озерами. Ця складна сітка водотоків створювала справжній гідрографічний лабіринт. У весняний період, коли в Дніпро надходило багато талих вод, ріка виступала з свого русла і затоплювала все широке днище – заплаву. У квітні-травні тут утворювалась величезна тимчасова водойма, яка нагадувала сучасне Каховське водосховище. Після повені заплава висихала, залишалась лише складна мережа різних водойм. Ця територія, що була покрита розкішною лісовою і трав'янистою рослинністю, здавна була відома під назвою дніпровських плавнів, або славнозвісного *Великого Лугу*.

Зі сходу плавні оконтурювала р. Конка, у зв'язку з чим, запорізька частина їх називалась Кінськими плавнями. Тепер це північна частина Каховського водосховища. Гребля Дніпровської ГЕС підняла води Дніпра в районі порогів, де виникло Дніпровське водосховище. Таким чином, в результаті гідротехнічного будівництва, Дніпро в межах Запорізької області перетворився у штучні водойми.

Довге звивисте русло від витоків до гирла розтягнулося на 2201 км. Тільки 138 км, або 6 % протяжності русла Дніпра пов'язано з територією Запорізької області. Більшу частину займають водосховища – Дніпровське (Запорізьке) і Каховське. Нижче Дніпрогеса Дніпро розділяється на два рукави: правий – Старий Дніпро і лівий – Новий Дніпро; між цими рукавами розташований острів Хортиця. За оцінками спеціалістів, Старий Дніпро утворився у геологічному розломі кілька мільйонів років тому, а Новий Дніпро – 200-300 тис. років тому [35].

Вигляд річки Дніпро зараз має тільки на ділянці від Дніпрогесу до с. Біленьке Запорізького району (біля 30 км), відділяючись від верхів'я Каховського водосховища системою плавневих островів. Ширина долини Дніпра складає до 18 км, заплави – до 12 км. Праві схили долини круті і високі (до 50 м), складаються переважно з кристалічних порід; ліві – низькі та пологі, складені з пісків, лесів і глин, які утворюють до чотирьох річкових терас. Місцями між стрімким правим берегом і водним плесом Дніпра простягаються смуги рівнинних притерасних ділянок. Глибина річки сягає 8 м. Максимальна температура води реєструється в липні і може перевищувати 25°.

Значне місце серед поверхневих вод в регіоні займають **річки**, які належать до **басейнів Дніпра і Азовського моря**. Їх загальна протяжність в межах області складає 2013 км. Густина річкової мережі невелика, в середньому на 1 км² території доводиться 0,047 км річок. Річкова мережа розподілена по території області нерівномірно. Найбільш бідна річками південно-західна частина приазовських степів. В області, крім Дніпра, нараховується 118 річок. Переважна їх більшість відноситься до малих річок (з площею водозбору до 2000 км²), і лише 3 річки (Молочна, Гайчур і Конка) – до середніх (з площею водозбору більше 2000 км²). Річки Запорізької області за їх режимом відносяться до річок, що мають яскраво виражений степовий характер. У весняну повінь при таненні снігів вони сильно розливаються, а влітку стають маловодними і часто пересихають. Пересихання – істотна особливість більшості річок, особливо приазовських. У маловодні роки і в роки середнього стоку вони часто пересихають [35; 41].

На південному сході Запорізька область межує із **Азовським морем**. Азовське море займає мілку улоговину, яка наприкінці третинного періоду була суходолом. Тоді по ній протікала р. Дон, яка впадала у Чорне море в тому місці, де тепер Керченська протока. Наступна морська трансгресія утворила мілководне Азовське море, яке зараз з'єднане з Чорним морем вузькою (5-7 км) і мілкою (5-13 м) Керченською протокою.

Гідрологічний режим Азовського моря визначається його замкнутістю, мілководністю, невеликими розмірами і значним стоком прісної води. Площа Азовського моря – 39 тис. км², а об'єм води – 290 км³, пересічна глибина 7,4 м, а максимальна – 15 м. Довжина

Рис. 3. Азовське море. Бердянська коса

Рис. 4. Молочний лиман

берегової лінії Азовського моря складає 2690 км, в межах області – 306 км. Характерною її властивістю є помітна пониженість і наявність морських заток. Берег має круті уступи з численними прибійними нішами; пляж, де він є, у більшості місць вузький.

У хвилястій береговій лінії виділяються Бердянська і Обитічна коси та коса Федотова з о. Бірючий, який є її продовженням. З косами межують Бердянська і Обитічна затоки, Молочний і Утлюцький лимани.

Середні температури води в Азовському морі в липні-серпні сягають 24-25°C, а в січні-лютому – від -1 до -5°C. Влітку море біля берегів нагрівається до 30-32°C. У грудні північна частина моря замерзає, а у відкритому морі поширюється дрейфуюча крига. Товщина льоду сягає 35-80 см. Солоність вод Азовського моря останніми десятиліттями зростає, що пояснюється порушенням балансу стоку в море прісних вод і припливом солоних чорноморських вод. Пересічна солоність зараз становить близько 13‰, а тривалий час дорівнювала 10,9‰. Водний баланс Азовського моря в основному формують води річок Дону і Кубані (34,6 км³), та біля 20 інших невеликих річок, у тому числі Берди, Обитічної і Молочної (2 км³). Стік води з Азовського моря в Чорне відбувається завдяки потужним поверхневим течіям. Чорноморська вода у меншій кількості надходить в Азовське море через придонну течію Керченської протоки.

ІХТІОФАУНА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Таксономічний аналіз

Сучасна іхтіофауна України, за різними даними, включає 249-302 видів міног і риб [6; 24; 29-31]. За літературними і нашими даними, іхтіофауна Запорізької області включає 133 види міног та риб (з урахуванням акліматизованих та інвазійних видів), які належать до 3 класів, 17 рядів, 41 родини та 95 родів.

Наводимо список міног і риб Запорізької області (табл. 1)

Таблиця 1

СИСТЕМАТИЧНИЙ СПИСОК МІНОГ І РИБ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Тип ХОРДОВІ – <i>CHORDATA</i> – ХОРДОВЫЕ				
Підтип ЧЕРЕПНІ – <i>CRANIATA</i> – ЧЕРЕПНЫЕ				
Надклас МІНОГОВИДНІ – <i>PETROMYZONTOFORMES</i> – МИНОГОВИДНЫЕ				
Клас МІНОГИ – <i>PETROMYZONTIDA</i> – МИНОГИ				
Ряд МІНОГОПОДІБНІ – <i>PETROMYZONTIFORMES</i> – МИНОГООБРАЗНЫЕ				
Родина Міногові – <i>Petromyzontidae</i> – Миноговые				
Мінога українська – <i>Eudontomyzon mariae</i> (Berg, 1931) – Минога украинская	+			ЄУБ М ^{LC}

Надклас РИБИ – PISCES – РЫБЫ				
Клас ХРЯЩОВІ РИБИ – CHONDRICHTHYES – ХРЯЩЕВЫЕ РЫБЫ				
Ряд КАТРАНОПОДІБНІ – SQUALIFORMES – КАТРАНООБРАЗНЫЕ				
Родина Катранові – Squalidae – Катрановые				
Катран, акула колюча строката – <i>Squalus acanthias</i> Linnaeus, 1758 – Катран		+	+	М
Ряд СКАТОПОДІБНІ – RAJIFORMES – СКАТООБРАЗНЫЕ				
Родина Ромбові скати – Rajidae – Ромбовые скаты				
Скат колючий, морська лисиця – <i>Raja clavata</i> Linnaeus, 1758 – Скат колючий			+	М
Родина Хвостоколові – Dasyatidae – Хвостоколовые				
Морський кіт – <i>Dasyatis pastinaca</i> (Linnaeus, 1758) – Хвостокол обыкновенный			++	M ^{DD}
Клас КІСТКОВІ РИБИ – OSTEICHTHYES – КОСТНЫЕ РЫБЫ				
Ряд ОСЕТРОПОДІБНІ – ACIPENSERIFORMES – ОСЕТРООБРАЗНЫЕ				
Родина Осетрові – Acipenseridae – Осетровые				
Осетер російський – <i>Acipenser gueldenstaedti</i> Brandt, 1833 – Осетр русский	+	+	+	МЧУ БОВ
Стерлядь – <i>Acipenser ruthenus</i> Linnaeus, 1758 – Стерлядь	+			МУБ БОВ
Севрюга – <i>Acipenser stellatus</i> Pallas, 1771 – Севрюга	+	+	+	МЧУ ББОВ
Білуга – <i>Huso huso</i> (Linnaeus, 1758) – Белуга	+	+	+	МУБ БОВ
Ряд ОСЕЛЕДЦЕПОДІБНІ – CLUPEIFORMES – СЕЛЬДЕОБРАЗНЫЕ				
Родина Оселедцеві – Clupeidae – Сельдевые				
Оселедець чорноморсько-азовський прохідний – <i>Alosa pontica</i> (Eichwald, 1838) – Сельдь черноморско-азовская проходная	+	++	++	МБ
Оселедець чорноморсько-азовський морський – <i>Alosa maeotica</i> (Grimm, 1901) – Морская сельдь черноморско-азовская			+++	M ^{LC}
Пузанок азовсько-чорноморський – <i>Alosa tanaica</i> (Grimm, 1901) – Пузанок азовско-черноморский	+	++	+++	M ^{LC}
Сардина – <i>Sardina pilchardus</i> (Walbaum, 1792) – Сардина			+	
Тюлька чорноморсько-азовська – <i>Clupeonella cultriventris</i> (Nordmann, 1840) – Тюлька черноморско-азовская	++++	++++	++++	Ч M ^{LC}
Шпрот середземноморський – <i>Sprattus phalericus</i> (Risso, 1827) – Шпрот средиземноморский			++	
Родина Анчоусові – Engraulidae – Анчоусовые				
Анчоус європейський, хамса – <i>Engraulis encrasicolus</i> (Linnaeus, 1758) – Анчоус європейський			++++	
Ряд ЛОСОСЕПОДІБНІ – SALMONIFORMES – ЛОСОСЕОБРАЗНЫЕ				
Родина Лососеві – Salmonidae – Лососевые				
Лосось чорноморський – <i>Salmo labrax</i> Pallas, 1814 – Лосось черноморский	+	+	+	ЄУ M ^{LC}
Ряд ЩУКОПОДІБНІ – EZOCIFORMES – ЩУКООБРАЗНЫЕ				
Родина Щукові – Esocidae – Щуковые				
Щука звичайна – <i>Esox lucius</i> Linnaeus, 1758 – Щука обыкновенная	+++	+		M ^{LC}
Ряд ВУГРЕПОДІБНІ – ANGUILLIFORMES – ВУГРЕОБРАЗНЫЕ				
Родина Вугреві – Anguillidae – Угревые				
Річковий вугор європейський – <i>Anguilla anguilla</i> (Linnaeus, 1758) – Угорь речной	+	+	+	МУ
Ряд КОРОПОПОДІБНІ – CYPRINIFORMES – КАРПООБРАЗНЫЕ				
Родина Коропові – Cyprinidae – Карповые				
Ялец звичайний – <i>Leuciscus leuciscus</i> (Linnaeus, 1758) – Елец обыкновенный	++			У M ^{LC}

Головень європейський – <i>Squalius cephalus</i> (Linnaeus, 1758) – Голоавль	++			M ^{LC}
В'язь звичайний – <i>Idus idus</i> (Linnaeus, 1758) – Язь	++	+		M ^{LC}
Бобирець звичайний – <i>Petroleuciscus borysthenticus</i> (Kessler, 1859) – Бобырец	++			M ^{DD}
Плітка звичайна – <i>Rutilus rutilus</i> (Linnaeus, 1758) – Плотва обыкновенная	++++	+		M ^{LC}
Тараня – <i>Rutilus heckelii</i> Nordman, 1840 – Тарань	+++	+++	+++	M ^{LC}
	◀ прохідний			
Вирезуб причорноморський – <i>Rutilus frisii</i> (Nordmann, 1840) – Вырезуб	+	+	+	УБ
	◀ прохідний			M ^{LC}
Кутум каспійський – <i>Rutilus kutum</i> (Kamensky, 1901) – Кутум	+	+	++	
	◀ прохідний			
Краснопірка звичайна – <i>Scardinius erythrophthalmus</i> (Linnaeus, 1758) – Красноперка	+++	+		M ^{LC}
Підуст звичайний – <i>Chondrostoma nasus</i> (Linnaeus, 1758) – Подуст обыкновенный	++			Б
				M ^{LC}
Бистрянка російська – <i>Alburnoides rossicus</i> Berg, 1924 – Быстрянка русская	+			У
				M ^{LC}
Білий амур – <i>Stenopharyngodon idella</i> (Valenciennes, 1844) – Белый амур	+++	+		
Білізна звичайна – <i>Aspius aspius</i> (Linnaeus, 1758) – Жерех	++	+		Б
				M ^{LC}
Лин звичайний – <i>Tinca tinca</i> (Linnaeus, 1758) – Линь	+++	+		M ^{LC}
Пічкур звичайний – <i>Gobio gobio</i> (Linnaeus, 1758) – Пескарь обыкновенный	++++	+		M ^{LC}
Марена дніпровська – <i>Barbus borysthenticus</i> Dybowski, 1862 – Усач днепровский	+			У
Шемая чорноморська – <i>Alburnus sarmaticus</i> Freyhof et Kottelat, 2007 – Шемая черноморская	+	+	+	МУБ
	◀ прохідний			
Шемая азовська – <i>Alburnus leobergi</i> Freyhof et Kottelat, 2007 – Шемая азовская	+	+	++	УБ
	◀ прохідний			M ^{LC}
Верховодка звичайна – <i>Alburnus alburnus</i> (Linnaeus, 1758) – Уклейка	++++	+		M ^{LC}
Вівсянка, верховка звичайна – <i>Leucaspius delineatus</i> (Heckel, 1843) – Верховка	+++			Б
				M ^{LC}
Гольян озерний – <i>Eupallasella percunurus</i> (Pallas, 1814) – Гольян озерный	+			У
				M ^{LC}
Плоскирка європейська – <i>Blicca bjoerkna</i> (Linnaeus, 1758) – Густера	+++	+		M ^{LC}
Лящ звичайний – <i>Abramis brama</i> (Linnaeus, 1758) – Лещ	++++	+		M ^{LC}
Клепець європейський, білоочка – <i>Ballerus sapa</i> (Pallas, 1814) – Белоглазка	++	+		Б
				M ^{LC}
Синець звичайний – <i>Ballerus ballerus</i> (Linnaeus, 1758) – Синец	++	+		Б
				M ^{LC}
Рибець звичайний – <i>Vimba vimba</i> (Linnaeus, 1758) – Рыбец	+	++	++	Б
	◀ прохідний			M ^{LC}
Чехоня звичайна – <i>Pelecus cultratus</i> (Linnaeus, 1758) – Чехонь	++	+		Б
				M ^{LC}
Гірчак європейський – <i>Rhodeus amarus</i> (Bloch, 1782) – Горчак европейский	+++	+		Б
				M ^{LC}
Чебачок амурський – <i>Pseudorasbora parva</i> (Temmincket Schlegel, 1846) – Чебачок амурский	++	+		
Карась звичайний (золотий) – <i>Carassius carassius</i> (Linnaeus, 1758) – Карась обыкновенный	++			У
				M ^{LC}
Карась сріблястий – <i>Carassius auratus</i> (Linnaeus, 1758) – Карась серебряный	++++	+		M ^{LC}
Короп звичайний, сазан – <i>Cyprinus carpio</i> Linnaeus, 1758 – Сазан, карп	++++	+		М
				M ^{DD}
Товстолоб звичайний (білий) – <i>Hypophthalmichthys molitrix</i> (Valenciennes, 1844) – Толстолобик обыкновенный	++++	+		М
Товстолоб строкатий – <i>Aristichthys nobilis</i> (Richardson, 1846) – Толстолобик пестрый	+++	+		

Родина В'юнові – <i>Cobitidae</i> – Вьюновые				
Щипавка звичайна – <i>Cobitis taenia</i> Linnaeus, 1758 – Щиповка обыкновенная	+++			Б M ^{LC}
В'юн звичайний – <i>Misgurnus fossilis</i> (Linnaeus, 1758) – Вюн	++			Б M ^{LC}
Родина Баліторові – <i>Ballitoridae</i> – Балиторевые				
Вусатий слиж європейський – <i>Barbatula barbatula</i> (Linnaeus, 1758) – Голец усатый	++			M ^{LC}
Ряд СОМОПОДІБНІ – <i>SILURIFORMES</i> – СОМООБРАЗНІЕ				
Родина Сомові – <i>Siluridae</i> – Сомовые				
Сом звичайний – <i>Silurus glanis</i> Linnaeus, 1758 – Сом обыкновенный	+++	+		Б M ^{LC}
Канальний сом плямистий – <i>Ictalurus punctatus</i> (Rafinesque, 1818) – Канальный сомик	++			
Ряд САРГАНОПОДІБНІ – <i>BELONIFORMES</i> – САРГАНООБРАЗНІЕ				
Родина Адріаніхтові – <i>Adrianichthyidae</i> – Адрианихтовые				
Медака китайська – <i>Oryzias sinensis</i> Chen, Uwa et Chu, 1989 – Медака китайская	+			M ^{LC}
Родина Сарганові – <i>Belonidae</i> – Саргановые				
Сарган чорноморський – <i>Belone euxini</i> Gunther, 1866 – Сарган черноморский			++	Ч
Ряд АТЕРИНОПОДІБНІ – <i>ATHERINIFORMES</i> – АТЕРИНООБРАЗНІЕ				
Родина Атеринові – <i>Atherinidae</i> – Атериневые				
Атерина чорноморська – <i>Atherina pontica</i> (Eichwald, 1831) – Атерина черноморская	+++	+++	++++	M ^{LC}
Атерина морська – <i>Atherina hepsetus</i> Linnaeus, 1758 – Атерина короткорылая			+	
Ряд ТРЕСКОПОДІБНІ – <i>GADIFORMES</i> – ТРЕСКООБРАЗНІЕ				
Родина Трескові – <i>Gadidae</i> – Тресковевые				
Минь середземноморський – <i>Gaidropsarus mediterraneus</i> (Linnaeus, 1758) – Налим средиземноморский			+	
Минь звичайний – <i>Lota lota</i> (Linnaeus, 1758) – Налим	++	+		Ч M ^{LC}
Мерланг чорноморський – <i>Merlangius euxinus</i> (Linnaeus, 1758) – Мерланг черноморский			+	
Ряд КОЛЮЧКОПОДІБНІ – <i>GASTEROSTEIFORMES</i> – КОЛЮШКООБРАЗНІЕ				
Родина Колючкові – <i>Gasterosteidae</i> – Колюшковевые				
Колючка триголкова – <i>Gasterosteus aculeatus</i> Linnaeus, 1758 – Колюшка трехглыя	++	+++	+++	M ^{LC}
Колючка південна багатоголкова – <i>Pungitius platygaster</i> (Kessler, 1859) – Колюшка южная малая	+++	+++		Б M ^{LC}
Родина Голкові – <i>Syngnathidae</i> – Иглоевые				
Морська голка тонкорыла – <i>Syngnathus tenuirostris</i> Rathke, 1837 – Морская игла тонкорылая			+	ЧУ M ^{DD}
Морська голка пухлощока – <i>Syngnathus nigrolineatus</i> Eichwald, 1831 – Морская игла пухлощочкая	+++	+++	+++	Б M ^{LC}
Морська голка довгорыла чорноморська – <i>Syngnathus argentatus</i> Pallas, 1814 – Морская игла длиннорылая черноморская			+	+++
Морська голка шипувата – <i>Syngnathus schmidtii</i> Popov, 1928 – Морская игла шиповатая			+	++
Морська голка товсторила – <i>Syngnathus variegatus</i> Pallas, 1814 – Морская игла толсторилая			+	++
Змєєподібна морська голка чорноморська – <i>Nerophis ophidion</i> (Rathke, 1837) – Змеевидная морская игла черноморская		+	+++	+++
Морський коник довгорылий європейський – <i>Hippocampus guttulatus</i> Cuvier, 1829 – Морской конек длиннорылый європейский				+
Ряд КЕФАЛЕПОДІБНІ – <i>MUGILIFORMES</i> – КЕФАЛЕОБРАЗНІЕ				
Родина Кефалеві – <i>Mugilidae</i> – Кефалевевые				
Кефаль лобан – <i>Mugil cephalus</i> Linnaeus, 1758 – Лобан			+	++
				M ^{LC}

Кефаль піленгас – <i>Liza haematocheilus</i> (Temminck et Schlegel, 1845) – Піленгас			+	++++	
Кефаль сингіль – <i>Liza aurata</i> (Risso, 1810) – Сингіль			+	+++	M ^{LC}
Кефаль гостроніс – <i>Liza saliens</i> (Risso, 1810) – Остронос			+	++	M ^{LC}
Ряд ОКУНЕПОДІБНІ – PERCIFORMES – ОКУНЕОБРАЗНІЕ					
Родина Перцихтові – Percichthyidae – Перцихтовые					
Лаврак європейський – <i>Dicentrarchus labrax</i> (Linnaeus, 1758) – Лаврак обыкновенный				+	У M ^{LC}
Родина Центрархові – Centrarchidae – Центрарховые					
Сонячна риба синьозяброва – <i>Lepomis gibbosus</i> (Linnaeus, 1758) – Солнечная рыба обыкновенная	++				
Родина Окуневі – Percidae – Окуневые					
Йорж звичайний – <i>Gymnocephalus cernuus</i> (Linnaeus, 1758) – Ерш обыкновенный	++++				M ^{LC}
Йорж носар – <i>Gymnocephalus acerinus</i> (Gueldenstadt, 1775) – Ерш донской	++				У M ^{LC}
Окунь річковий – <i>Perca fluviatilis</i> Linnaeus, 1758 – Окунь речной	++++	+			
Перкаріна – <i>Percarina demidoffi</i> Nordman, 1840 – Перкаріна		+	++	++	МУ
Судак звичайний – <i>Sander lucioperca</i> (Linnaeus, 1758) – Судак обыкновенный	++++	++			M ^{LC}
Судак волзький – <i>Sander volgensis</i> (Gmelin, 1789) – Берш	++				УБ M ^{LC}
Родина Луфареві – Pomatomidae – Луфаревые					
Луфар звичайний – <i>Pomatomus saltatrix</i> (Linnaeus, 1758) – Луфарь				++	
Родина Ставридові – Carangidae – Ставридовые					
Ставрида чорноморська – <i>Trachurus ponticus</i> Aleev 1956 – Ставрида черноморская				++	M ^{LC}
Родина Смаридові – Centracanthidae – Смаридовые					
Смарида європейська – <i>Spicara taena</i> (Linnaeus, 1758) – Смарида европейская				+	Ч
Смарида середземноморська – <i>Spicara flexuosa</i> Rafinesq, 1810 – Смарида средиземноморская, спикара				+	
Родина Спарові – Sparidae – Спаровые					
Ласкіль, морський карась – <i>Diplodus annularis</i> (Linnaeus, 1758) – Морской карась				++	Ч
Зубарик звичайний – <i>Puntazzo puntazzo</i> (Cetti, 1784) – Зубарик обыкновенный				+	У
Родина Горбилеві – Sciaenidae – Горбылевы					
Умбрина світла – <i>Umbrina cirrosa</i> (Linnaeus, 1758) – Умбрина светлая				+	УБ
Горбиль темний – <i>Sciaena umbra</i> Linnaeus, 1758 – Горбыль темный				+	У
Родина Барабулеві – Mullidae – Барабулевы					
Барабуля чорноморська – <i>Mullus ponticus</i> Essipov, 1927 – Барабуля черноморская, султанка				++	Ч
Родина Цихлідіві – Cichlidae – Цихлидовые					
Тилапія мозамбікська – <i>Oreochromis mossambicus</i> (Peters, 1852) – Тилапия мозамбикская	+				
Родина Губаньові – Labridae – Губановые					
Зеленушка плямиста – <i>Symphodus ocellatus</i> (Forsk., 1775) – Зеленушка глазчатая				++	M ^{LC}
Зеленушка рябчик – <i>Symphodus cinereus</i> (Bonnaterre, 1788) – Рябчик				+	M ^{LC}
Родина Драконові – Trachinidae – Драконовые					
Морський дракончик великий – <i>Trachinus draco</i> Linnaeus, 1758 – Морской дракон большой				+	Ч
Родина Собачкові – Blenniidae – Собачковые					
Морський собачка червоний (звичайний) – <i>Parablennius sanguinolentus</i> (Pallas, 1814) – Морская собачка красная (обыкновенная)				++	
Морський собачка довгощупальцевий – <i>Parablennius tentacularis</i> (Pallas, 1814) – Морская собачка длиннощупальцевая				+	

Морський собачка Звонимира – <i>Blennius zvonimiri</i> Kolombatovic, 1892 – Морская собачка Звонимира				+	M ^{DD}
Родина Бичкові – <i>Gobiidae</i> – Бычковые					
Пуголовок зірчастий – <i>Benthophilus stellatus</i> (Sauvage, 1874) – Пуголовка звездчатая	++	++			У M ^{LC}
Пуголовок азовський – <i>Benthophilus magistri</i> Pjin, 1927 – Пуголовка азовская		+			M ^{LC}
Пуголовочок Браунера – <i>Benthophiloides brauneri</i> Beling et Pjin, 1927 – Пуголовочка Браунера	++	+			МУ M ^{DD}
Каспійосома – <i>Caspiosoma caspium</i> (Kessler, 1877) – Каспійосома		+	+++		У M ^{LC}
Бичок кругляк – <i>Neogobius melanostomus</i> (Pallas, 1814) – Бычок-кругляш	++++	++++	++++		M ^{LC}
Бичок пісочник, бичок-бабка – <i>Neogobius fluviatilis</i> (Pallas, 1814) – Бычок-песочник	++++	++++	++++		Б M ^{LC}
Бичок губань – <i>Neogobius platyrostris</i> (Pallas, 1814) – Бычок губан			+	++	M ^{LC}
Бичок головань – <i>Neogobius kessleri</i> (Gunther, 1861) – Бычок головач	+++	+++			Б M ^{LC}
Бичок гонець – <i>Babka gymnotrachelus</i> (Kessler, 1857) – Бычок-гонец	++	+++			M ^{LC}
Бичок чорний – <i>Gobius niger</i> Linnaeus, 1758 – Бычок черный				++	
Бичок сірман – <i>Ponticola syrman</i> (Nordmann, 1840) – Бычок-ширман		+	++++	++++	Б M ^{LC}
Бичок ратан – <i>Ponticola ratan</i> (Nordmann, 1840) – Бычок-ротан		+	+++	+++	Ч
Бичок рудий – <i>Ponticola eurycephalus</i> (Kessler, 1874) – Бычок-рыжик		+	+++	+++	M ^{LC}
Бичок чорноморсько-азовський – <i>Ponticola cephalargoides</i> Pinchuk, 1976 – Бычок-сурман			+++	+++	
Бичок трав'яник – <i>Zosterisessor ophiocephalus</i> (Pallas, 1814) – Бычок-травяник			+++	+++	МЧБ M ^{DD}
Тупоносий бичок цуцик – <i>Proterorhinus marmoratus</i> (Pallas, 1814) – Бычок-цуцик	++++	+			Б M ^{LC}
Бичок жабоголовий – <i>Mesogobius batrachocephalus</i> (Pallas, 1814) – Бычок-кнут	++	+++	+++		Ч M ^{LC}
Афія, бланкет – <i>Aphyia minuta</i> (Risso, 1810) – Афія, бланкет				+	
Кніповичія довгохвоста – <i>Knipowitschia longicaudata</i> (Kessler, 1877) – Бычок Кніповича длиннохвостый		+	++	+	Ч M ^{LC}
Кніповичія кавказька – <i>Knipowitschia caucasica</i> (Berg, 1916) – Бычок-бубурь		+	+	++	M ^{LC}
Бичок-лисун мармуровий – <i>Pomatoschistus marmoratus</i> (Risso, 1810) – Бычок-лысун мраморный			+	++	
Бичок-лисун малий – <i>Pomatoschistus minutus</i> (Pallas, 1770) – Бычок-лысун малый			+	++	Б
Родина Скумбрієві – <i>Scombridae</i> – Скумбрієвые					
Тунець звичайний (блакитний) – <i>Thunnus thynnus</i> (Linnaeus, 1758) – Тунець обыкновенный				+	МЧ
Пелагида атлантична – <i>Sarda sarda</i> (Bloch, 1793) – Пелагида атлантическая				+	Ч M ^{LC}
Скумбрія атлантична – <i>Scomber scombrus</i> Linnaeus, 1758 – Скумбрия атлантическая				++	Ч M ^{LC}
Ряд СКОРПЕНОПОДІБНІ – <i>SCORPAENIFORMES</i> – СКОРПЕНООБРАЗНІЕ					
Родина Скорпенові – <i>Scorpaenidae</i> – Скорпеновые					
Скорпена, морський йорж – <i>Scorpaena porcus</i> Linnaeus, 1758 – Скорпена				+	Ч
Родина Триглові – <i>Triglidae</i> – Тригловіє					
Тригла жовта, морський півень – <i>Trigla lucerna</i> (Linnaeus, 1758) – Тригла желтая				+	У
Ряд КАМБАЛОПОДІБНІ – <i>PLEURONECTIFORMES</i> – КАМБАЛОПОДОБНІЕ					
Родина Калканові – <i>Scophthalmidae</i> – Калкановые					
Ромб гладенький, бриль – <i>Scophthalmus rombus</i> (Linnaeus, 1758) – Ромб гладкий, бриль				+	
Калкан чорноморський – <i>Scophthalmus maeotica</i> (Pallas, 1814) – Калкан черноморский				+	

Калкан азовський – <i>Scophthalmus torosa</i> (Rathke, 1837) – Калкан азовский			++++	
Родина Камбалові – <i>Pleuronectidae</i> – Камбаловые				
Річкова камбала чорноморська, глось – <i>Platichthys luscus</i> (Pallas, 1814) – Камбала чорноморская, глосса		+	+++	M ^{LC}
Родина Солеєві – <i>Soleidae</i> – Солеевые				
Морський язик піщаний – <i>Pegusa lascaris</i> (Risso, 1810) – Морской язык песчаный			+	

Позначення:

	- прісноводний вид
	- солонуватоводний вид
	- морський вид
	- раритетний вид

	- численний вид
	- звичайний вид
	- нечисленний вид
	- рідкісний вид

 МСЧУВВ

- раритетний вид, внесений до Червоного списку МСОП (М), Європейського Червоного списку (Є), Червоної книги Чорного моря (Ч), Червоної книги України (У), Бернської конвенції про охорону дикої фауни і фауни та природних середовищ існування в Європі (Б), Бонська конвенція про охорону мігруючих видів тварин (Бо), Вашингтонська конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою зникнення (В)

 M^{LC}
 M^{DD}

- вид, внесений до Червоного списку МСОП за категорією LC (вид не визиває хвилювання)
- вид, внесений до Червоного списку МСОП за категорією DD (дані про таксон недостатні)

До іхтіофауни Запорізької області входять представники 3-х класів: 1) Міноги – 1 вид; 2) Хрящові риби – 3 види (ряд Катраноподібні – 1 вид; ряд Скатоподібні – 2 види); 3) Кісткові риби – 129 видів.

Найбільшим видовим представництвом серед кісткових риб нашої фауни характеризуються ряди Окунеподібні (49 видів) та Коропоподібні (37). Інші ряди риб не відрізняються багатством видів: Колючкоподібні – 9 видів; Оселедцеподібні – 7; Камбалоподібні – 5; Осетроподібні, Кефалеподібні – по 4; Трескоподібні – 3; Сомоподібні, Сарганоподібні, Атериноподібні, Скорпеноподібні – по 2; Лососеподібні, Щукоподібні, Вугреподібні – по 1 виду. Серед родин найбільшим видовим багатством характеризуються родини Коропові (34 види), Бичкові (22), Голкові (7), Оселедцеві (6), Окуневі (6).

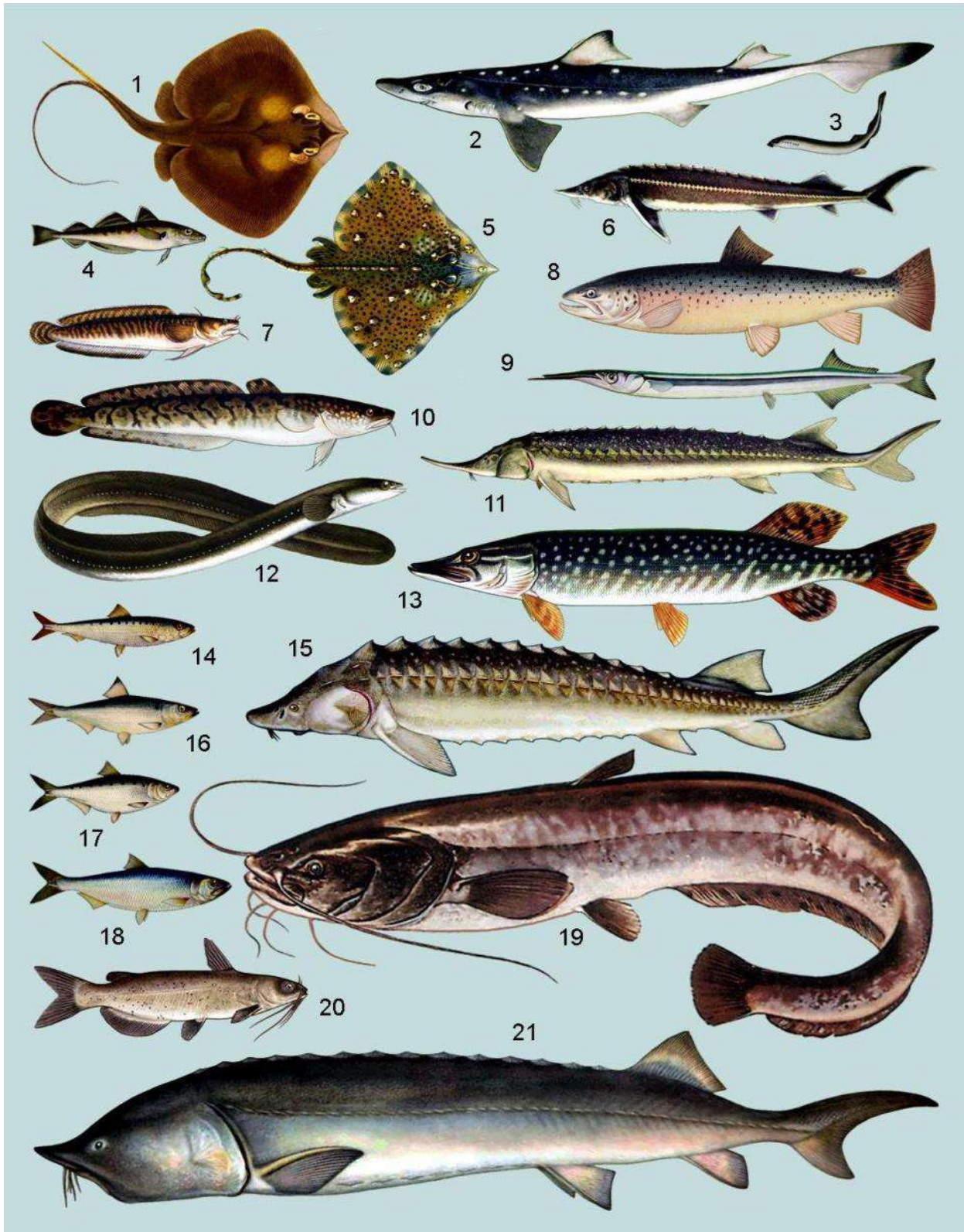
За загальним таксономічним різноманіттям безапелюсн займає ряд Окунеподібні: 15 родин; 35 родів; 49 видів. Друге місце за цим же показником займає ряд Коропоподібні: 3 родини; 30 родів; 37 видів.

Хорологічний аналіз

До іхтіофауни Запорізької області входять представники прісноводної та морської біоти. Саме тому хорологічний (ареалогічний) аналіз доцільно проводити окремо за двома більш-менш умовними групами риб регіону (табл. 2).

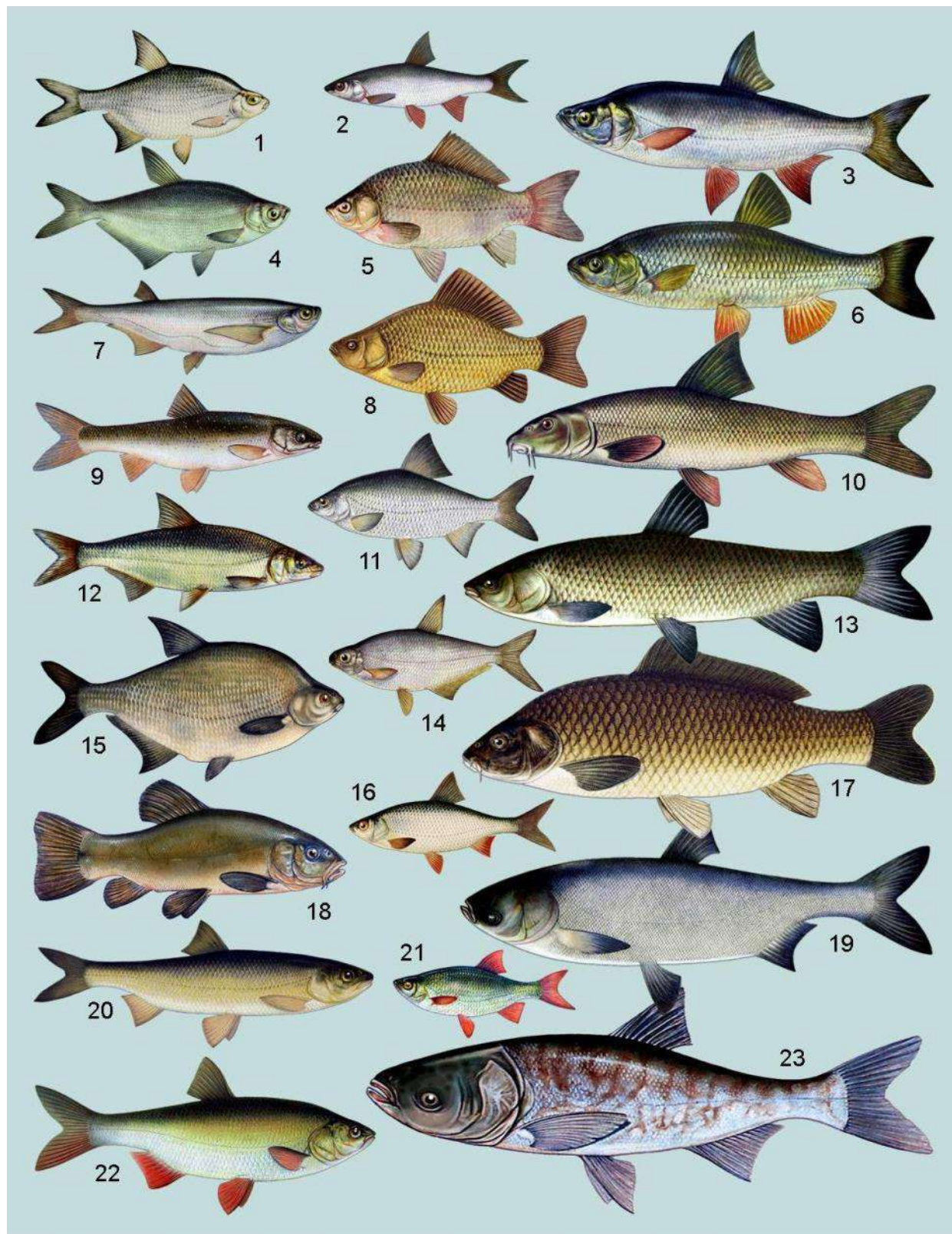
Оснву морської іхтіофауни області з одного боку складають східноатлантичні (23 види) та північно-східноатлантичні (11) риби (разом 34 види, що складає 25,9% від загальної кількості видів області та 38,6% від морської групи), з другого – понтійські (16) та понто-каспійські (19) риби (разом 35 видів, що складає 25,6% від загальної кількості видів та 39,7% від морської групи). Менше значення відіграють середземноморсько-понтійські (6%) та широкоареальні види, представлені морськими космополітними (луфар звичайний), атлантично-тихоокеанськими (катран) та атлантичними (тунець звичайний, пеламида атлантична, річковий вугор європейський) видами (разом 3,8%). Один далекосхідний вид – піленгас – акліматизований в Азовському морі.

У фауні області присутні також 3 азовських ендеміка, зокрема шемая азовська, калкан азовський, пуголовка азовська. Крім того, у наукових колах розглядається питання про видовий статус ряду підвидів риб азовської фауни. Ще один ендемічний вид риб – кутум каспійський – акліматизований в регіоні.

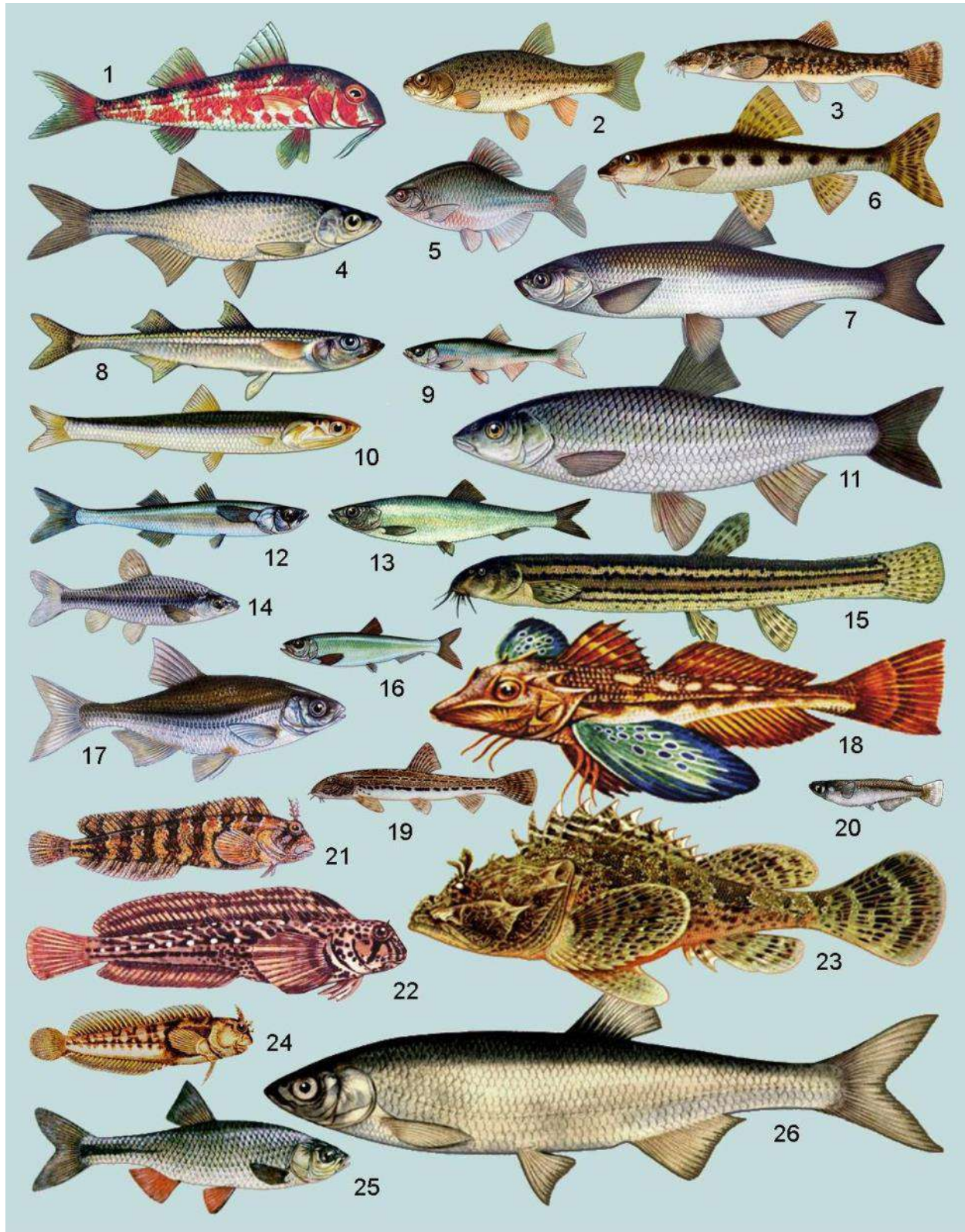
Таблиця I. Риби і міноги Запорізької області

МІНОГОПОДІБНІ: 3 – мінога українська. СКАТОПОДІБНІ: 1 – морський кіт; 5 – скат колючий, морська лисиця. КАТРАНОПОДІБНІ: 2 – катран, акула колюча строката. ОСЕТРОПОДІБНІ: 6 – стерлядь; 11 – севрюга; 15 – осетер російський; 21 – білуга. ЛОСОСЕПОДІБНІ: 8 – лосось чорноморський. САРГАНОПОДІБНІ: 9 – сарган чорноморський. ЩУКОПОДІБНІ: 13 – щука звичайна. ТРЕСКОПОДІБНІ: 4 – мерланг чорноморський; 7 – минь середземноморський; 10 – минь звичайний. ВУГРЕПОДІБНІ: 12 – річковий вугор європейський. ОСЕЛЕДЦЕПОДІБНІ: 14 – сардина; 16 – оселедець чорноморсько-азовський морський; 17 – пузанок азовсько-чорноморський; 18 – оселедець чорноморсько-азовський прохідний. СОМОПОДІБНІ: 19 – сом звичайний; 20 – каналний сом плямистий

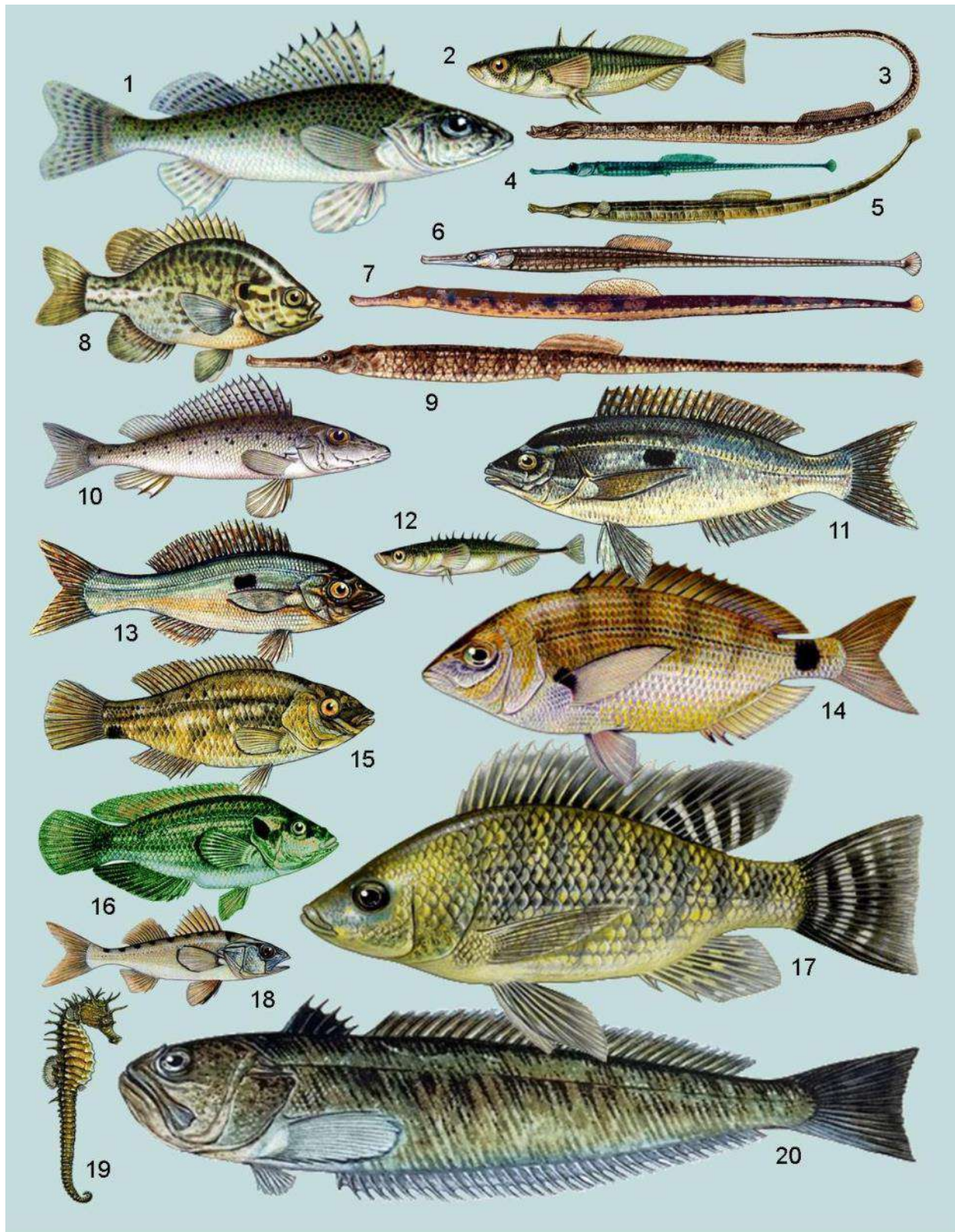
Таблиця II. Риби Запорізької області

КОРОПОПОДІБНІ: 1 – плоскирка європейська; 2 – підуст звичайний; 3 – білізна звичайна; 4 – синець звичайний; 5 – карась сріблястий; 6 – головень європейський; 7 – чехоня звичайна; 8 – карась звичайний (золотий); 9 – вирезуб причорноморський; 10 – марена дніпровська; 11 – тараня; 12 – рибець звичайний; 13 – білий амур; 14 – клепець європейський; 15 – лящ звичайний; 16 – плітка звичайна; 17 – сазан, короп; 18 – лин звичайний; 19 – товстолоб звичайний (білий); 20 – кутум каспійський; 21 – краснопірка звичайна; 22 – в'язь звичайний; 23 – товстолоб строкатий

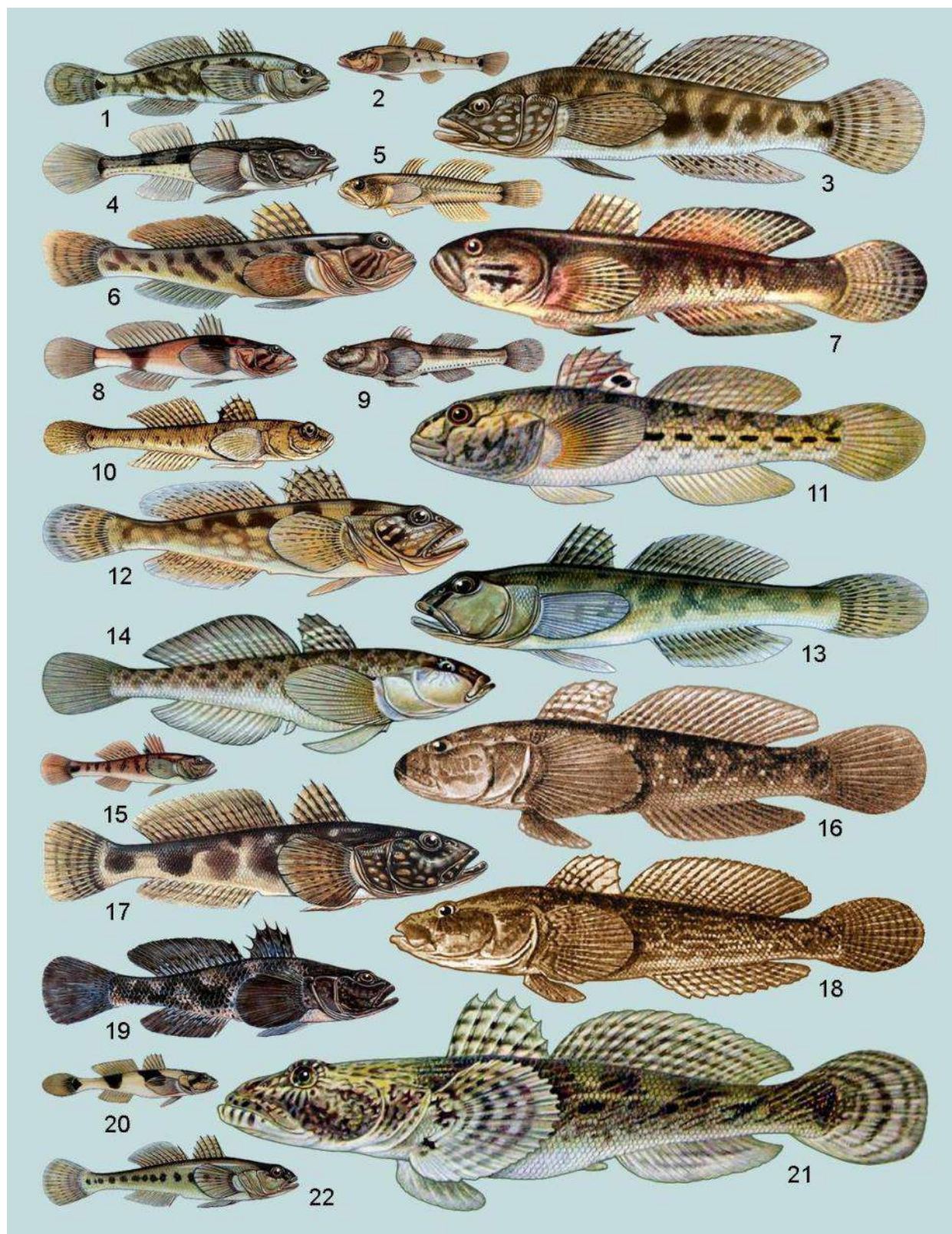
Таблиця III. Риби Запорізької області

КОРОПОПОДІБНІ: 2 – голян озерний; 3 – вусатий слиж європейський; 4 – верховодка звичайна; 5 – гірчак європейський; 6 – пічкур звичайний; 7 – шемая чорноморська; 9 – верховка звичайна, вівсянка; 10 – ялець звичайний; 14 – чебачок амурський; 15 – в'юн звичайний; 17 – бистрянга російська; 19 – щипавка звичайна; 25 – бобирець звичайний; 26 – шемая азовська. АТЕРИНОПОДІБНІ: 8 – атеріна морська; 12 – атеріна чорноморська. ОСЕЛЕДЦЕПОДІБНІ: 10 – анчоус європейський, хамса; 13 – шпрот середземноморський; 16 – тюлька азовсько-чорноморська. СКОРПЕНОПОДІБНІ: 18 – тригла жовта, морський півень; 22 – скорпена, морський йорж. САРГАНОПОДІБНІ: 20 – медака китайська. ОКУНЕПОДІБНІ: 21 – морський собачка довгощупальцевий; 22 – морський собачка червоний (звичайний); 24 – морський собачка Звонимира.

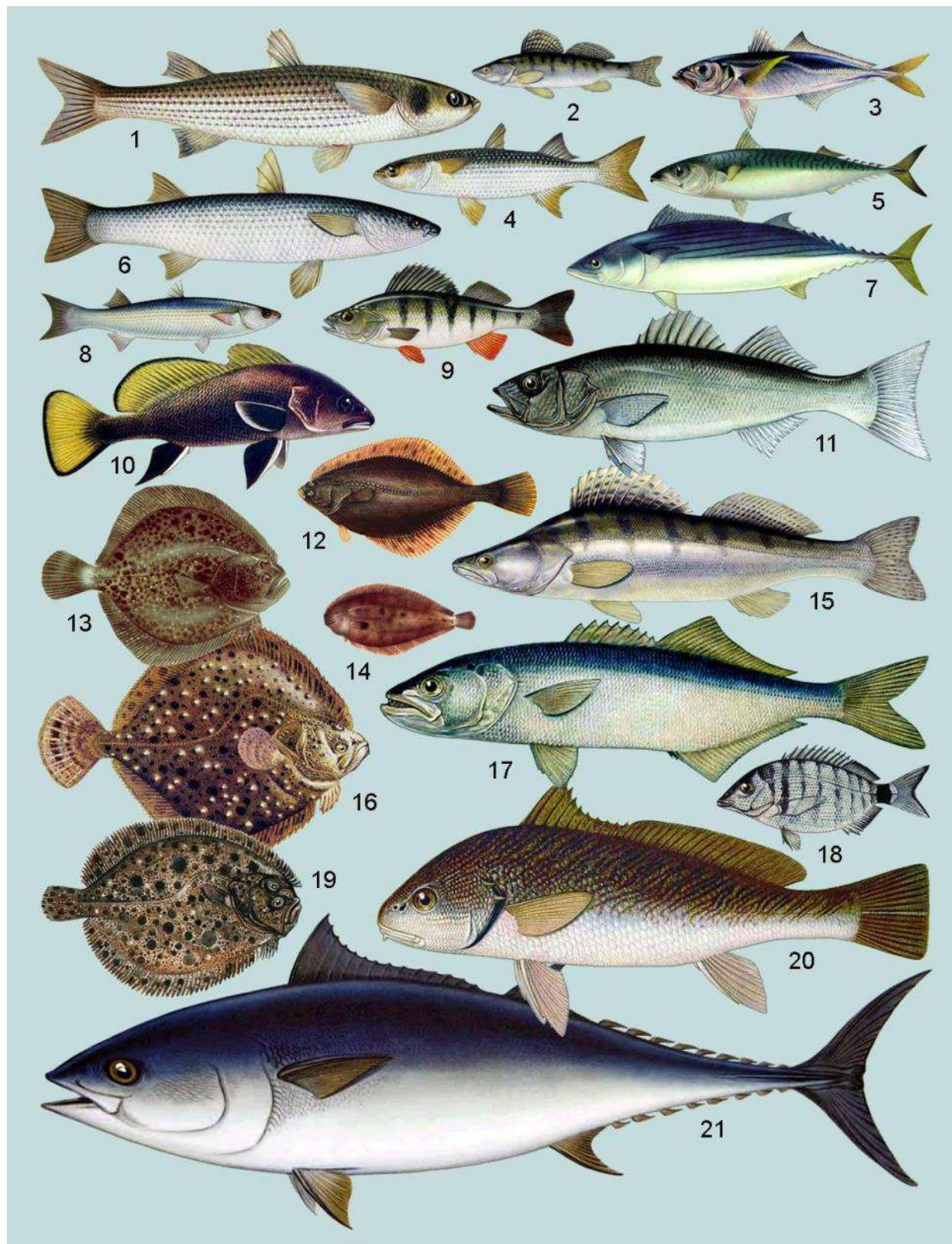
Таблиця IV. Риби Запорізької області

КОЛЮЧКОПОДІБНІ: 2 – колючка триголкова; 3 – змієподібна морська голка чорноморська; 4 – морська голка шипувата; 5 – морська голка пухлощока; 6 – морська голка довгорила чорноморська; 7 – морська голка товсторила; 9 – морська голка тонкорила; 12 – колючка південна; 19 – морський коник довгорилий європейський. ОКУНЕПОДІБНІ: 1 – йорж звичайний; 8 – сонячна риба синьозяброва; 10 – йорж носар; 11 – смарида середземноморська; 13 – смарида звичайна; 14 – морський карась; 15 – зеленушка рябчик; 16 – зеленушка плямиста; 17 – тилапія мозамбікська; 18 – перкарина; 20 – морський дракончик великий

Таблиця V. Риби Запорізької області

ОКУНЕПОДІБНІ (Бичкові): 1 – тупоносий бичок цуцик; 2 – кніповичія довгохвоста; 3 – бичок трав'яник; 4 – пуголовок зірчастий; 5 – афія, бланкет; 6 – бичок гонець; 7 – бичок чорноморсько-азовський; 8 – пуголовочок Браунера; 9 – пуголовок азовський; 10 – бичок-лисун малий; 11 – бичок кругляк; 12 – бичок рижик; 13 – бичок сірман; 14 – бичок пісочник; 15 – кніповичія кавказька; 16 – бичок ратан; 17 – бичок головань; 18 – бичок губань; 19 – бичок чорний; 20 – каспійсома; 21 – бичок жабоголовий; 22 – бичок-лисун мармуровий

Таблиця VI. Риби Запорізької області

КЕФАЛЕПОДІБНІ: 1 – кефаль лобан; 4 – кефаль сингіль; 6 – кефаль піленгас; 8 – кефаль гостроніс.
 ОКУНЕПОДІБНІ: 2 – судак волзький; 3 – ставрида чорноморська; 5 – скумбрія атлантична; 7 – пеламида атлантична; 9 – окунь річковий; 10 – горбиль темний; 11 – лаврак європейський; 15 – судак звичайний; 17 – луфар звичайний; 18 – зубарик звичайний; 20 – умбринна світла; 21 – тунець звичайний.
 КАМБАЛОПОДІБНІ: 12 – річкова камбала чорноморська, глось; 13 – калкан азовський; 14 – морський язик піщаний; 16 – калкан чорноморський; 19 – ромб гладенький, бриль

Хорологічна характеристика іхтіофауни Запорізької області

В и д и		Хорологічна характеристика виду
1. МОРСЬКІ РИБИ		
<i>Кефаль лобан</i>	<i>Луфар звичайний</i>	морський космополітний
<i>Катран</i>		атлантично-тихоокеанський
<i>Річковий вугор європейський</i>	<i>Тунець звичайний</i>	атлантичний
<i>Пеламида атлантична</i>		
<i>Скат колючий</i>	<i>Морський кіт</i>	східноатлантичний
<i>Сардина</i>	<i>Шпрот середземноморський</i>	
<i>Анчоус європейський</i>	<i>Минь середземноморський</i>	
<i>Лаврак європейський</i>	<i>Змієподібна морська голка</i>	
<i>Морський карась</i>	<i>чорноморська</i>	
<i>Зубарик звичайний</i>	<i>Умбринна світла</i>	
<i>Зеленушка плямиста</i>	<i>Горбиль темний</i>	
<i>Зеленушка рябчик</i>	<i>Морський дракончик великий</i>	
<i>Морська собачка червона</i>	<i>Бичок чорний</i>	
<i>Скумбрія атлантична</i>	<i>Скорпена</i>	
<i>Тригла жовта</i>	<i>Ромб гладенький</i>	
<i>Бичок-лисун мармуровий</i>	<i>Бичок лисун малий</i>	
<i>Сарган чорноморський</i>	<i>Атерина чорноморська</i>	
<i>Морська голка довгорила</i>	<i>Атерина морська</i>	
<i>чорноморська</i>	<i>Морський коник довгокрилий</i>	
<i>Морська голка пухлощока</i>	<i>Смарида європейська</i>	
<i>Афія</i>	<i>Річкова камбала</i>	
<i>Кефаль сингіль</i>	<i>чорноморська</i>	
<i>Кефаль гостроніс</i>		
<i>Мерланг чорноморський</i>	<i>Морська голка тонкорила</i>	середземноморсько-понтійський
<i>Смарида середземноморська</i>	<i>Морська собачка Звонимира</i>	
<i>Бичок трав'яник</i>	<i>Тупоносий бичок цуцик</i>	
<i>Калкан чорноморський</i>	<i>Морський язик піщаний</i>	
<i>Осетер російський</i>	<i>Севрюга</i>	понтон-каспійський
<i>Тюлька чорноморсько-азовська</i>	<i>Білуга</i>	
<i>Бистрянкa російська</i>	<i>Рибець звичайний</i>	
<i>Колючка південна</i>	<i>Судак волзький</i>	
<i>багатооголкова</i>	<i>Каспiоcома</i>	
<i>Пуголовок зірчастий</i>	<i>Бичок кругляк</i>	
<i>Пуголовочок Браунера</i>	<i>Бичок гонець</i>	
<i>Бичок пісочник</i>	<i>Бичок сірман</i>	
<i>Бичок ратан</i>	<i>Бичок жабооголовий</i>	
<i>Бичок рижик</i>	<i>Кніповичія кавказька</i>	
<i>Кніповичія довгохвостий</i>		
<i>Оселедець чорноморсько-азовський прохідний</i>	<i>Оселедець чорноморсько-азовський морський</i>	понтійський
<i>Мінога українська</i>	<i>Пузанок азовсько-чорноморський</i>	
<i>Лосось чорноморський</i>		
<i>Бобирець звичайний</i>	<i>Вирезуб причорноморський</i>	
<i>Шемая чорноморська</i>	<i>Морська голка шипувата</i>	
<i>Йорж носар</i>	<i>Морська голка товсторила</i>	
<i>Ставрида чорноморська</i>	<i>Бичок губань</i>	
<i>Барабуля чорноморська</i>	<i>Бичок чорноморсько-азовський</i>	
<i>Бичок головаць</i>	<i>Перкарина</i>	
<i>Шемая азовська</i>	<i>Калкан азовський</i>	азовський
<i>Пуголовок азовський</i>		
<i>Кутум каспійський</i>		каспійський
<i>Кефаль піленгас</i>		далекосхідний

2. ПРІСНОВОДНІ РИБИ		
<i>Тилапія мозамбікська</i>		афротропічний
<i>Щука звичайна</i>	<i>Колючка триголкова</i>	голарктичний
<i>Канальний сом плямистий</i>	<i>Сонячна риба синьозяброва</i>	неарктичний
<i>Ялець звичайний</i>	<i>В'язь звичайний</i>	північнопалеарктичний
<i>Плітка звичайна</i>	<i>Лин звичайний</i>	
<i>Пічкур звичайний</i>	<i>Короп звичайний, сазан</i>	
<i>Карась звичайний</i>	<i>Йорж звичайний</i>	
<i>Минь звичайний</i>	<i>Бичок-лисун мармуровий</i>	
<i>Окунь річковий</i>	<i>Бичок-лисун малий</i>	
<i>Краснопірка звичайна</i>	<i>Білизна звичайна</i>	
<i>Ляц звичайний</i>	<i>Клепець європейський</i>	
<i>Чехоня звичайна</i>	<i>Сом звичайний</i>	
<i>Мінога українська</i>	<i>Головень європейський</i>	європейський
<i>Стерлядь</i>	<i>Синець звичайний</i>	
<i>Плоскирка європейська</i>	<i>В'юн звичайний</i>	
<i>Гірчак європейський</i>	<i>Вусатий слиж європейський</i>	
<i>Щипавка звичайна</i>	<i>Гольян озерний</i>	
<i>Судак звичайний</i>	<i>Підуст звичайний</i>	
<i>Бистрянка російська</i>		
<i>Бобирець звичайний</i>	<i>Марена дніпровська</i>	причорноморсько-європейський
<i>Йорж носар</i>		
<i>Товстолоб звичайний</i>	<i>Товстолоб строкатий</i>	далекосхідний
<i>Білий амур</i>	<i>Чебачок амурський</i>	
<i>Карась сріблястий</i>	<i>Медака китайська</i>	

Прісноводні водойми області населяють в основному північнопалеарктичні (12 видів) та європейські (12) види риб (разом 24 види, що складає 18% від загальної кількості видів та 53,3% від прісноводної групи). Менше значення відіграють турано-європейські (6), західноєвропейські (2) та широкоареальні голарктичні (2) види. Значну долю складають далекосхідні (6), неарктичні (2) та афротропічні (1) види-вселенці (6,8% від загальної кількості видів та 20% від прісноводної групи).

Раритетний аналіз

У результаті багаторічного перепромислу та впливу інших антропогенних факторів склад рибного населення регіону зазнав значних змін. Ряд видів зник чи опинився на межі зникнення. Іхтіофауна планомірно та стихійно поповнилась видами-вселенцями з віддалених географічних районів. Тому, навіть наведений вище список видів риб регіону потребує уточнення у найближчі роки.

До складу сучасної іхтіофауни Запорізької області входить ряд раритетних видів міног і риб, внесених до природоохоронних документів різного рангу (табл. 3).

До **Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи** (т. з. Міжнародної Червоної книги) внесено 12 раритетних видів, у т. ч. 2 види, що знаходяться у критичному стані (білуга звичайна, річковий вугор європейський), 4 види, що знаходяться у погрозовому стані (осетер російський, севрюга, шемая чорноморська, тунець звичайний), 5 вразливих видів (акула колюча, стерлядь прісноводна, оселедець чорноморсько-азовський прохідний, короп європейський, перкаріна), 1 вид з близькою погрозою (скат колючий). Крім того, 69 видів риб регіону внесено до Червоного списку МСОП умовно, як види, які поки що не викликають хвилювання, а 8 видів вважаються недостатньо вивченими.

До **Європейського Червоного списку** внесено 2 види риб регіону, зокрема вразливий (мінога українська) та погрозовий (лосось чорноморський) таксони.

СПИСОК РАРИТЕТНИХ ВИДІВ МІНОГ І РИБ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Назва таксону		Охоронний статус						
Українська	Латинська	ЧКУ	ЧКМ	ЄЧс	ЧЧМ	Берн	Бон	Вшг
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Клас МІНОГИ (<i>PETROMYZONTIDA</i>)								
Ряд Міногоподібні (<i>Petromyzontiformes</i>)								
Мінога українська	<i>Eudontomyzon mariae</i>	ЗК	–	VU	–	3	–	–
Клас ХРЯЩОВІ РИБИ (<i>CHONDRICHTHYES</i>)								
Ряд Скатоподібні (<i>Rajiformes</i>)								
Скат колючий	<i>Raja clavata</i>	–	NT	–	–	–	–	–
Ряд Катраноподібні (<i>Squaliformes</i>)								
Акула колюча	<i>Squalus acanthias</i>	–	VU	–	–	–	–	–
Клас КІСТКОВІ РИБИ (<i>OSTEICHTHYES</i>)								
Ряд Осетроподібні (<i>Acipenseriformes</i>)								
Стерлядь прісноводна	<i>Acipenser ruthenus</i>	ЗК	VU	–	–	3	2	2
Осетер російський	<i>Acipenser gueldenstaedtii</i>	BP	EN	–	VU	–	2	2
Севрюга	<i>Acipenser stellatus</i>	BP	EN	–	VU	3	2	2
Білуга звичайна	<i>Huso huso</i>	ЗК	CR	–	–	3	2	2
Ряд Вугреподібні (<i>Anguilliformes</i>)								
Річковий вугор європейський	<i>Anguilla anguilla</i>	–	CR	–	–	–	–	–
Ряд Оселедецьподібні (<i>Clupeiformes</i>)								
Оселедець чорноморсько-азовський прохідний	<i>Alosa pontica</i>	–	VU	–	–	3	–	–
Тюлька чорноморська	<i>Clupeonella cultriventris</i>	–	–	–	EN	–	–	–
Ряд Коропоподібні (<i>Cypriniformes</i>)								
Ялець звичайний	<i>Leuciscus leuciscus</i>	BP	–	–	–	–	–	–
Вирезуб причорноморський	<i>Rutilus frisii</i>	ЗК	–	–	–	3	–	–
Підуст звичайний	<i>Chondrostoma nasus</i>	–	–	–	–	3	–	–
Бистрянка російська	<i>Alburnoides rossicus</i>	ЗК	–	–	–	–	–	–
Шемая азовська	<i>Alburnus leobergi</i>	BP	–	–	–	3	–	–
Шемая чорноморська	<i>Alburnus sarmaticus</i>	BP	EN	–	–	3	–	–
Гольян озерний	<i>Eupallasella percnurus</i>	ЗК	–	–	–	–	–	–
Рибець звичайний	<i>Vimba vimba</i>	–	–	–	–	3	–	–
Білизна звичайна	<i>Aspius aspius</i>	–	–	–	–	3	–	–
Синець звичайний	<i>Ballerus ballerus</i>	–	–	–	–	3	–	–
Клепець європейський	<i>Ballerus sapa</i>	–	–	–	–	3	–	–
Марена дніпровська	<i>Barbus borysthenticus</i>	ЗК	–	–	–	–	–	–
Карась звичайний	<i>Carassius carassius</i>	BP	–	–	–	–	–	–
Щипавка звичайна	<i>Cobitis taenia</i>	–	–	–	–	3	–	–
Верховка звичайна	<i>Leucaspis delineatus</i>	–	–	–	–	3	–	–
В'юн звичайний	<i>Misgurnus fossilis</i>	–	–	–	–	3	–	–
Чехоня звичайна	<i>Pelecus cultratus</i>	–	–	–	–	3	–	–
Гірчак європейський	<i>Rhodeus amarus</i>	–	–	–	–	3	–	–
Короп європейський	<i>Cyprinus carpio</i>	–	VU	–	–	–	–	–
Ряд Сомоподібні (<i>Siluriformes</i>)								
Сом європейський	<i>Silurus glanis</i>	–	–	–	–	3	–	–
Ряд Сарганоподібні (<i>Beloniformes</i>)								
Сарган чорноморський	<i>Belone belone euxini</i>	–	–	–	EN	–	–	–

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ряд Лососеподібні (<i>Salmoniformes</i>)								
Лосось чорноморський	<i>Salmo labrax</i>	ЗК	–	EN	–	–	–	–
Ряд Тріскоподібні (<i>Gadiformes</i>)								
Минь звичайний	<i>Lota lota</i>	ВР	–	–	–	–	–	–
Ряд Колючкоподібні (<i>Gasterosteiformes</i>)								
Колючка південна багатоголкова	<i>Pungitius platygaster</i>	–	–	–	–	3	–	–
Риба-голка пухлошока	<i>Syngnathus abaster</i>	–	–	–	–	3	–	–
Риба-голка довгорила	<i>Syngnathus typhle</i>	–	–	–	VU	–	–	–
Риба-голка товсторила	<i>Syngnathus bvariegatus</i>	ВР	–	–	–	–	–	–
Риба-голка тонкорила	<i>Syngnathus tenuirostris</i>	ВР	–	–	LR	–	–	–
Риба-голка змієподібна	<i>Nerophis ophidion teres</i>	–	–	–	EN	–	–	–
Морський коник довгорилий	<i>Hippocampus guttulatus</i>	ВР	–	–	EN	–	–	2
Ряд Окунеподібні (<i>Perciformes</i>)								
Лаврак європейський	<i>Dicentrarchus labrax</i>	НО	–	–	–	–	–	–
Судак волзький	<i>Sander volgensis</i>	ЗК	–	–	–	3	–	–
Перкаріна	<i>Percarina demidofii</i>	РД	VU	–	–	–	–	–
Йорж донський	<i>Gymnocephalus acerinus</i>	ЗК	–	–	–	–	–	–
Смарида звичайна	<i>Spicara smaris</i>	–	–	–	DD	–	–	–
Морський карась	<i>Diplodus annularis</i>	–	–	–	VU	–	–	–
Зубарик звичайний	<i>Puntazzo puntazzo</i>	НО	–	–	–	–	–	–
Горбань темний	<i>Sciaena umbra</i>	РД	–	–	–	–	–	–
Умбрина світла	<i>Umbrina cirrosa</i>	РД	–	–	–	3	–	–
Барабуля чорноморська	<i>Mullus barbatus ponticus</i>	–	–	–	EN	–	–	–
Морський дракончик	<i>Trachinus draco</i>	–	–	–	NE	–	–	–
Пуголовок зірчастий	<i>Benthophilus stellatus</i>	РД	–	–	–	–	–	–
Пуголовочок Браунера	<i>Benthophiloides brauneri</i>	РД	–	–	–	–	–	–
Каспіосома	<i>Caspiosoma caspium</i>	РД	–	–	–	–	–	–
Бичок пісочник	<i>Neogobius fluviatilis</i>	–	–	–	–	3	–	–
Бичок сірман	<i>Ponticola syrman</i>	–	–	–	–	3	–	–
Бичок ратан	<i>Ponticola ratan</i>	–	–	–	VU	–	–	–
Бичок головань	<i>Neogobius kessleri</i>	–	–	–	–	3	–	–
Бичок трав'яник	<i>Zosterisessor ophiocephalus</i>	–	–	–	CR	3	–	–
Тупоносий бичок-цуцик	<i>Proterorhinus marmoratus</i>	–	–	–	–	3	–	–
Бичок жабоголовий	<i>Mesogobius batrachocephalus</i>	–	–	–	LR	–	–	–
Кніповичія довгохвоста	<i>Knipowitschia longicaudata</i>	–	–	–	EN	–	–	–
Бичок-лисун малий	<i>Pomatoschistus minutus</i>	–	–	–	–	3	–	–
Тунець звичайний	<i>Thunnus thynnus</i>	–	EN	–	EN	–	–	–
Скумбрія атлантична	<i>Scomber scombrus</i>	–	–	–	EN	–	–	–
Пеламіда атлантична	<i>Sarda sarda</i>	–	–	–	CR	–	–	–
Ряд Скорпеноподібні (<i>Scorpaeniformes</i>)								
Тригла жовта	<i>Trigla lucerna</i>	РД	–	–	–	–	–	–
Морський йорж	<i>Scorpaena porcus</i>	–	–	–	VU	–	–	–

Умовні позначення:

ЧКУ – Червона книга України (2009) (категорії: «ЗН» – зниклий; «ЗП» – зниклий у природі; «ЗК» – зникаючий; «ВР» – вразливий; «РД» – рідкісний; «НО» – неоцінений; «НВ» – недостатньо відомий).

ЧКМ – Червона книга МСОП (категорії: EX – таксони, що зникли; EW – таксони, що збереглися у неволі; CR – знаходяться у критичному стані; EN – погрозові таксони; VU – вразливі таксони; LR – група низького ризику, у т.ч. CD – таксони, які залежать від заходів охорони, NT – погроза близька, LC – не визивають хвилювання; DD – дані про таксон недостатні; NE – оцінка відсутня).

ЄЧс – Європейський Червоний список (категорії: див. ЧКМ).

ЧЧм – Червона книга Чорного моря (категорії: див. ЧКМ).

Берн – Бернська конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі

(«II» – Додаток II. Види фауни, що підлягають особливій охороні; III – Додаток III. Види фауни, що підлягають охороні).

Бон – Бонська конвенція про охорону мігруючих видів тварин («1» – Додаток I включає види, що знаходяться під загрозою зникнення; «2» – Додаток II включає види, стан яких є несприятливим, збереження та регулювання використання яких потребує міжнародних угод, а також ті види, стан яких міг би істотно покращитись в результаті міжнародного співробітництва, яке може бути здійснено на основі міжнародних угод).

Вшг – Вашингтонська конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою зникнення (CITES) («1» – Додаток I включає види, що знаходяться під загрозою зникнення, торгівля якими спричинює чи може спричинити на їхнє існування негативний вплив, «2» – Додаток II включає всі види, які на даний час не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля зразками цих видів не буде строго регулюватися з метою уникнення такого використання, що несумісне з їхнім виживанням).

До **Червоної книги Чорного моря** внесено 19 видів риб, у т. ч. 2 види, що знаходяться у критичному стані (пелагида атлантична, бичок трав'яник), 7 видів, що знаходяться у погрозливому стані (сарган чорноморський, риба-голка змієподібна, морський коник довгокрилий, барабуля чорноморська, кніповіччя довгохвоста, тунець звичайний, скумбрія атлантична) та 6 вразливих видів (осетер руський, севрюга, риба-голка довгорила, бичок ратан, морський карась, морський йорж).

До **Червоної книги України** внесено 29 видів риб регіону, у т. ч. 10 зникаючих (мінога українська, стерлядь прісноводна, білуга звичайна, вирезуб причорноморський, бистрянкa російська, голян озерний, марена дніпровська, лосось чорноморський, судак волзький, йорж донський) та 10 вразливих (осетер російський, севрюга, ялець звичайний, шемаї азовська і чорноморська, карась звичайний, минь звичайний, риба-голка товсторила, риба-голка тонкорила, морський коник довгорилий).

До **Бернської конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі** внесено 29 видів риб, що підлягають охороні.

До **Бонської конвенції про охорону мігруючих видів тварин** внесено 4 види (стерлядь прісноводна, осетер російський, севрюга, білуга звичайна), стан яких є несприятливим, збереження та регулювання використання яких потребує міжнародних угод.

До **Вашингтонської конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою зникнення (CITES)** внесено 5 видів регіону (морський коник довгорилий, стерлядь прісноводна, осетер російський, севрюга, білуга звичайна), які на даний час не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля зразками таких видів не буде суворо регулюватися з метою уникнення такого використання, що несумісне з їхнім виживанням.

Еколого-фауністичний аналіз

Рибне населення регіону складають 3 великих еколого-фауністичні комплекси риб: I – морський; II – прісноводний; III – солонуватоводний. Зважаючи на евригалінність ряду видів риб, їх можна, з певними припущеннями, віднести до двох-трьох еколого-фауністичних комплексів одночасно (табл. 1).

Найбільшим еколого-фауністичним іхтіокомплексом є морський (80 видів). Його основу складають тільки чорноморська, анчоус європейський, атерина чорноморська кефаль піленгас, бички кругляк і пісочник, бичок сірман та калкан азовський. Значну роль відіграють також оселедець чорноморсько-азовський, пузанок азовсько-чорноморський, тараня, кефаль сингіль, колючка триголкова, змієподібна морська голка чорноморська, морські голки пухлощока і довгорила, бички ратан, рудий, чорноморсько-азовський, жабоголовий і трав'яник, річкова камбала чорноморська. 12 видів морських та солонуватоводних риб є прохідними та напівпровідними.

Значно біднішим є прісноводний еколого-фауністичний іхтіокомплекс (46 видів). Домінуючими видами комплексу є карась звичайний, плітка звичайна, лящ звичайний, верховодка звичайна, короп звичайний, тюлька чорноморсько-азовська, товстолоб білий, пічкур звичайний, окунь річковий, судак звичайний, йорж звичайний, бичок кругляк, бичок пісочник, тупоносий бичок цуцик. До субдомінантів комплексу можна віднести щуку звичайну, тараню, краснопірку звичайну, плоскирку європейську, гірчака європейського, атерину чорноморську, товстолоба строкатого, білого амура, вівсянку, сома звичайного, лина звичайного, щипавку звичайну, колючку південну багатоголку, морську голку пухлощоку та бичка голованя. До прохідних можна отнести 1 вид прісноводних риб – річкового вугра європейського.

Проміжним за кількістю видів є солонуватоводний еколого-фауністичний іхтіокомплекс (74 види). Основу комплексу на різних водоймах складають тюлька чорноморсько-азовська, тараня, атерина чорноморська, бички кругляк, пісочник, головань, чорний, сірман, ратан, рудий, чорноморсько-азовський, трав'яник і жабоголовий колючка триголкова, колючка південна багатоголку, морська голка пухлощока, змієподібна морська голка чорноморська.

На основі вищенаведених даних можна зробити наступні **висновки**:

1. За літературними і нашими даними, іхтіофауна Запорізької області включає 133 види міног та риб (з урахуванням акліматизованих та інвазійних видів), які належать до 3 класів, 17 рядів, 41 родини та 95 родів. Основу іхтіофауни складають представники рядів Окунеподібні (49 видів), Коропоподібні (37), Колючкоподібні (9) і Оселедцеподібні (7).

2. Основу морської іхтіофауни Запорізької області складають східноатлантичні, північно-східноатлантичні, понтійські та понто-каспійські риби (разом 83 види, що складає 93,1% від морської хорологічної групи). Прісноводні водойми регіону населяють в основному північнопалеарктичні та європейські види риб (разом 22 види, що складає 16,7% від загальної кількості видів та 52,4% від прісноводної групи); значну долю (21,4%) складають види-вселенці.

3. До складу іхтіофауни області входить 68 раритетних видів міног і риб, внесених до Червоного списку МСОП (12 видів), Європейського Червоного списку (2), До Червоної книги Чорного моря (19), Червоної книги України (29), Бернської конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (29), Бонської конвенції про охорону мігруючих видів тварин (4), Вашингтонської конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що знаходяться під загрозою зникнення (5).

4. Рибне населення регіону складають 3 еколого-фауністичні іхтіокомплекси: I – морський (80 видів); II – прісноводний (46); III – солонуватоводний (74).

Джерела та література

1. Амброз А. И. Рыбы Днепра, Южного Буга и Днепроовско-Бугского лимана. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 408 с.
2. Атлас промысловых видов рыб СССР / Ред.: Л. С. Берг, А. С. Богданов, Н. И. Кожин, Т. С. Расс. – М.: Пищепром, 1949. – 148 с.
3. Берг Л. С. Рыбы пресных вод СССР и сопредельных стран. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Ч. 1. – 1948. – 466 с.
4. Берг Л. С. Рыбы пресных вод СССР и сопредельных стран. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Ч. 2. – 1949. – 460 с.
5. Берг Л. С. Рыбы пресных вод СССР и сопредельных стран. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Ч. 3. – 1949. – 448 с.
6. Болтачев А. Р., Карпова Е. П. Морские рыбы Крымского полуострова. – Симферополь: Бизнес-Ирформ, 2012. – 224 с.

7. Булахов В. Л., Новіцький Р. О., Пахомов О. Є., Христов О. О. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Круглороті (*Cyclostomata*). Риби (*Pisces*) / За загальн. ред. О. Є. Пахомова. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2008. – 304 с.
8. Васильева Е. Д. Рыбы Черного моря: Определитель морских, солоноватоводных, эвригаллиных и проходных видов. – М.: Изд-во ВНИРО, 2007. – 238 с.
9. Веселов Е. А. Определитель пресноводных рыб фауны СССР: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1977. – 238 с.
10. Демченко В. О. Іхтіофауна та показники якості води Молочного лиману в зв'язку з рибогосподарським використанням водойми: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. – К., 2004. – 20 с.
11. Демченко В. О. Динаміка іхтіофауни річок Північно-Західного Приазов'я у ХХ ст. // Вісник Львів. ун-ту. – 2009. – Серія біол. – Вип. 50. – С. 72-84.
12. Демченко В. О. Закономірності трансформації іхтіофауни водойм Азовського басейну за впливу природних та антропогенних чинників: Автореф. дис. ... докт. біол. наук. – Чернівці, 2013. – 40 с.
13. Демченко В. О., Смирнов А. І. Зміни іхтіорізноманіття лиманів Сасик, Тилігульський, Молочний та Утлюцький // Збірник наук. праць Харківського нац. педаг. ун-ту. – 2009. – Біологія та валеологія. – Вип. 11. – С. 16-23.
14. Дирипаско О. А. Анализ состава ихтиофауны малых рек северного Приазовья в связи с геоморфологическими особенностями их бассейнов // Гидробиол. журн. – 2002. – 38. – № 3. – С. 52-58.
15. Дирипаско О. А., Изергин Л. В., Яновский Э. Г., Демьяненко К. В. Определитель рыб Азовского моря. – Бердянск, 2001. – 107 с.
16. Дирипаско О. А., Изергин Л. В., Демьяненко К. В. Рыбы Азовского моря / Под ред. Н. Г. Богуцкой. – Бердянск: Изд-во 000 «НПК «Интер-М», 2011. – 288 с.
17. Зимбалевская Л. Н., Сухойван П. Г., Черногоренко М. И. и др. Беспозвоночные и рыбы Днепра и его водохранилищ. – К.: Наук. думка, 1989. – 245 с.
18. Жизнь животных. В 6-ти т. – М.: Просвещение, 1971. – Т. 4. – Ч. 1. Рыбы. – 656 с.
19. Жизнь животных. В 7-ми т. – М.: Просвещение, 1983. – Т. 4. Рыбы. – 575 с.
20. Исаев А. И., Карпова Е. И. Рыбное хозяйство водохранилищ: Справочник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Агрорпромиздат, 1989. – 255 с.
21. Каховське водосховище. Гідробіологічний нарис / Відп. ред. Я. Я. Цееб. – К.: Наук. думка, 1964. – 304 с.
22. Козодавов С. В. Іхтіофауна Національного заповідника «Хортиця» // Природа острова Хортиця: Колективна монографія. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2016. – Вип. 2. – С. 152-162.
23. Козодавов С. В., Муленко М. А. Раритетна компонента фауни Національного заповідника «Хортиця» // Вісник Запорізького нац. ун-ту. Біологічні науки. – 2016. – № 2. – С. 102-121.
24. Куцоконь Ю., Квач Ю. Українські назви міног і риб фауни України для наукового вжитку // Біологічні студії. – 2012. – 6. – № 2. – С. 199-220.
25. Лебедев В. Д., Спановская В. Д., Савваитова К. А., Соколов Л. И., Цепкин Е. А. Рыбы СССР. – М.: Мысль, 1969.
26. Лошаков А. С. Ихтиофауна рек Берды и Обиточной // Вопр. ихтиологии. – 1963. – Вып. 3. – № 2. – С. 235-242.
27. Лысенко И. И. Голубая нива Приднепровья. – Днепропетровск: Промінь, 1978. – 126 с.
28. Митяй І. С., Антоновський О. Г., Демченко В. О. та ін. Риби Молочного лиману. – Мелітополь: МДПУ, 2003. – 75 с.
29. Мовчан Ю. В. До характеристики різноманіття іхтіофауни прісноводних водойм України // Збірник праць Зоологічного музею. – 2005. – Вип. 37. – С. 70-82.
30. Мовчан Ю. В. Риби України (таксономія, номенклатура, зауваження) // Збірник праць Зоологічного музею. – 2008-2009. – Вип. 40. – С. 47-86.
31. Мовчан Ю. В. Риби України: Визначник-довідник. – Київ: Золоті ворота, 2011. – 444 с.
32. Мягков Н. А. Атлас-определитель рыб: Книга для учащихся. – М.: Просвещение, 1994. – 282 с.

33. Насека А. М., Дирипаско О. А. Новые рыбы-вселенцы в водоемах Северного Приазовья // Вестн. зоологии. – 2005. – № 4. – С. 89-94.
34. Новицкий Р. А., Христов О. А., Кочет В. Н. и др. Аннотированный список рыб Днепровского (Запорожского) водохранилища и его притоков // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Біологія, екологія. – 2005. – Вип. 13. – С. 185-201.
35. Петроченко В. І. Природа Запорізького краю: Довідник. – Запоріжжя: ТанDEMАртстудія, 2009. – 200 с.
36. Петроченко В. І. Рідкісні тварини України і Запорізької області: Довідник. – Запоріжжя: ЗОЦТКУМ, 2011. – 76 с.
37. Петроченко В. І. Тваринний світ Запорізької області. Риби. Земноводні. Плазуни: Атлас. – Запоріжжя: ЗОЦТКУМ, 2013. – 50 с.
38. Петроченко В. І. Риби Запорізької області: Навчально-методичний посібник. – Запоріжжя: ЗОЦТКУМ. – 54 с.
39. Петроченко В. І., Шелегеда В. І., Жаков О. В. та ін. Рідкісні рослини, тварини, гриби і лишайники Запорізької області: Навч. посібник. – Запоріжжя: Поліграф, 2005. – 224 с.
40. Пресноводные рыбы: Справочник. – М.: АСТ Астрель, 2001. – 288 с.
41. Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды / Грезе В. Н., Поликарпов Г. Г., Романенко В. Д. и др. – К.: Наук. думка, 1985. – 224 с.
42. Природа Украинской ССР. Животный мир / Монченко В. И., Долин В. Г., Ермоленко В. М. и др. – К.: Наук. думка, 1985. – 240 с.
43. Промысловые рыбы СССР: Атлас / Ред. Л. С. Берг, А. С. Богданов, Н. И. Кожин, Т. С. Расс. – М.: Пищепромиздат, 1949. – 232 с.
44. Рудик-Леуська Н. Я., Христенко Д. С., Котовська Д. О. Атлас іхтіофауни басейну Дніпра. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 348 с.
45. Слынько Ю. В., Дгебуадзе Ю. Ю., Новицкий Р. А., Христов О. А. Инвазии чужеродных рыб в бассейнах крупнейших рек Понто-Каспийского бассейна: состав, векторы, инвазионные пути и темпы // Росс. журнал биол. инвазий. – 2010. – № 4. – С. 74-89.
46. Смирнов А. І. Сучасний стан іхтіофауни Молочного лиману Азовського моря // Збірник праць Зоолог. музею. – 2006. – № 38. – С. 23-33.
47. Тероваль Ф., Милитц К. Морские рыбы в европейских водоемах. Море. Морская рыбная ловля. – М.: АСТ, 2002. – 288 с.
48. Твоє майбутнє – земля за порогами. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2015. – 276 с.
49. Фауна України. В 40-а т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 8. Риби. – Вип. 1. – 352 с.
50. Фауна України. В 40-а т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 8. Риби. – Вип. 2. – Ч. 1. – 428 с.
51. Фауна України. В 40-а т. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 8. Риби. – Вип. 2. – Ч. 2. – 360 с.
52. Фауна України. В 40-а т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 8. Риби. – Вип. 3. – 368 с.
53. Фауна України. В 40-а т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 8. Риби. – Вип. 4. – 384 с.
54. Фауна України. В 40-а т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 8. Риби. – Вип. 5. – 352 с.
55. Фауна України. Охоронні категорії: Довідник / За ред. О. В. Годлевської, Г. В. Фесенка. – К., 2010. – 80 с.
56. Федоненко О. В., Зуб О. А. Сучасний стан промислового іхтіокомплексу Запорізького водосховища // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Біологія. Екологія. – 2009. – Вип. 7. – С. 36-39.
57. Цвелых А. Н. Школьный определитель позвоночных животных. – К.: Рад. школа, 1983. – 256 с.
58. Червона книга України. Тваринний світ. – К.: Глобалконсалтинг, 2009. – 600 с.
59. Щербуха А. Я. Рыбы наших водоемов. – К.: Рад. школа. – 1987. – 159 с.
60. Щербуха А. Я. Іхтіофауна України у ретроспективі та сучасні проблеми збереження її різноманіття // Вісник зоології. – 2004. – № 3. – С. 3-18.
61. Щербуха А. Я., Шевченко П. Г., Коваль Н. В. и др. Многолетние изменения и проблемы сохранения видового різноманіття рыб басейна Дніпра на примере Каховського водохранилища // Вестн. зоолог. – 1995. – № 2. – С. 22-32.

ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Шелегеда О. Р. (м. Запоріжжя)

Нестеренко В. М., Нестеренко М. В. (сmt Веселе)

**Калофака волзька – рідкісна рослина флори
Запорізької області**

Знахідка рідкісної рослини – калофаки волзької – на західній межі ареалу в долині річки Конка поблизу с. Григорівка Запорізького району Запорізької області

Калофака волзька – *Calophaca wolgarica* (L. fil.) DC. – раритетний вид флори, внесений до Європейського Червоного списку й Червоної книги України, палеоендемік Південного Сходу Європи.

Наукове вивчення рослини, відомої науковому загалові під назвою *Calophaca wolgarica* (родина Fabaceae), бере початок від часу друку каталога Ф. фон Фішера 1812 року [50]. Перший з відомих нам ботанічних описів виду, із зазначенням районів знахідок, міститься у визначнику рослин 1895 року [49].

Калофака волзька є одним з п'яти видів роду *Calophaca* родини бобових.

За життєвою формою – це низький кущ 20-80 (100) см заввишки, з висхідними, розгалуженими від основи стеблами. Молоді стебла жовтувато-пухнасті, старі – з волокнистими відшаруваннями кори. Листки непарнопірчасті, листочки овальні або еліптичні, знизу шерстисто-пухнасті, зверху менше опушені, шкірясті [5; 41].

Квітки – жовті, у розрідженій видовженій китиці з 4-8 квіток на квітконосах до 10 см завдовжки. На території України цвітіння – у травні-червні, плодоношення – у червні-серпні [25].

Боби довгасто-циліндричні, 2-3 см завдовжки, зверху розширені, загострені на кінці, волосисті, із залозистими щетинками. При досяганні боби розкриваються зі спіральним закручуванням стулок [8; 13].

Розмноження відбувається насінням. Насінини 3-4 мм завдовжки, темнокоричневі, голі й гладенькі. Насіннева продуктивність – невисока. Польова схожість насіння 25-60 % [8; 42, 44].

Як правило, кількість достиглих насінин у бобах є невелика: частіше є лише одна повноцінна насінина, рідше – дві, дуже рідко – три. Навіть у роки, коли погодні умови у період цвітіння є сприятливими для запилення комахами, 40-50 % бобів взагалі не мають насіння [13; 25; 33].

Зростає калофака волзька найчастіше на пологих степових схилах, або терасованих зсувних уступах з більш-менш еродованими ґрунтами, що сформувалися на вапняках, крейді, пісковиках, гранітах, гнейсах, зрідка – на відшаруваннях цих порід. Нерідко росте на узліссях степових чагарників [13; 43; 44].

Рис. 1. Калофака волзька

Рис. 2. Боби калофаки волзької

Ареал зростання калофаки. Проблема збереження виду

Калофака волзька – ендем Південно-східної частини Східної Європи, східнопричорноморсько-прикаспійський вид, зустрічається на Південному сході України, півдні Росії, заході Казахстану [42].

На підтвердження сучасної наявності калофаки волзької у Казахстані маємо лише факт включення даного таксону до офіційного документу «Перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів рослин» Республіки Казахстан [31]. Серед локалітетів, позначених Л. Денисовою [9], декілька знаходяться у межах басейну річки Урал, проте неможливо стверджувати про їх знаходження саме на території Казахстану.

Більша частина ареалу виду знаходиться на території Російської Федерації, а саме на Приволзькій височині, Волго-Донському вододілі, Нижньому Дону, Північному Кавказі [2; 10; 13; 20; 21; 34; 44].

Відомості про калофаку волзьку на Південному сході України – у межах Донецької і Луганської областей наводяться у дослідженнях, які здійснювалися Г. Біликом, В. Осичнюком, В. Ткаченком, Є. Кондратюком, Р. Бурдою, В. Остапком, О. Муленковою та ін. [17; 25; 28; 30].

У межах України вид представлений найбільше у Донецькій області – 19 локалітетів, які налічуємо за даними О. Муленкової, В. Федяєвої, А. Шмараєвої, В. Остапка [26; 28; 43]. Тут він спорадично трапляється на Донецькому кряжі та на Приазовській височині. Найбільше число місцезнаходжень виду відомо у басейнах річок Кринка і Кальміус [26]. Найбільш цінним локалітетом калофаки волзької в нашій країні є відділення «Хомутовський степ» Українського

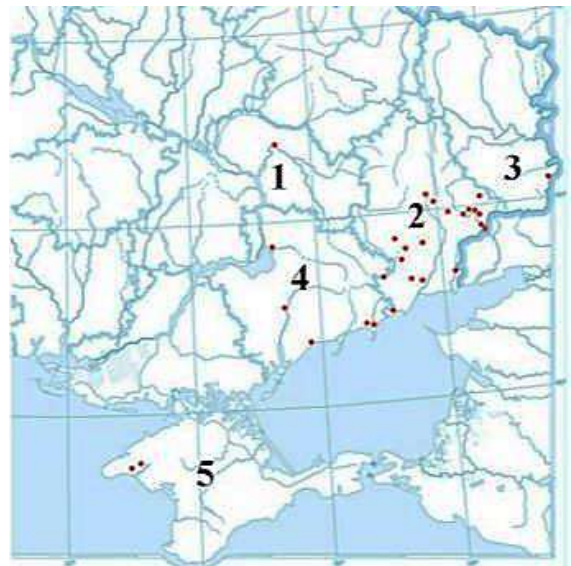

Рис. 3. Сучасні локалітети калофаки волзької на території України

На картосхемі позначені: червоними пунсонами – локалітети калофаки волзької; цифрами – адміністративні регіони України: 1. Дніпропетровська область; 2. Донецька область; 3. Луганська область; 4. Запорізька область; 5. Автономна Республіка Крим

степового природного заповідника, де зосереджена велика частка популяції цього виду [15, с. 54-55; 42].

На Донецькому кряжі у межах Луганської області відомий 1 локалітет виду – у відділенні «Провальський степ» Луганського природного заповідника [7; 28, с. 23; 42].

У Дніпропетровській області В. Тарасов вказує 1 місцезнаходження виду – біля села Андріївка Новомосковського району [46, с. 317].

На південно-західній межі ареалу в Криму відомі 2 локалітети калофаки волзької на Тарханкутському півострові на схилах західного узбережжя озера Донузлав [9; 42].

До початку 2000-х років інформація про наявність калофаки волзької на території Запорізької області була датована кінцем 19-го та початком 20-го століть, хоча сучасних підтверджень існування цих локалітетів немає [38, с. 103].

Від початку нинішнього століття, завдяки дослідженням В. Коломійчука, В. Шелегеди і С. Івка, з'явилися нові відомості про калофаку волзьку на материковому Приазов'ї [14-16; 48]. Зокрема, В. Коломійчук підтвердив всі чотири місцезнаходження калофаки волзької: Троїцька балка (у долині річки Молочна), на приморських степових схилах узбережжя Азовського моря поблизу села Ботієво, по річках Берда і Кільтичія поблизу міста Бердянськ [14; 16].

У 2015 році нами у складі дослідницької групи еколого-краєзнавчого гуртка КЗ «Центр туризму» ЗОР виявлено ще одне місцезнаходження калофаки волзької – в урочищі Пристіни у долині річки Конка.

Таким чином, у Запорізької області налічуються 5 відомих сучасних локалітетів виду. Західніше на території Херсонської області калофака волзька не зустрічається, тобто тут – західна межа її ареалу [14].

У межах загального ареалу калофаки волзької налічується 109 відомих локалітетів: 83 – у Російській Федерації, 26 – в Україні. За останні десятиліття ареал виду скоротився на північній і північно-східній межах поширення.

Калофака волзька представлена у всіх виданнях національних червоних книг країн її ареалу [9; 12; 13; 42; 43]. У Червоній книзі України природоохоронний статус виду визначено як вразливий – такий, що у найближчому майбутньому може бути віднесений до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, які негативно впливають на стан їх популяцій [42, с. 5, 453].

Міоценовий релікт калофака волзька є диз'юнктивним палеоендемічним, згасаючим видом, який має ізольовані популяції з малою, зазвичай, чисельністю особин. Суттєвими лімітуючими факторами є низька насіннева продуктивність, низька схожість насіння, повільний розвиток, вузька екологічна амплітуда. Негативний вплив на чисельність популяцій має господарська діяльність, яка призводить до знищення місць існування (розорювання, забудова, розробка кар'єрів) або їх трансформації (обліснення схилів, надмірний випас, рекреація) [43; 44].

Локалітет калофаки волзької в урочищі Пристіни

Стосовно поширення ареалу калофаки волзької на захід до Запорізького Подніпров'я досі існували непевні згадки без зазначення місць знахідок.

У дослідженні екомережі степової зони України є згадка, що рідкісні ценози формації *Calophaceta wolgaricae* збереглися на прилеглих до Каховського водосховища степових схилах Дніпровського Лівобережжя нижче острова Хортиця [11, с.120-121]. Маємо зазначити, що дані відомості не мають певного підтвердження.

У регіональному флористичному зведенні, складеному для територій Дніпропетровської і Запорізької областей, вказується Запорізький район як місце зростання калофаки волзької за відомостями, датованими 1886 роком [38, с. 103]. Проте у першоджерелі зазначається про імовірність існування калофаки волзької лише поблизу

Бердянська і східніше – на крайньому південному сході тодішньої Катеринославської губернії [1, с. 50].

Тобто нещодавня знахідка у долині річки Конка є першим достеменно відомим сучасним місцем зростання калофаки волзької на Запорізькому Подніпров'ї, а разом з тим – найзахіднішим на материковій частині України.

Розташування виявленого локалітету: Запорізька область, Запорізький район, околиці села Григорівка, правобережна частина долини річки Конка, урочище Пристіни, ділянка на західному схилі найбільшої за розмірами балки (далі – Глибока Балка) цього урочища. Географічні координати ділянки: від 47⁰41'33" до 47⁰41'37" пн. ш., від 35⁰18'59" до 35⁰19'03" сх. д. (визначено за допомогою інтернет-сервіса wikimapia.org).

Рис. 4. Ботанічна пам'ятка природи «Урочище Пристіни»

Рис. 5. Перші знахідки калофаки в урочищі

«Урочище Пристіни» давно відоме нам як ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення та місце, де є штучно створене озеро, яке називають Панським. Це озеро є культурною та історичною пам'яткою нашого краю. Перша кладка озера датується середніми віками. Другий шар кладки історики датують XVIII століттям і пов'язують з іменем графа Потьомкіна. Третій шар сформований у XX столітті за життя останнього власника с. Григорівка пана Соколова. У 2002 році завдяки робітникам ДАІ Запорізького краю озеро набуло сучасного вигляду.

Урочище Пристіни поблизу села Григорівка охоплює правобережну частину долини річки Конки. Нижні ділянки урочища розташовані частково у межах річкової заплави і на надзаплавних терасах. Верхня частина урочища є крутосхилами корінного берега, порізнаними яружно-балковою мережею.

У природному рослинному покриві урочища виділяються чотири основні комплекси: рослинність заплави річки Конка та прибережно-водні угруповання; ліс із тополі білої на нижніх терасах долини; ценози байрачних лісів; степова рослинність крутосхилів корінного берега. По суходільному периметру урочище оточують штучні лісонасадження з акації білої (робінії), дуба та інших лісових порід.

У межах «Пристін» переважає лісова рослинність, як природна, так і штучно створена. Але щодо флористичної значущості найбільш цінними є степові рослинні комплекси.

Влітку 2015 року у складі дослідницької групи еколого-краєзнавчого гуртка КЗ «Центр туризму» ЗОР ми здійснили флористичне обстеження степових ділянок урочища. З'ясовано, що основу їх рослинного покриву формують дерновинні (бородач звичайний, костриця валіська, ковила Лессінга, рідше – ковила волосиста) та кореневищні (кострець безостий, пирій середній) злаки.

Рис. 6. Бородачівник на дрібнозернистому вапняковому субстраті у верхній частині західного схилу Глибокої Балки в урочищі Пристіни

на присутність згасаючого палеоендеміка – цимбохазми дніпровської, а також на розвиток угруповань за участю реліктового виду злаків, бородача звичайного, на слабо розвинутих ґрунтах кам'янистих вапнякових схилів. Цілком ймовірно, тут, як і на інших територіях на межі поширення південноєвропейських морських акваторій міоценової епохи, мають місце первинні бородачівники – фрагменти колишніх субтропічних степів [47, с. 122].

У такому разі можна констатувати, що калофака волзька, яка сама є міоценовим реліктом, збереглася в урочищі Пристіни до наших днів разом з рослинними угрупованнями – залишками минулих геологічних епох.

Склад ґрунту нами не досліджувався, проте навіть без здійснення спеціального аналізу є очевидним, що на цих ділянках він значною мірою еродований, глинистий. На сусідніх з місцями знахідок калофаки волзької більш еродованих ділянках схилів з розрідженим рослинним покривом добре помітно ґрунтоутворюючий субстрат з дрібнозернистих уламків вапняку. На території урочища зустрічаються численні відслонення вапняку, зокрема і у межах Глибокої Балки. Ці спостереження свідчать про те, що у даній місцевості ґрунтоутворюючою породою є вапняк, тому ґрунт, на якому росте калофака волзька в урочищі Пристіни, має значний вміст сполук кальцію.

Зазначимо також, що дренаж схилів балки та суттєвий дефіцит атмосферних опадів у південній частині підзони різнотравно-типчакково-ковилових степів спричиняють умови недостатнього зволоження даних місць існування у Пристінах.

Тож калофака волзька є степантом і факультативним петрофітом, екологічною особливістю виду є його кальцієфілія.

У рослинних угрупованнях урочища Пристіни калофака волзька зустрічається у складі асоціацій: валіськокострицево-волзькокалофакової, волохатокринітарієво-волзькокалофакової, лесінгоковиловово-волзькокалофаково-кушовокараганової і волзькокалофаково-валіськокострицевої.

У межах локалітету на відстанях 30-70 метрів одна від одної знаходяться три ценопопуляції калофаки волзької.

Перша виявлена ценопопуляція знаходиться у верхній частині західного схилу Глибокої Балки, зі східного боку від натоптані тут стежки, поширена на площі близько 50 м². У межах цієї ценопопуляції налічується від 1 до 4 особин калофаки волзької на 1 м².

Найбільш типовими є угруповання костриці валіської, ковили Лессінга, бородача звичайного, до яких рясно домішується ковила волосиста, шавлія поникла, миколайчики польові, оман британський, підмаренник руський та інші види.

Загалом в урочищі було виявлено 172 види вищих судинних рослин. Абсолютна більшість видів – це степові, лучні, петрофітні, а також рудеральні трав'янисті та чагарникові рослини. З них – сім причорноморських і п'ять причорноморсько-каспійських ендеміків, включаючи калофаку волзьку.

Стовсно особливостей степової рослинності урочища маємо звернути увагу

Рис. 7. Фрагмент першої ценопопуляції калофаки волзької вздовж стежки у верхній частині західного схилу Глибокої Балки

Рис. 8. Друга ценопопуляція калофаки волзької на галівині у верхній частині західного схилу Глибокої Балки в урочищі Пристіни

Друга, найбільша, ценопопуляція охоплює близько 200 м² у верхній частині західного схилу балки, із західної сторони від стежки. На значній частині цієї території калофака є домінантом. Середня щільність 4-8 особин на 1 м².

Третя ценопопуляція калофаки волзької має площу лише 10 м², знаходиться на поверхні ерозійної тераси у нижній частині західного схилу балки. У межах цієї маленької популяції, нами виявлено 9 кущів калофаки.

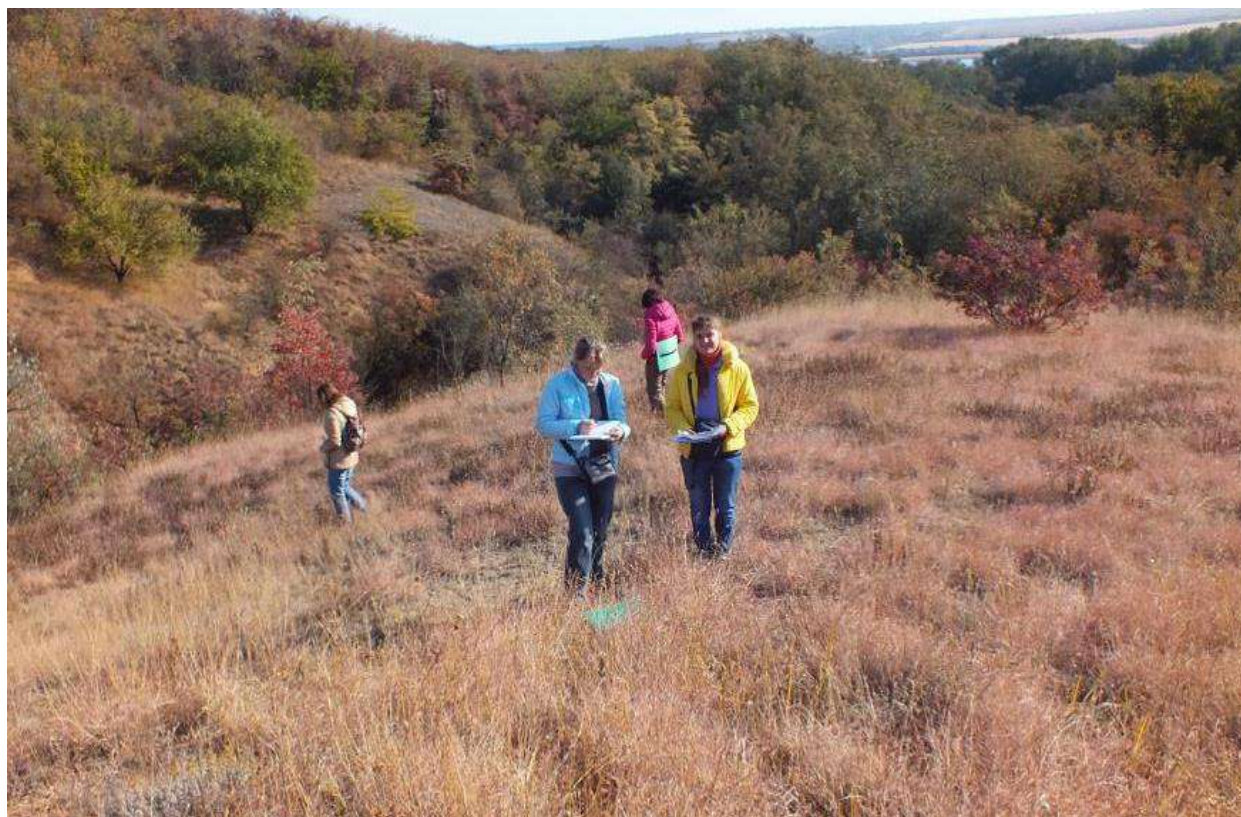

Рис. 9. Ерозійна тераса у нижній частині західного схилу Глибокої Балки в урочищі Пристіни (позаду дослідників – третя ценопопуляція калофаки волзької)

Рис. 10. Боби і насінини калофаки волзької (урочище Пристіни, жовтень 2015 року)

Всі три ценопопуляції знаходяться на порівняно пологих ділянках схилів північно-східної експозиції. Разом вони утворюють окрему, ізольовану у межах загального ареалу виду, місцеву популяцію.

У віковій структурі досліджуваних ценопопуляцій калофаки волзької переважають генеративні і дорослі вегетативні особини. Через повільність омолодження ценопопуляцій їх прогресивний розвиток є малоімовірним. На заваді омолодженню ценопопуляцій є низька насіннева продуктивність досліджених рослин. Восени (у жовтні) 2015 року в досліджуваних ценопопуляціях половина з розкритих нами бобів мали

лише по одній насінині, а інша половина бобів взагалі були без насіння.

За показниками охопленої площі та кількості особин стан досліджуваної місцевої популяції оцінюється як такий, що є на межі між поганим і задовільним.

Поряд з цим, степові ценози з калофакою волзькою зазнають адвентивного впливу з боку штучно створених лісових ценозів навколо урочища Пристіни.

Нами встановлено, що виявлена місцева популяція досліджуваного виду, яка поширена на площі біля 1 га і налічує близько 1000 особин, знаходиться поза межами існуючої на

Рис. 11. Ботанічна пам'ятка природи «Урочище Пристіни» і ценопопуляції калофаки волзької у Глибокій Балці.

На космічному знімку позначені: червоною лінією – межі ботанічної пам'ятки природи «Пристіни»; жовтою лінією – межі ценопопуляції калофаки волзької

даній території ботанічної пам'ятки природи загальнодержавного значення «Урочище Пристіни». Існує необхідність розширення меж пам'ятки природи з метою охоплення відповідним охоронним режимом ценозів, до складу яких входить калофака волзька.

Таким чином, раритетний вид **калофака волзька** у межах свого ареалу представлений ізольованими популяціями, які мають, як правило, малу чисельність особин. Внаслідок біолого-екологічних особливостей виду і негативного впливу господарської діяльності, ареал калофаки волзької скорочується, зокрема, на північній і північно-східній межах поширення.

Невідомим раніше локалітетом виду на західній межі ареалу є урочище Пристіни у долині річки Конка. Ця знахідка стала першим достеменно відомим сучасним місцем зростання калофаки волзької на Запорізькому Подніпров'ї.

Джерела та література

1. Бекетов А. О екатеринославской флоре / А. Бекетов. – С-Петербург: Тип. Демакова, 1886. – 166 с.
2. Белоус В. Н. Майкараган волжский / В. Н. Белоус // Красная книга Ставропольского края. Растения. [Электронный ресурс]: официальный сайт Министерства природных ресурсов и охраны окружающей среды Ставропольского края. – 2013. – Режим доступа: http://mpr26.ru/okhota/krasnaya-kniga/plants/p_158.html
3. Белоус В. Н. Новые данные о распространении охраняемых и редких растений на территории Ставропольского края. Сообщение 5 / В. Н. Белоус // Проблемы развития биологии и экологии на Северном Кавказе: Материалы научной конференции. – Ставрополь, 2009. – С. 100-104.
4. Блюднева Е. А. Сохранение видов и сортов растений в коллекции *in vitro* ботанического сада Саратовского госуниверситета / Е. А. Блюднева, Т. А. Крицкая, А. С. Кашин, И. М. Кириллова // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Химия. Биология. Экология. – 2014. – Т. 14. – Вып. 1. – С. 48-53.
5. Борисова А. Г. Род 806. Майкараган – *Calophaca* Fisch. / А.Г. Борисова // Флора СССР: в 30 т. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – Т. 11. – С. 368-375.
6. Вісюліна О.Д. Рід 467. Калофака – *Calophaca* Fisch. / О. Д. Вісюліна // Флора УРСР: в 12 т. – Київ, Вид-во АН УРСР, 1954. – Т. 6. – С. 448.
7. Вакаренко Л. П. 85. Угрупування формації калофаки волзької (*Calophaceta wolgaricae*) / Л.П. Вакаренко, Я. І. Мовчан // Зелена книга України. – К.: Альтерпрес, 2009. – С. 187-188.
8. Васильева Л. И. Род Майкараган – *Calophaca* Fisch. ex DC. / Л. И. Васильева // Флора европейской части СССР: в 11 т. – Л.: Наука, 1987. – Т. 6. – С. 45-46.
9. Денисова Л. В. Майкараган волжский / Л. В. Денисова // Красная книга СССР: в 2 т. – М.: Лесн. пром-сть, 1984. – Т. 2. – С. 181-182.
10. Джапова Р. Р. Майкараган волжский / Р. Р. Джапова // Красная книга Республики Калмыкия: в 2-х томах. – Элиста: ЗАОр «НПП «Джангар», 2014. – Т. 2. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения растения и грибы. – С. 129.
11. Екомережа степової зони України: принципи створення, структура, елементи / Ред. д-р біол. наук, проф. Д. В. Дубина, д-р біол. наук, проф. Я. І. Мовчан. – К.: LAT&K, 2013. – 409 с.
12. Камелин Р. В. Майкараган волжский / Р. В. Камелин // Красная книга РСФСР (растения). – М.: Росагропромиздат, 1988. – С. 184-185.
13. Камелин Р. В. Майкараган волжский / Р. В. Камелин, В. В. Федяева // Красная книга Российской Федерации (растения и грибы) – М., Т-во науч. изданий КМК, 2008. – С. 225-226.
14. Коломійчук В. П. Редкие степные сообщества юга Запорожской области / В. П. Коломійчук // Степи северной Евразии. Эталонные степные ландшафты: проблемы охраны, экологической реставрации и использования: Материалы III Международного симпозиума. – Оренбург, 2003. – С. 278-281.
15. Коломійчук В. П. Важливі ботанічні території Приазов'я / В. П. Коломійчук, В. А. Онищенко, М. М. Перегрим. – Київ: Альтерпрес, 2012. – 116 с.

16. Коломійчук В. П. Деякі зауваження щодо поширення видів з Червоної книги на півдні України та в Криму / В. П. Коломійчук // Рослинний світ у Червоній книзі України: впровадження Глобальної стратегії збереження рослин. Матеріали II Міжнародної наукової конференції (9-12 жовтня 2012 р., м. Умань, Черкаська область). – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. – С. 117-118.
17. Кондратюк Е. Н. Конспект флоры юго-востока Украины. Сосудистые растения / Е. Н. Кондратюк, Р. И. Бурда, В. М. Остапко. – К.: Наук. думка, 1985. – 272 с.
18. Красная книга Самарской области. Т. 1. Редкие виды растений, лишайников и грибов / Под ред. чл.-корр. РАН Г. С. Розенберга и проф. С.В. Саксонова. – Тольятти: ИБЭВБ РАН, 2007. – 372 с.
19. Красная книга Саратовской области: Грибы. Лишайники. Растения. Животные / Комитет охраны окружающей среды и природопользования Саратов. обл. – Саратов: Изд-во Торгово-промышленной палаты Саратов. обл., 2006. – 528 с.
20. Лазарев С. Е. Майкараган волжский / С. Е. Лазарев, Г. Ю. Климова // Красная книга Волгоградской области: в 2 т. – Волгоград: Волгоград, 2006. – Т. 2. Растения и грибы. – С. 109.
21. Литвинская С. А. Майкараган волжский / С. А. Литвинская, Ю. А. Постарнак // Красная книга Краснодарского края: в 2 т. – Краснодар: ДизайнБюро №1, 2007. – Т. 1. Растения и грибы. – С. 228-229.
22. Магулаев А. Ю. О состоянии популяций редких видов бобовых Северного Кавказа / А. Ю. Магулаев // Экологические проблемы Ставропольского края и сопредельных территорий. – Ставрополь, 1989. – С. 98-99.
23. Малаева Е. В. Генетический банк редких и ценных видов растений Волгоградского регионального ботанического сада / Е. В. Малаева, Н. А. Супрун, О. И. Коротков, О. О. Короткова // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. экон. эколог. – 2008. – № 2 (13). – С. 253-257.
24. Масленников А. В. *Calophaca wolgarica* (L. fil.) DC. Майкараган волжский / А. В. Масленников // Красная книга Ульяновской области: в 2 т. – Ульяновск: Артишок, 2008. – Т. 2. Растения. – С. 203-204.
25. Муленкова О. Г. Калофака волзька (*Calophaca wolgarica* (L.f.) DC.) (Fabaceae) на південному сході України / О. Г. Муленкова // Рослинний світ у Червоній книзі України: впровадження Глобальної стратегії збереження рослин: Матеріали III Міжнародної наукової конференції (4-7 червня 2014 р., м. Львів). – Львів, 2014. – С. 131-132.
26. Муленкова О. Г. Калофака волзька / О. Г. Муленкова // Червона книга Донецької області: рослинний світ (рослини, що підлягають охороні в Донецькій області). – Донецьк: Новая печать, 2010. – С. 57.
27. Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 19.10.2012 № 525 «Про затвердження положення про ботанічну пам'ятку природи загальнодержавного значення «Урочище «Пристени» – [Електронний ресурс] / Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/normakty/60-9/acts/747-nakaz-vid-19-10-2012-525-pro-zatverdzhennia-polozhennia-pro-botanichnu-pam-iatku-pryrody-zahalnoderzhavnoho-znachennia-urochishche-prysteny>
28. Остапко В. М. Раритетный флорофонд юго-востока Украины (хорология) / В. М. Остапко. – Донецк: ООО «Лебедь», 2001. – 121 с.
29. Остапко В. М. Эйдологические, популяционные и ценотические основы фитосозологии на юго-востоке Украины / В. М. Остапко. – Донецк: ООО «Лебедь», 2005. – 408 с.
30. Осычнюк В. В. Растительный покров Хомутовской степи / В. В. Осычнюк, Г. И. Билык, В. С. Ткаченко // Почвенно-биогеоценологические исследования в Приазовье. – М.: Наука, 1976. – Вып. 2. – С. 37-122.
31. Перечень редких и находящихся под угрозой исчезновения видов растений. – Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 октября 2006 года № 1034.
32. Петрова Н. А. Изменчивость некоторых морфологических параметров *Calophaca wolgarica* (L. fil.) DC. в ценопопуляциях Волгоградской области / Н. А. Петрова, А. И. Пастухова, И. В. Шилова, А. С. Кашин // Наука и хозяйство. – 2014. – № 3. – С. 63-72.

33. Петрова Н. А. К семенному размножению майкарагана волжского / Н. А. Петрова, И. В. Шилова, А. С. Кашин // Аграрная наука в XXI веке: проблемы и перспективы: Сборник статей VIII Всероссийской научно-практической конференции. / Под ред. И. Л. Воротникова. – Саратов, 2014. – С. 70-72.
34. Пилипенко В. Н. Майкараган волжский – *Calophaca wolgarica* (L. fil.) DC. / В. Н. Пилипенко // Красная книга Астраханской области. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2014. – С. 99.
35. Поляков А. К. Биоэкологические особенности редких видов древесно-кустарниковых растений *ex SITU* / А. К. Поляков, Е. П. Сулова, М. В. Нецветов и др. // Пром. ботаника. – 2010. – Вып. 10. – С. 67-71.
36. Рослинність УРСР. Степи, кам'янисті відслонення, піски. / Відп. ред. А. І. Барабич. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 144.
37. Середина М. М. Микроклональное размножение майкарагана волжского / М. М. Середина, Т. А. Карасева, Е. В. Луценко // Вестн. Удмурт. ун-та. Биология. Науки о Земле. – 2015. – Т. 25. – Вып. 3. – С. 35-40.
38. Тарасов В. В. Флора Дніпропетровської та Запорізької областей. Судинні рослини. Біолого-екологічна характеристика видів: Моногр. / В. В. Тарасов. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005. – 276 с.
39. Теймуров А. А. Майкараган волжский – *Calophaca wolgarica* (L. fil.) DC. / А. А. Теймуров, Р. А. Муртазалиев // Красная книга Республики Дагестан. – Махачкала, 2009. – С. 204-205.
40. Ткаченко В. С. 88. Угруповання формації ковили волосистої (*Stipeta capillatae*) / В. С. Ткаченко // Зелена книга України. – К.: Альтерпрес, 2009. – С. 193-194.
41. Ткаченко В. С. Калофака волзька / В. С. Ткаченко // Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1996. – 608 с.
42. Ткаченко В. С. Калофака волзька / В. С. Ткаченко, В. П. Коломійчук // Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Глобалконсалтинг, 2009. – С. 453.
43. Федяева В. В. *Calophaca wolgarica* (L.fil.) Fisch. ex DC. / В. В. Федяева, А. Н. Шмараева, В. М. Остапко // Красная книга Приазовского региона. Сосудистые растения. – К.: Альтерпрес, 2012. – С. 200-201.
44. Федяева В. В. Майкараган волжский / В. В. Федяева, Ж. Н. Шишлова, А. Н. Шмараева // Красная книга Ростовской области: в 2 т. – Ростов-на-Дону: Минприроды Ростовской области, 2014. – Т. 2. Растения и грибы. – С. 967-972.
45. Федяева В. В. Мониторинг популяций *Calophaca wolgarica* (L. fil.) DC. в Ростовской области / В. В. Федяева, А. Н. Шмараева, Ж. Н. Шишлова // Сборник статей по материалам I Всероссийской научно-практической конференции «Ведение региональных Красных книг: достижения, проблемы и перспективы» (Волгоград, 22-25 августа 2011 г.). – Волгоград: Артлия, 2011. – С. 137-142.
46. Червона книга Дніпропетровської області (рослинний світ) / За ред. А. П. Травлєєва. – Дніпропетровськ: ВКК «Баланс-Клуб», 2010. – 500 с.
47. Шабанова Г. А. Степная растительность Республики Молдова / Г. А. Шабанова. – Кишинев: Есо-TIRAS, 2012. – 264 с.
48. Шелегеда В. І., Шелегеда О. Р. Рідкісні і зникаючі рослини Запорізької області. – Запоріжжя: Тандем Арт Студія, 2008. – 96 с.
49. Шмальгаузен И. Ф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа: в 2 т. / И. Ф. Шмальгаузен. – Киев, 1895. – Т. 1. – 468 с.
50. Fischer F. Catalogue du Jardin des Plantes de son Excellence Monsieur Comte Alexis du Razoumoffsky à Gorenki / F. von Fischer. – Moscou, 1812. – 76 p.

САКРАЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО**Пашник С. Д. (м. Запоріжжя)****Дана – Прадавня Богиня Води**

Етнографічне дослідження прадавніх вірувань нашого народу, які несуть в собі знання і практики, щодо природи і всесвіту

Настали часи, коли для українців стало важливим усвідомлення того, що наше життя утвердилося на нашій багатій Землі з повноводними ріками, озерами, морями, які підсилювали життєдайну сутність нашого народу. Вода є одним із головних стихій Природи, що шанувалася нашими Предками з найдавніших часів. Мітологічний образ Води не оминув жодне вірування світу. До неї зверталися як до повноцінного джерела сили. І від того, яку воду споживали люди, залежало їхнє життя. Тому в усі часи місця живої Води обожнювалися, доглядалися і освячувалися.

Своє право володіти водоймами, як і право на Землю, приходилося відстоювати у постійній боротьбі за життя. Так, у Велесовій Книзі, як духовному письмі нашої прадавньої віри, зазначається: «Течуть ріки великі на Русь. І многоводдя їх журчить співами стародавніми про тих бояр, які не боялися до полів готів іти і літа многі битися за вольність руську. Ті то славні ніщо не берегли, ані живота свого, – так рече їм Берегиня» [2, д.7ж].

Духовні образи з Велесової Книги підсилюють значення Води в житті людини: «І то бачимо, як скаче в Сварзі Вісник на коні білому, і той меча здвигнув до Небес – і

розторжеоблаки і громи. І тече Вода Жива на нас, і пиймо тую, бо та всяко од Сварога до нас життям тече. А ту пиймо, як джерело живота Божого на Землю» [2, д.8(2)].

Краєзнавці – дослідники Запорозького краю, відзначають ті особливі місця, що пов'язані з Водою і дбають про збереження, як чарівних куточків природи, які омиваються чистими водами, так і зазначають у своїх дослідженнях про особливі джерела і криниці, що мають мітологічне та історичне значення. Деякі з цих джерел охороняються державою. Зберігаючи давні звичаї нашого народу, духовні громади облаштували біля багатьох водойм місця поклоніння Богині Води і проводять біля них різноманітні обряди і свята.

Богиня Води має кілька імен, одне із них Дана. Її ім'я близьке до слово «дно», яке означає нижню поверхню річки чи будь-якої посудини, човна. Маємо і чоловічий відповідник, що також пов'язується з Водою – Водяник. Більшість річок з коренем «Дн» зараз має чоловічий рід, хоча в давні часи міг бути і жіночим. Особливо багато таких річок в Україні і належать вони до Чорноморського басейну: Дунай (Донай, Данай), Дністер (Данастер), Дніпро (Данапріс), Дін (Дон, Танаїс, Данаїс), Дінець.

Ім'я Богині Дани та її чоловічого відповідника відобразилося в людських іменах: Дана, Дан, Данило, Данка, Даня, Данута, Данислав, Данислава, Богдан, Богдана та ін. [12].

Митрополит Іларіон зазначає: «Як окрема стихія, плодюча й родюча, вода була скрізь обожувана, як море, озеро, річка, копанка, джерело, криничка, колодязь і т. ін. – у нас це звалося й «дунаєм», бо «дунай» – вода взагалі, пор. перське *dhuni, don* – річка». У «Слові о полку Ігоревім» слово дунай – це річка взагалі, вода: «На дунаї Ярославнин голос слишиться», «Дівиці поють на дунаї» [6, 40].

За академіком Марром, ім'я Дана утворилося з двох слів: *da* (середземноморське «вода») і *na* – «нення», «мати», тобто – «Вода-Мати» [5, 149].

У світі багато назв на означення ріки має корінь «дан», «дон»: Палестина – Йордан, Крит – Ярдан, Ярданос згадується в Гомеровій «Одисеї», Греція – Ердан (Ріка життя), Осетія – Ардон, Садон, Фіагдон, Гизельдон, Доніфер, Італія – Ерданус (давніша назва ріки По), Франція – Дон, Улдон, Родан, Бретань – Дон, Англія – аж дві ріки Дон, Індія – Дон (притока ріки Крішна біля Бомбею) [3, 210].

Богиня Дана ушановувалася багатьма індоарійськими народами. Серед них індуська Дану (санскр. *dānu* «волога», «потік») – Мати Врітру, Намучі та інших демонів – Данавів, переможених Індрую. Уособлення первісних вод, первісного Хаосу. Тотожна українській Дані, Богині річок, вод [7, 97].

Докія Гуменна пише, що ближче до нас, у грецькій мітології, існують дани, німфи, *данаїди*, що вічно виливають воду із піфосів, які ніколи не порожнішають, себто ручаї. А кельти називали себе «Народ богині Дани («*TuathadeDanann*»). Сучасна назва одної європейської морської країни така ж – Данія [3, 210-211].

«Первісну індо-європейську форму «Дана» – Дану», – пише Володимир Шаян, – маємо потверджену в мові ведійській і староіранській. Значення, які ми там знайшли, повністю надаються як назви великих і потужних рік. Ці ріки були персоніфіковані і мітифіковані. Назви того роду стрічаємо на терені між Дунаєм і Доном, а далі в Західній Європі. Значення цих назв було зовсім живе серед народів, що замешкували чи замешкують цю територію, як скоти, українці, осетинці. Мандруючи в іншому напрямі кельтійці занесли ці назви, чи слово на Бритійські острови. Римляни, які прийшли пізніше, назвали свою твердиню над рікою Доном «Дон-кастра», сьогоднішній Донкастер, себто твердиня над рікою Дон...

Старинні греки за часів перед Гомером називали себе «данаїцями» (Данаой). Етимологічно-порівняльні словники (див. Покорни і Майргофер), пояснюють цю назву саме як похідну від первісного значення слова «дана». Згідно із цим поясненням, ця назва

мала б означати «мешканці з-над ріки», або «мешканці з-над рік», подібно як санскритське «дана вас» означало «мешканців ріки» – в данім випадку річних духів, чи демонів» [17, 770].

Богиня Води – Дана в уявленні художниці Дивооки Васильєвої

Микола Костомаров, пишучи про жіноче водне божество, зазначає, що у нас вона імовірно, окрім Мокоші, мала ще назву Дана або просто Діва, як це показують деякі урочища і назви вод. Вона була тотожна з Діаною (лат. Diana) або грецькою Артемідією. Ефеська Діана представляла спочатку стихію води і була тому рівнозначна Ізіді. Значення Діани, як уособлення Місяця, відбулося більше від впливу, який, вважали, має Місяць на воду. Первісна Ефеська Діана, або Артеміда, зображувала воду як продуктивний початок творіння, шанувалася як діва і разом з тим як всезагальна матір. Ця Богиня запозичена греками із Скіфії разом з Аполлоном і Латоною з країни гіпербореїв, і вже згодом грецька поезія заплутала і урізноманітнила простий міф півночі [8, 220-221].

Приведемо за Гуменною ряд приспівів до народних пісень, які часто трапляються в Карпатах:

Ой, сіда-ріда, сіда-ріда,
Сідаріда й Дана...
Гей, Дана, каже Дана,
Не піду за Йвана,
Але піду за Гаврила,
Щоби м ніч о не робила...
Ой, Дана ж бо, дитиночко.
Ой, Дана, ой Дана.
Ай ніхто так не забавит,
Як рідная мама...

Дунай, Дунай, Дунай, Дунай.
Дунай, Дунай, Дана...

Якби не ліс, не ліщина,
Не була би дівчина.
Якби не ліс, не кукурічка,
Не було б на світі чоловічка...
Ух, ух, Дана ж моя, Дана...

Приказки про Дану-воду: «Там такі дунаї, що лише небо та вода», «розлилися води, як дунаї». Дунай це велика вода, її іменем названо ритмічні рухи під музику – *данець* (танець) [3, 211-212].

На території України зберігся фольклор, що передає доісторичні міфи про войовничу вершницю Дану-Дойну:

Ходить Дойна понад воду,
Питається Дойна броду.
Не трапила Дойна на брід,
А трапила Дойна на слід,
Дев'ять коней потопила,
На десятім сама сплила.
Заплакала Буковина,
Що ся Дойна сама сплила.

Ішла Дойна із Горишня
Добрим конем більше піша
Не трафила Дойна броду,
Перебріла право воду.
Вісім коней потопила,
На дев'ятім переплила.
Заплакала Буковина
Що ся Дойна сама сплила.

Розглядаючи варіанти наведеної пісні, С. Семчинський вважає молдавське і румунське ім'я *Дойна* запозиченням українського *Дана*. Він пише, що в українському *Дана* зберігається праіндоевропейське *Дана* і що це ім'я «продовжує мовну традицію, що сягає доісторичних часів» [15].

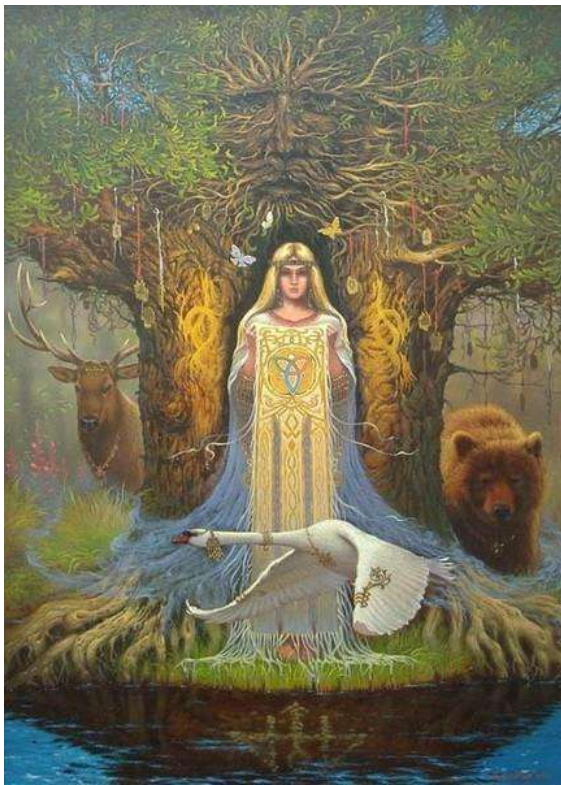
Повідомляючи про гіпотезу походження румунського імені *Дойна* від словацького *Дана*, С. Семчинський пише, що це походження легше пояснити як запозичення з України. Водночас він подає й етимологію, запропоновану румунським дослідником Б. Хаджеу, котрий звернув увагу на звукову подібність стародавнього дакського «Дойна» з литовським «*daina*» («пісня») [5, 66, 157, 158].

Ми продовжимо цю подібність *Дани* з вже зазначеним танцем (танцем), що може позначати битву у відомій пісні: «Марширують наші добровольці у кривавий тан». Разом із тим багато українських танців – це ударні рухи, які наразі використали для реконструкції українських бойових мистецтв. Танці мали на меті перевірити на міцність і витривалість чоловіка-воїна, а також були своєрідною психологічною підготовкою до вирішальних дій, надихали, давали силу, енергію, піднімали бойовий дух [17]. Аналіз рухів, які складають основу бойових танців, дає підставу говорити, що бойові танці були засобом не тільки мистецького відображення героїки українського народу, а й своєрідною цілеспрямованою системою бойової підготовки [14, 19].

Перші танці створились під впливом стародавніх вірувань, які почитали дерева і озера, каміння і тварин дикої природи. Слово танець походить від давнього та спільного для усіх Європейських народів «*dan/дан*» або «*tan/тан*», що означало «рухатись, тягнутись». І сьогодні танцюристи приспівують «дана-дан» під час танцю. Можливо Дана, богиня води у слов'ян і кельтська богиня *Dana* отримали свої імена саме тому, що річки знаходяться у постійному русі? (вода – водити, рухати). Давня кельтська назва танцю – *ginnse* означає струм, тобто ріка в широкому значенні протока, просування, рух вперед [17]. Тобто маємо рухливу і співучу ознаку води, що при зображенні її дій приводило до своєрідного танцю чи співу, що порівнювалися з текучою водою.

Пісні, танці-битви і дань у нас виконують і дають при весільному обряді, а вже з нареченою віддають і *придане*. Причому чоловіче насіння вважається даром-даниною і кладеться воно у вологе жіноче лоно (луну-лунку).

Можливо, у пісні потоплення коней Дойною треба розуміти як образність статевих відносин між чоловіком і жінкою: прутень-кінь чоловіка топиться у річці, викинувши туди данину – сім'я.

Галина Лозко пише, що Дані приносили жертви, кидаючи коштовності у води річок та озер, криниць та джерел. Вірогідно, і слово «данина» походить від жертви Богині Дані. Цей звичай і нині побутує в багатьох народів у вигляді кидання монет у воду, щоб знову повернутися до тих місць на землі, де людина була щасливою. Ім'ям Дана називають дівчаток, які народилися на свято Води, або у п'ятницю, яка є жіночим днем, присвяченим водним Богиням. Існує і чоловіче ім'я Дан. Лозко вважає, що слово «дана» уже у скіфо-сарматський період перестало бути ім'ям Богині, а стало позначати просто річку [9, 138].

Ярослава Музиченко зазначає, що Дунай-річка виступає переходом між закоханими. Якщо немає моста, кладки, а річка дуже глибока, каламутна, або в ній студена вода, і якщо молодий і молода не засвітять свічки, – то переправа, як і шлюб, не відбудеться. А напоїти коня в народних піснях – все одно, що дати напитися хлопцеві [10, 54-55]:

Де чиста водиця, там коники п'ють,
Де файна дівчина, там си хлопці б'ють.
– Не бийтеся, хлопці, на Бога святого,
Не піду за всіх вас, лишень за одного.

Фольклорна Водяниця є парою до Водяника [1]. За прикладом формування складних імен Василь-Сила чи Володимир-Ладомир, можна вивести, що Водяниця і Во-Дана – це одне і теж. Чоловічим образом водяного прутня (фалоса) може виступати північно-європейський Бог битви і війни Водан (ісландською/староскандинавською Óðinn, шведською Oden, старосаксонською Woden, старофранкською Wodan, німецькою Wotan [11]). У греків він – Адоніс, а у євреїв – Адонай. То Дана тут напрошується само собою, як вологе лоно. Причому біблійне Адон пояснюють як господь, пан, владика.

Дон (Don) є шанобливе звертання, а також титул в Іспанії, Італії, Португалії, Франції: ісп. ['don], італ. ['don], порт. Dom ['dõ] (від лат. dominus – пан, господар, государ). При звертанні до жінки – ісп. doña ['doña] донья, італ. donna ['donna] донна, порт. dona ['dona] дона [4].

Етнограф Василь Скуратівський пише, що «оскільки вода вважалася жіночим началом, то, природно, мала бути й богиня відповідної статі. Саме цю роль виконувала Дана. Очевидно, й вислів «давати данне» – себто насилати різноманітні чари за допомогою води і молитв – походить від цього ж самого кореня. Дана, як непорочна діва, вважається суворою, але справедливою суддею. Згадаймо, як немилосердно карає за провини

Параскева-П'ятниця. Це ж саме стосується і водної стихії, котра при необережності «брала в своє лоно» численні людські жертви» [16, 87].

Одне із свят, що пов'язано з освяченням Води-Дани відзначаємо з 5 на 6 січня, що називається Водосвяття. Мітологічне заходження Сонця у світові Води символізує поєднання чоловічого і жіночого начала у божественному шлюбі. Це зображено на варіанті національного прапора зразка 1917-1918 року, де синя смуга – це Вода, а жовта – Сонце. Поєднання цих двох стихій зображено і на шестикутній зірці, де трикутник з кінцем угору символізує Вогонь, а донизу – Воду. Оцей божественний шлюб називається Ордан, де Ор – Сонце, а Дана – Вода. Свято продовжується наступного ранку, коли зустрічають вихід Сонця з Води – Богоявлення [13, 138].

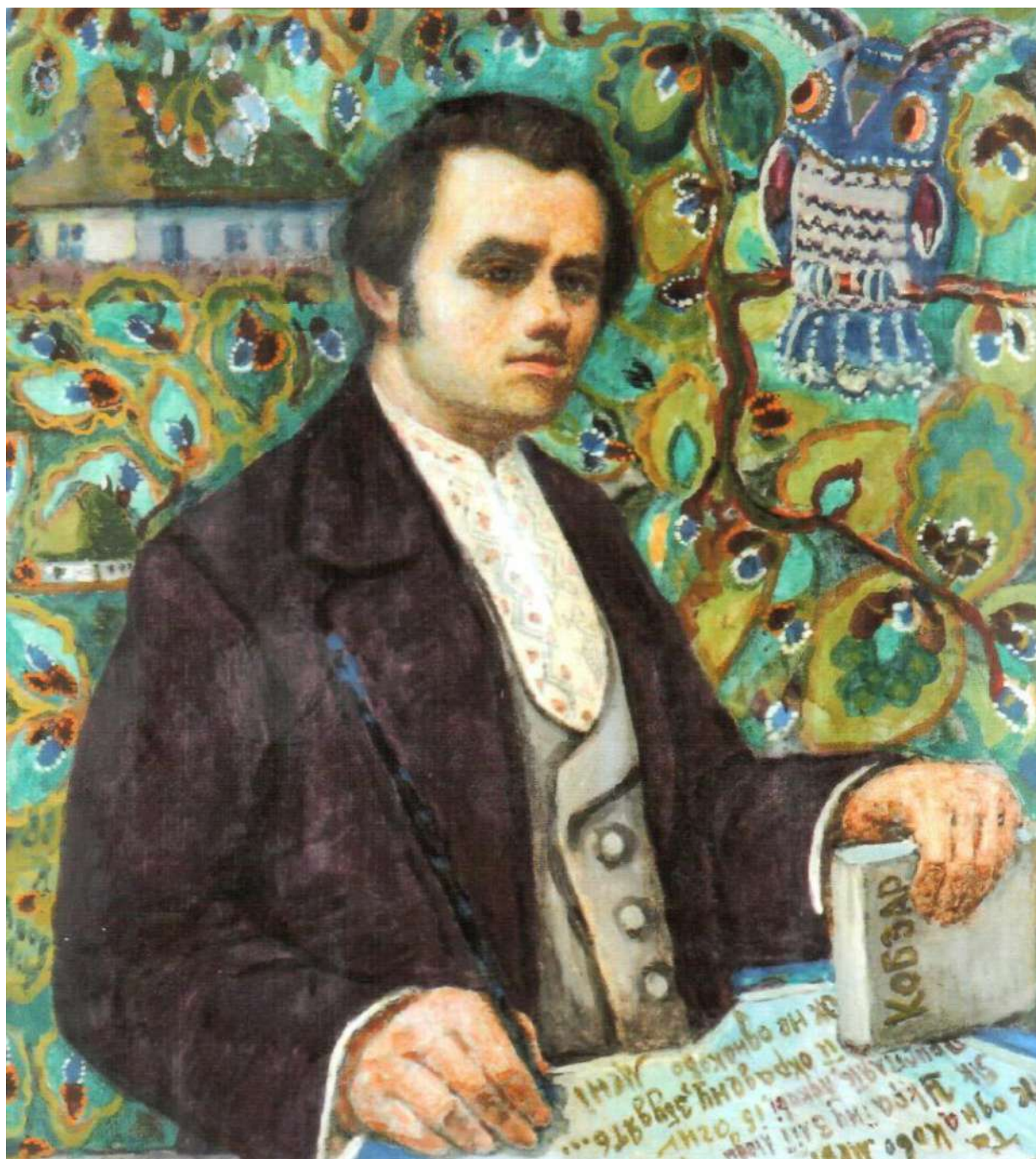
Отже, Дана є одним із імен Богині Води. Причому води прісної, річкової, яка важлива для життя людей. Богиню ушановували повсюдно, тому її ім'я залишилося серед назв багатьох річок Євразії, а особливо в Україні. Можливо, що саме наші предки, що проживали в північному Причорномор'ї, ушановуючи Дану, понесли це ім'я в інші куточки Землі. І хоч прямої вказівки в літописах не збереглося про ушанування Богині Води з ім'ям Дана, поєднання цих слів дає нам її повне ім'я – Водана.

Джерела та література

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. В трех томах. – М.: Современный писатель, 1995.
2. Велесова Книга / Упоряд., перек., ком. С. Д. Пашник. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 7525 (2017). – 192 с.
3. Гуменна Д. Минуте пливе в прийдешнє. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1978. – 384 с.
4. Дон (титул). – [https://uk.wikipedia.org/wiki/Дон_\(титул\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Дон_(титул)).
5. Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. Наук.-попул. ст., розвідки: Для ст. шк. в. / Передм. В. Р. Коломійця. – К.: Молодь, 1989. – 304 с.
6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. Видання друге. – К.: АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
7. Калайда Г. І. «Рігведа» для спраглих. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 2009. – 220 с.
8. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
9. Лозко Г. С. Українське народознавство. – К.: АртЕк, 2004. – 472 с.
10. Музиченко Я. Вода // Українські символи. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1994. – С. 50-58.
11. Оді́н. – <https://uk.wikipedia.org/wiki/Оді́н>.
12. Пашник С. Д. Іменослов. – Запоріжжя: Руське Православне Коло, 7525 (2017). – 68 с.
13. Пашник С. Д. Руський Православний Календар. – Запоріжжя.: Руське Православне Коло, 7525 (2017). – 164 с.
14. Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури. – Львів: Троян, 1991. – Ч. 1. – 104 с.
15. Семчинский С. Про походження українського Дана, молдовського та румунського Дойна // Мовознавство. – 1969. – № 5. – С. 63-67.
16. Скуратівський В. Т. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
17. Українські народні танці. – <http://www.spadok.org.ua/folklor/ukrayinski-narodni-tantsi>.
18. Шаян В. П. Віра Предків Наших. – Гамільтон, Канада: Об'єднання Української Рідної Віри, 1987. – Т. 1. – 893 с. (Перевидано коштами І. Волиняк, м. Луцьк, 2000 р., 904 с.).

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКІ СТУДІЇ**Борисенко О. Є. (м. Запоріжжя)****Портрет Т. Г. Шевченка з фондозбірки
Національного заповідника «Хортиця»**

Нариси з життя талановитих українських митців Леоніда Яворського і Єлизавети Миронової, яких вдячні запорожці згадують у Шевченківські дні

Портрет Т. Г. Шевченка. Л. Ф. Яворський, Є. Ф. Миронова. 1989 р. Полотно; о. 93×84.

Як відомо, влітку 1843 року 29-річний Тарас Шевченко по довгій перерві відвідав Україну. Серед духовно близьких йому місць був і острів Хортиця, який ще з дитинства уособлював для нього славне минуле України, пов'язане із запорозьким козацтвом. Добре відомо, яке враження справили на Шевченка ті відвідини, що відгукнулись гірким листом до Якова Кухаренка.

Вшановуючи великого Кобзаря, адміністрація Державного історико-культурного заповідника «Хортиця» (нині – Національний заповідник «Хортиця»), як згадує колишня завідувача відділом Музею історії запорозького козацтва – Тамара Костянтинівна Шевченко, запропонувала двом відомим художникам-киянам, пов'язаним із Запорізьким краєм, Леоніду Федоровичу Яворському та Єлизаветі Федорівні Мироновій, написати портрет Тараса Шевченка на згадку про відвідини поетом нашого острова. Прохання було виконано – портрет був написаний у 1989 році, а в наступному році надійшов до фондів заповідника [2, 66].

На портреті поет зображений до пояса у розвороті у три чверті з «Кобзарем» у лівій руці і пензлем у правій, яким він тільки-но закінчив писати слова на великому аркуші паперу, що лежить перед ним: «Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її окрадену збудять... Ох, не однаково мені». Шевченко вбраний у вишиванку, сірий жилет та чорний сюртук. Л. Ф. Яворський, який малював поета, зобразив його обличчя дуже схожим на широко відомий автопортрет Тараса Григоровича, написаний ним у 1840-му році. На відміну від автопортрета, сповненого романтики, написаного під впливом творчості геніального вчителя молодого Тараса – Карла Брюллова, Л. Яворський зобразив поета, який глибоко співпереживає нещасливій долі своєї батьківщини, про що свідчать не тільки рядки з його твору, присвяченого Україні, але й глибока зморшка між бровами і сумні очі.

Л. Ф. Яворський не випадково «одягнув» молодого Шевченка у вишиванку та жилетку із сюртуком, натякаючи на певні етапи в його біографії. Ліворуч, за спиною Шевченка, дві білі хатинки-мазанки. Позостале тло картини заповнене характерним для творчості Є. Ф. Миронової рослинним візерунком з улюбленим символом художниці – мудрою совою. У лівому нижньому куті портрета напис: «Л. Яворський, Л. Миронова». Портрет написаний на полотні олійними фарбами, має розмір: 93×84 см.

Перегорнемо сторінки біографій авторів портрета.

Леонід Федорович Яворський народився 25 грудня 1925 року в селі Новогригорівці Лисогірського району Миколаївської області в родині службовця. У 1946 р. демобілізувався з армії, з 1947 по 1952 рік навчався в Одеському художньому училищі, а по його закінченні – у Академії мистецтв у Ризі.

З 1954 р. жив і працював у м. Запоріжжі, де був прийнятий до Запорізького товариства художників. Яворський – постійний учасник обласних виставок. У своїх творах він постає як ліричний пейзажист, варто побачити його «Сутінки», «Біля моря», «Сільська дорога», «Над Дніпром», «Липень на Україні» або «Початок весни».

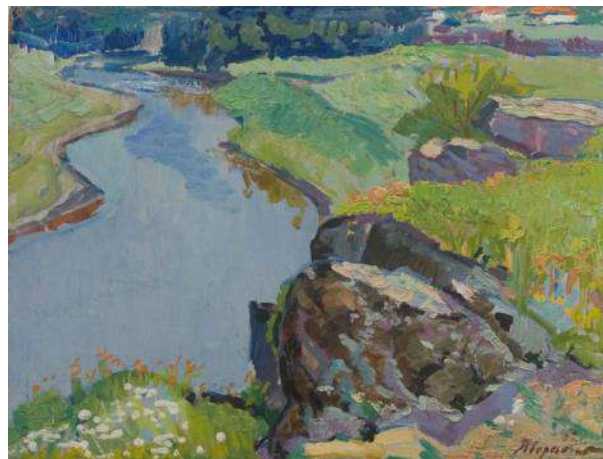
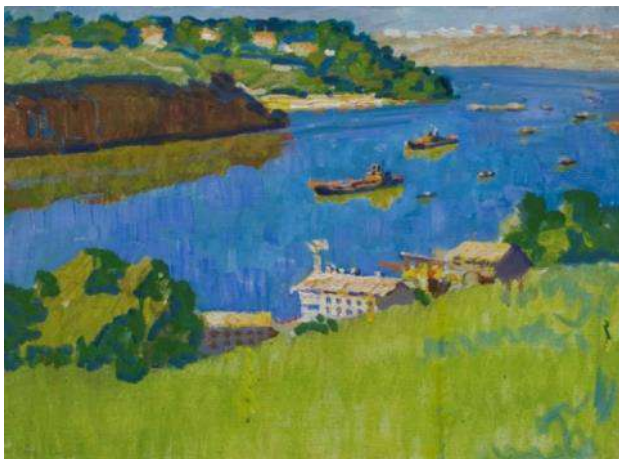
Працюючи у великому промисловому місті, художник віддає данину героїчній праці тисяч людей, завдяки яким повстали такі велетні вітчизняної промисловості як Дніпрогес, заводи-гіганти «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь» і саме індустріальне Запоріжжя.

Л. Яворський. Форт Байди. 1964 р. 57×92, холст, масло

На республіканській виставці 1964 року, присвяченій 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка експонувалась робота Л. Ф. Яворського «Форт Байди» (острів поряд з Хортицею). Цей пейзаж був написаний на великому натурному матеріалі, зібраному автором. Художнику вдалось передати суворе минуле цього острова-цитаделі запорозького козацтва [3, 2]. Художник працював як у станковому, так і у декоративному мистецтві.

Роботи Л. Яворського різних років

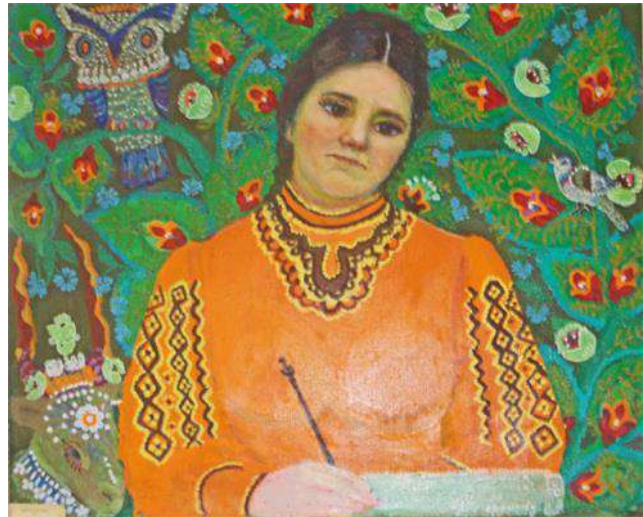
Не зважаючи на те, що Л. Ф. Яворський був учасником обласних, республіканських, всесоюзних та закордонних виставок, а з 1966 року був членом Спілки художників СРСР, в переглянутих довідниках, присвячених діячам культури України нам не вдалось знайти

його прізвища. Можливо, це пояснюється тим, що він, на відміну від більшості, завжди вбирався у вишиванку і розмовляв українською мовою, а ще писав твори на козацьку тематику, що явно не відповідало духу тієї епохи, викликало нерозуміння оточуючих та підозру у влади.

Помер Леонід Федорович Яворський у Києві 1989 року. І цілком можливо, що портрет Тараса Шевченка, про який йдеться, був якщо не останньою, то одною з останніх праць художника.

В Запорізькому художньому музеї зберігається етюд до портрета Л. Ф. Яворського, написаний його колегою запорізьким художником В. К. Гайдуком у 1965 році.

У квітні-травні 2010 року у запорізькій галереї Art L проходила перша посмертна виставка художника під назвою «Повернення», на якій експонувалось близько п'ятдесяти його пейзажів та етюдів. Організацією виставки займалась племінниця Леоніда Федоровича, Лариса Яворська, яка розповіла про те, що твори митця знаходяться у приватних колекціях у Києві, Москві, Амстердамі (Голландія), але, на жаль, неможливо встановити, скільки творів було написано митцем [6, 7]. У сюжеті, відзнятому журналістом телеканалу «Запоріжжя» В. Бабенком, присвяченому відкриттю виставки, йшлося про вплив на творчість Л. Яворського західноєвропейського імпресіонізму, чому він завдячує навчанням в Ризькій Академії мистецтв. Цей вплив відчувається у техніці художника, «якому була властива манера писати роз'єднаним мазком, пастозно на світлі, дуже прозоро в тінях і в яскравій кольоровій побудові» [2, 2].

Набагато довшим і творчо більш щасливим склалось життя **Єлизавети Федорівни Миронової**, якій належить декоративна частина портрета Т. Г. Шевченка.

Вона, як і Тарас Григорович, народилась на Київщині, але у селі Сошникові 27 вересня 1929 року, малювати навчалась самостійно [6, 402].

Образи, які створювала, надихані були материнськими піснями, а ще чарівною природою рідної Київщини, особливо лісами, дібровами. Для маленької Лізи вони сповнені були невимовної краси і таємниці. Уява малювала фантастичних звірів та птахів, що живуть серед такої пишної природи. Стовбури дерев здавалися схожими на якісь фантастичні створіння. Мати, яка і сама вміла гарно розписати хату чи піч, виділяла дочці подоли від старих сорочок, і на тому полотні або на папері незабаром все більш і більш впевнено почали з'являтися яскраві, фантастичні, сповнені оптимізму, радісного світосприйняття твори, хоча дитинство та юність майбутньої художниці припали на війну та повоєнні роки. Вона любила біле тло, яке заповнювала рослинним орнаментом і, перш за все, рожами – улюбленими квітами українського села.

Роботи Єлизавети, від самого початку були традиційними для народних розписів, так званих «мальовок», але при цьому мали яскраво виражену своєрідність, яка виявлялась у тільки їй притаманній кольористиці, композиції, сюжетах. Вона малює для односельців, набуваючи їх визнання. У 1963 році в Київському Будинку народної творчості Є. Миронова вперше представила свої твори – панно, жанрові композиції на розгляд фахівців і отримала схвальну оцінку. Майстрині було рекомендовано познайомитись із творчістю кращих майстрів декоративного розпису України. Насамперед вона побачилась з М. О. Примаченко, потім у музеях Києва знайомилась з творами відомих народних художниць Параски Власенко, Надії Білокінь, Тетяни Пати, Катерини Білокур, лауреатом премії якої їй судилося стати у майбутньому. Це була гарна школа, яка сприяла розквіту самобутньої творчості народної художниці.

Тетяна Кара-Васильєва у статті «Нове слово мистецтвознавця» писала: «Особливий розквіт в цей період (друга половина 1950-х – 1980-і рр.) набуває декоративний розпис. Це, в першу чергу, творчість К. Білокур, Г. Собачко-Шостак, М. Тимченко, Є. Миронової, чисельна група митців з Петриківки» [1, 162].

Миронова Є. «За світ встали козаченьки». 1982

Миронова Є. «Лелека». 1979

Знаменним у творчості художниці стає 1967 рік, коли вона з групою народних митців вперше відвідує Седнів на Чернігівщині. Помітно поглиблюється і ускладнюється зміст її творів. Художниця починає сміливіше вводити у композиції людей і тварин, архітектурні споруди. Старовинна липа, під якою любив відпочивати Кобзар, була сприйнята Мироною, за її власним висловом, «як історичний документ». Вона зображує липу в оточенні молоді порослі як символ безкінечного оновлення.

Художниця малює на папері, картоні технікою акварелі, вживає гуаш, темперу з олією. Крім робіт станкового характеру, працює у різних жанрах. Не випадково, саме її запрошує відомий український кінорежисер Юрій Ільєнко як художника-декоратора для своєї картини «Вечір на Івана Купала». Плідно і багато працює Є. Ф. Миронова і як ілюстратор дитячих книжок.

У тому ж 1967 році в Києві у Будинку літераторів відбувається перша персональна виставка Є. Ф. Миронової, на якій були присутні відомі художники та письменники, серед них: М. Глущенко, М. Дерегус, В. Касян, Г. Яблонська, Олесь Гончар, М. Бажан, М. Стельмах та А. Малишко. Твори народної художниці отримали високу оцінку. За

рекомендацією Тетяни Яблонської її було прийнято до Співки художників СРСР. Є. Ф. Миронова переїздить до Києва. Починається новий етап в її житті і творчості.

Ще у Седневі Єлизавета Федорівна познайомилась і заприятелювала з Л. Ф. Яворським. Професійний художник і народна майстриня знайшли багато спільного у своїх поглядах на мистецтво. Це знайомство продовжилось у створенні спільних робіт, у взаємовпливі, а у подальшому – в одруженні.

Ресторан «Курені». 70-ті роки

Ресторан «Курені». 80-ті роки

1968 року відомий київський архітектор А. В. Добровольський запросив Є. Миронову до оформлення ресторану «Курені», який будувався на Дніпрових пагорбах неподалік від Аскольдової могили. На прохання Миронової до участі в оформленні був запрошений Л. Ф. Яворський. Робота над ескізами та картонами тривала два роки. В основу розписів будівель ресторану лягли ілюстрації до відомих українських пісень «Ой, на горі та й жінці жнуть», «За світ встали козаченьки», «Ой, не шуми, луже», які склались у цікаві композиції, що створювали атмосферу затишної української природи, вдало поєднувались з архітектурою будівель доволі екзотичного ресторану. Преса писала, що по відкритті ресторану, відбувалось своєрідне паломництво до цього «новоствореного привабливого куточка міста» [4, 15].

У травні 2011 року автору статті довелося відвідати ресторан «Курені». На жаль, після проведених у наступні роки ремонтів, всі роботи Є. Ф. Миронової та Л. Ф. Яворського були знищені. Їх місце заступили квіткові петриківські розписи, доволі симпатичні, але той світ, який був створений Мироною та Яворським, зник.

У 1969-1972 роках митці працювали над оформленням ресторану «Козачий дозор» у м. Запоріжжі. (архітектор А. Матвієнко). Вони виконали дуже великий обсяг робіт. Одну із зовнішніх стін у внутрішньому дворіку митці прикрасили декоративним панно із шамоту, виконаним у техніці невисокого рельєфу і розпису керамічними фарбами. Його сюжет побудований за мотивами народної пісні «Приїхали до дівчини три козаки в гості». Три вершники зображені у лісі посеред декоративно поданих дерев, на яких сидять птахи, вбрані немов дівчата, – в намисті, з крилами-вишиванками і хвостами-плахтами. Стриманий колорит панно гармонійно поєднується з архітектурним ансамблем споруди.

В інтер'єрі ресторану розміщено три великі живописно-декоративні композиції, виконані в традиціях народного мистецтва, але виразно позначені індивідуальним художнім почерком Є. Миронової. Композиція «Історія запорозького краю» в реалістично-символічних образах розкриває особливості краю: тут і курган, і скіфська

баба, і козаки-запорозці, що відпочивають на траві, і рибалки, ковалі, орачі та садівниці за роботою, дівчина, що напуває корову біля криниці, пара закоханих під яблунею.

Ресторан «Козачий дозор», м. Запоріжжя

В іншому залі майстри розмістили піч-камін, а на стіні навколо печі в техніці розпису по левкасу виконали декоративне панно під назвою «Лісова пісня».

Найбільший – Молодіжний зал прикрасила високохудожня композиція «Свято юності». В цілому ресторан «Козачий дозор» належить до кращих архітектурно-художніх споруд м. Запоріжжя. І в цьому немала заслуга художників Є Миронової та Л. Яворського. Так писав про роботу митців В. Щербак у 1987 році [4, 16].

У лютому поточного року автору тез пощастило потрапити до колишнього ресторану «Козачий дозор», який багато років після свого відкриття тишив запорозців, гостей міста, та подорожуючих трасою Москва-Сімферополь, оскільки стояв у дуже вигідному місці – при виїзді із Запоріжжя, край дороги. Ресторан зазнав краху у важкі 1990-і роки, а у 2000-х роках сталася велика пожежа і вже років десять він перебуває у жахливому стані, хоча має впливового власника. Як не дивно, але більша частина з творів Є. Миронової та Л. Яворського збереглась. Гарно виглядає шамотна композиція у внутрішньому дворіку. У Молодіжному залі з п'яти частин «Свята юності» у дуже поганому стані (сильні осипи фарби) частина, яку умовно можна назвати «Зима». Судячи з опису В. Щербака, втрачена значна частина композиції «Історія запорозького краю», з якої залишилось тільки панно «Лісова пісня». У малому залі втрачено розмальовану піч-камін, а зображення навколо неї, особливо справа, повицвітали і мають осипи. Враховуючи гарний стан стін будівлі, ресторан можна відбудувати, зберігши твори Миронової та Яворського як безсумнівну його окрасу.

У 1977 році Є. Миронової та Л. Яворському, як митцям, які продемонстрували вміння розв'язувати будь-які художні завдання, було доручено оформлення до Олімпіади-80 готелю «Україна» в Москві. Згідно з розробленим ними і затвердженим проектом, необхідно було виконати масштабні настінні розписи, а також 16 тематичних гобеленів та 9 рушників. Метою проекту для митців була репрезентація України засобами мистецтва на високому ідейно-художньому рівні. З цим завданням вони успішно впорались. Як і у попередніх роботах, домінувала властива Є. Миронової художньо-образна структура: барвисті орнаменти і красуні-птахи зустрічали гостей біля вхідних дверей, а в залі вони опинялись у полоні фантастичного світу, наповненого колоритними образами українського фольклору, символічно трактованими краєвидами з буянням зелені та квітів.

Варто лише було поглянути на гобелени «Ішов Гриць з вечорниць», «Зійди, зійди, місяченьку», «Несе Галя воду». Художня рада на чолі з головним архітектором Москви Д. Посохіним високо оцінила цю роботу українських митців [4, 17-18].

28 квітня 2010 року після трирічного ремонту готель «Україна» в Москві відкрився під новою назвою «Radisson Royal Hotel». Автору тез не вдалось з'ясувати, що сталося після ремонту в ресторані готелю з творами Є. Миронової та Л. Яворського. Перед готелем залишився стояти пам'ятник Т. Г. Шевченку, встановлений там ще у 1974-му році.

В Запорізькому краєзнавчому музеї зберігається декілька народних картин та декоративних розписів Є. Ф. Миронової, серед них: «Сім'я вечера коло хати», «Їхав козак», «Купальська ніч», «Юність», «Павичі», «Дбайлива господиня» та інші.

У виданнях, присвячених творчості Є. Миронової та Л. Яворського можна побачити ще один портрет Т. Г. Шевченка, створений митцями. Простежуючи їх життєвий і творчий шляхи, треба зазначити, що шевченківська тема була близька їм обом і проявлялась вона не тільки у портретних зображеннях нашого великого Кобзаря, але і тих місць, де він бував, а також у зверненні до його поетичних творів.

У даних тезах ми, зокрема, торкнулись лише декількох, але великих за обсягом робіт в доробку обох художників з метою з'ясувати подальшу долю цих творів. Як бачимо, створене ними зазнало численних втрат. Хотілося б врятувати те, що залишилось, те, у що було вкладено великі зусилля, талант, врешті – любов до України.

Джерела і література

1. Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – К.: Академія мистецтв України, 2006
2. Акт прийому-передачі. – № 3. – 16.11.1990
3. Гайдук З. К., Л. Ф. Яворський. Персональна художня виставка. Каталог. – Запоріжжя, 1977. – 4 с.
4. Елизавета Миронова: Альбом / Авт.-упоряд. В. А. Щербак. – К.: Мистецтво, 1987. – 143 с.
5. Кристалов Андрей. Открывается первая посмертная выставка живописца // Запорозька Січ. – 27 квітня 2010
6. Митці України: Енциклопедичний довідник. – К., 1992

Нагорна Г. М. (м. Запоріжжя)

Володимир Юрезанський – літописець Дніпробуду

*Новий, чистий, просвітлений,
Над усталою землею,
Вечным словом озарений,
Вспыхну яркою звездой.*
В. Юрезанський
(5.02.1888 – 9.02.1957)

Люди з часів сивої давнини мріяли приборкати грізну стихію порогів Дніпра, які заважали судноплавству. За різних часів було розроблено велику кількість проектів, але жоден з них так і не був втілений у життя. Лише 1927 року, поблизу легендарної Хортиці, розпочалося будівництво найбільшої на той час гідроелектростанції, спорудження якої мало усунути цю перешкоду. На Дніпробуд з усіх кінців СРСР приїхали тисячі ентузіастів, готових докласти свої руки та зусилля.

Така подія не могла не привернути увагу письменників, поетів, митців. Водночас із будівництвом Дніпрогесу творився і його художній літопис. Відомий український письменник О. Гончар у своєму романі «Людина і зброя» написав такі рядки про Дніпрогес: «Електричним серцем республіки, сонцем електричним назвав тебе народ, і від тебе справді, як від сонця, був осяяний весь край...». На Дніпробуді побували О. Довженко, В. Сосюра, М. Рильський, Ю. Яновський, В. Маяковський, Ф. Гладков, Анрі Барбюс, Мате Залка, Т. Драйзер та багато інших.

Був серед них і Володимир Тимофійович Юрезанський (справжнє прізвище Нос), який майже з самого його будівництва Дніпровської ГЕС приїхав як кореспондент газети «Известия».

Небувалий за масштабами Дніпробуд захопив його з перших днів і незабаром він сам стає активним учасником і свідком усіх звершень. В своїх статтях, нарисах, замальовках Володимир Юрезанський із захопленням розповідав про небувалий трудовий ентузіазм, творчу працю будівників Дніпрогесу, а в подальшому ця тема взагалі стала провідною у його творчій біографії. Більше двадцяти років присвятив він їй і не розлучався з нею до останніх днів свого життя.

Таке захоплення темою праці було для Володимира Тимофійовича не випадковим, адже він сам вийшов із сім'ї трудівників – його батьки походили з українських селян.

Народився Володимир Тимофійович 5 лютого 1888 р. в глухому приуральському селі Пічугіне, в якому він жив до тринадцяти років, а потім, до дев'ятнадцяти, у м. Червоноуфімськ.

Родина майбутнього письменника не мала змоги дати обдарованому юнакові освіту. Спочатку його

навчала бабуся. З осені 1898 р. до весни 1899 р. він навчався в третьому класі в Народній школі в с. Михайлівському, потім (1899-1901 рр.) закінчив двокласне училище в с. Тастуба того ж повіту. З 1900 по 1907 роки Володимир навчався в Червоноуфімському реальному училищі, звідки його виключили як редактора рукописного учнівського журналу «Луч», за вільнодумство і вислали в Іркутськ, звідти перевели в Челябінськ, де він екстерном закінчив реальне училище. З 1908 по 1911 рр. працював в челябінській газеті «Голос Приуралья» репортером. Там же надрукував свої перші вірші.

Редакція газети «Голос Приуралья», серпень 1909 р. Володимир Нос – другий зліва

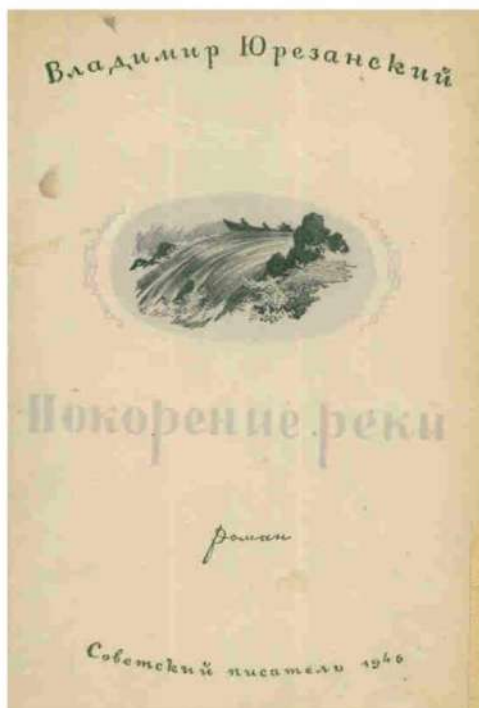
Переборюючи злидні та голод, він закінчив чотири курси економічного відділення Петербурзького політехнічного інституту, а в серпні 1915 р. його призвали на військову службу.

Згодом доля привела його в Україну. Деякий час він жив і працював у Києві, Одесі, Вінниці, Харкові. Тут розквітнув його талант романіста, тут були написані його найкращі твори. Основна тема творчості письменника – любов, праця, людська обдарованість. Книги розповідей: «Ржи цветут» (Харків, 1924), «Зной» (Харків, 1926), «Яблони» (Харків, 1928), «Река в горах» (Київ, 1937) та інші. В 1930 році був написаний роман «Алмазная свита» (1930) – про кам'яновугільний Донбас. Спочатку повість, а потім роман «Исчезнувшее село» (1930) – про драматичну боротьбу українського козацтва, мешканців села Тюрбай на Полтавщині, проти поміщиків-кріпосників за часів Катерини II було перевидано 6 разів. 1 квітня 1928 р. вийшов відзнятий за цим твором фільм «Каприз Екатерины II» (режисер П. Чардинін, сценарій написаний спільно О. Гатов і В. Юрезанський), який до сьогодні, нажаль, не зберігся. Повість В. Т. Юрезанського «Зарево над полями» (1926-1930) витримала 7 перевидань, була перекладена на польську, німецьку, болгарську, українську мови.

У 1933 році, коли комплектувалась авторська бригада для написання «Історії Дніпробуду», до неї увійшов і В. Т. Юрезанський. Ним була проведена колосальна робота: застенографовані і записані бесіди з ветеранами будівництва, зібрано велику кількість важливих документів. Книга мала бути захоплюючою, цікавою, розрахованою на масового читача.

У 1937 році, в результаті напруженої та майже п'ятирічної праці «Історія Дніпробуду» була написана книга, яка складалася з чотирьох розділів: «Історія проектів», «Гребля», «Гавань і шлюз», «Гідростанція». Книга отримала схвалення і була підготована до друку, та не була надрукована...

Однак В. Т. Юрезанський не відмовився від думки оспівати героїку будівництва Дніпрогесу. В передвоєнні роки він пише роман «Покорение реки», який з часом витримав кілька видань не тільки в Радянському Союзі, але й за кордоном.

Владимир Юрезанский

Покорение реки

роман

Советский писатель
Москва
1940

1

Друга світова війна перервала його творчі плани. Він, як щирий патріот, добровільно пішов на фронт. Був у полоні. На початку 1944 року, після німецької каторги, він повертається до Запоріжжя, де починається відбудова зруйнованого Дніпрогесу. І знову письменник у котлованах, на риштуваннях, на власні очі спостерігає героїчну боротьбу з руїнами, все побачене записує, щоб нічого не проминути і про все розповісти нащадкам. Всі ці події знайшли своє відображення у книзі «Огни на Днестре».

У фондах краєзнавчого відділу Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки є копія книги «З історії Дніпрогесу: уривки», яка була надрукована у Харкові в 1935 р. Її автори: В. Юрезанський, Я. Башмак, В. Дончак, М. Марич. У зверненні до читачів Всеукраїнська редакція «Історії заводів» просить робітників, істориків та літераторів уважно прочитати ці уривки і написати до редакції свої зауваження та поради з метою їх активної участі в редагуванні книги. Також вони звертають увагу і на те, що ці уривки ні в якому разі не можна розглядати як закінчену історію, а лише як зразки тієї роботи, яка зроблена авторами, про їх підхід до висвітлення історичних фактів. Видно, що і автори, і

видавці прагнули до об'єктивного висвітлення одного з епохальних явищ в історії нашої країни.

Про відбудову Дніпрогесу в післявоєнний період розповідає В. Т. Юрезанський в книзі «Человек побеждает» [3]. В ній він розповідає, як греблю розмінували, як вся країна допомагала її відбудувати. Перед читачами постають образи безпосередніх учасників будівництва: будівельників, інженерів, монтажників, начальника будівництва Ф. Г. Логинова та інших керівників. В Російському державному архіві літератури та мистецтва зберігається доповідна записка І. Л. Прута – відомого радянського драматурга та сценариста, від 1947 р. директору сценарної студії «Мосфільм» про роботу над сценарієм за книгою В. Т. Юрезанського «Человек побеждает».

Є в Запорізькій обласній універсальній науковій бібліотеці і книга В. Т. Юрезанського «Дніпрогес», яка вийшла друком у видавництві «Промінь» 1970 року [4]. До неї ввійшли незавершені варіанти двох розділів «Історії Дніпробуду», які були знайдені в архіві письменника. Перший розділ – «Історія проектів», для написання якого автор відшукав, вивчив величезну кількість архівних документів, прослідкував за долею різних проектів, створених у період від петровських часів до плану ГОЕЛРО. Другий розділ – «Гребля» – розповідає саме про будівництво Дніпрогесу. Книга має велике пізнавальне значення. Кожний, прочитавши її, відчує дух тієї епохи, повагу до людей, які своїми руками, ентузіазмом, долаючи неймовірні труднощі спорудили найпотужнішу на той час греблю.

В останні роки життя Володимир Тимофійович працював над великим багатоплановим романом, у якому хотів на основі здобутого ним багатого матеріалу відтворити героїчну картину праці, що охоплювала б будівництво й повоєнне відродження Дніпрогесу, та не встиг, відійшов у Вічність. Помер письменник в Москві 9 лютого 1957 року і був похований на Ваганьківському цвинтарі.

Джерела та література

1. З історії Дніпрогесу (уривки) / Юрезанський В., Башмак Я., Дончак В., Марич М. – Харків: Укр. робітник, 1935. – 98 с.
2. Шмаков А. А. О забытом поэте // Шмаков А. А. Наше литературное вчера. – Челябинск, 1962. – С. 67-73.
3. Юрезанський В. Человек побеждает. – М.: Профиздат, 1948. – 139 с.
4. Юрезанський В. Дніпрогес: Документальна повість. – Дніпропетровськ: Промінь, 1970. – 182 с.
5. Юрезанский Владимир Тимофеевич (архив писателя). – Москва, РГАЛИ

НАШІ АВТОРИ

- Борисенко Ольга Євгенівна** – головний зберігач фондів Національного заповідника «Хортиця»
- Будникова Аліна Анатоліївна** – старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Хортиця»
- Моїсеєнко Світлана Петрівна** – старший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного заповідника «Хортиця»
- Нагорна Ганна Миколаївна** – бібліограф відділу краєзнавства Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького
- Нестеренко Володимир Миколайович** – краєзнавець, вчитель географії Веселівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2 Веселівської селищної ради, керівник гуртка комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради
- Нестеренко Марія Володимирівна** – вихованка еколога-краєзнавчого гуртка комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради
- Пашиник Світомир Дмитрович** – краєзнавець, релігієзнавець, народознавець, Верховний Волхв (Голова) Духовного центру «Руське православне коло», член Запорізької обласної організації Національної Спілки краєзнавців України, голова комісії з сакрального краєзнавства
- Петрашина Поліна Данилівна** – молодший науковий співробітник відділу реставрації Національного заповідника «Хортиця»
- Петроченко Віктор Іванович** – завідувач краєзнавчого відділу комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради, заступник Голови Правління Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України
- Савельєв Олександр Герольдович** – методист краєзнавчого відділу комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради, член Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України
- Сичева Маргарита Вікторівна** – старший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного заповідника «Хортиця»
- Сурченко Сергій Володимирович** – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця», член Правління Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Головний редактор
- Шелегеда Олена Романівна** – завідувач організаційно-масового відділу по роботі з талановитими дітьми та МАН комунального закладу «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» Запорізької обласної ради, член Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Вимоги щодо оформлення статей

У журналі «**КРАЄЗНАВСТВО ЗАПОРОЖЖЯ**» Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України публікуються статті, **призначені** краєзнавчому рухові в Запорізькій області та Україні, історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії, культури та природи, теорії та практиці українського музейництва, іншим напрямкам краєзнавчої роботи.

Редакційна колегія самостійно визначає **назви рубрик** та віднесення того чи іншого матеріалу до будь-якої з них.

Статті публікуються **українською мовою** та повинні містити матеріал, не опублікований раніше. Окремим файлом може бути подано англomовний переклад статті у повному обсязі.

Подані статті повинні мати такі обов'язкові складові частини:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розкриття поставленої проблеми і на які посилається автор;
- формулювання цілей статті (поставлені завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження;
- висновки, перспективи подальшого розв'язання проблеми у даному напрямку.

Обсяг матеріалу – до 10 повних сторінок.

Текст подається в електронному варіанті у форматі Word. Текст друкується шрифтом Times New Roman, 12 кегль через 1 інтервал і вирівнюється на ширину листа, без переносів.

Абзацний відступ від основного тексту – 0,5 см.

Поля: зліва, справа, зверху, знизу – 2 см.

Оформлення списку використаних джерел та літератури – 11 кегль.

Ілюстрації, схеми, діаграми подаються окремо у форматі jpg, jpeg або tif з підписами до них.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження (у правому кутку) без скорочень за наступною послідовністю:

- прізвище, ім'я (повністю), по-батькові (повністю);
- науковий ступінь, наукове звання (якщо є);
- посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах чи отримана фахова освіта);
- електронна адреса – обов'язково (за відсутності – поштова адреса);
- телефон – обов'язково.

Назва статті вказується по середині, а нижче – текст. Переноси в назві статті не допускаються.

Посилання на літературу і джерела слід наводити у квадратних дужках з їх наскрізною нумерацією (наприклад, [3, с. 12; 7, с. 44], де 3, 7 – порядкові номери у списку використаних джерел, 12, 44 – номери сторінок). Текст посилання наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література».

Оформлені згідно з даними вимогами матеріали **в електронному вигляді** надсилаються авторами статей на електронну адресу Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України – **zoonsku@ukr.net** з позначкою – «Редакційній колегії» або на поштову скриньку часопису – **zpkrai@ukr.net**.

До статті додається заявка на публікацію, яка складається автором статті у довільній формі на ім'я голови Запорізької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Автори відповідають за повноту висвітлення досліджуваних питань, достовірність наведених фактів, посилання на джерела, написання власних імен, географічних назв тощо. Статті друкуються в авторській редакції.

Редколегія залишає за собою право на відбір матеріалів для друку згідно запропонованих тем і відповідності їх вказаним вимогам.